

MESSING VERA, MOLNÁR EMILIA

**SZEGÉNY CSALÁDOK MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁI REGIONÁLIS ÉS ETNIKAI
METSZETEKBE**

Az OTKA 67898 számú „Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben „ című kutatásának kutatási zárójelentése

BEVEZETŐ	3
I. RÉSZ: HÁTTÉR	5
I.1. Fogalmi és irodalmi áttekintés	5
I.2. Amit az elérhető adatok mutatnak	13
I.3. Módszerek	20
II. RÉSZ. TEREPLEÍRÁSOK	23
II.1. Kazincbarcika	23
II.1.1. Kazincbarcika város története nagy vonalakban	23
II.1.2. A szegények főbb csoportjai a városban	25
II.1.3. A szegénység térbeli megjelenése	29
II.1.4. Cigányok Kazincbarcikán	32
II.2. Komló	40
II. 2.1. A város története röviden	40
II.2. 2.A város jelene: társadalmi állapotrajz – területi tagozódás.	42
II.2.3. Komlói szegények	47
II.2.4. Cigányok Komlón	52
III. RÉSZ MEGÉLHETÉS ÉS KAPCSOLATOK A SZEGÉNY VÁROSI HÁZTARTÁSOK KÖRÉBEN	58
III.1. Megélhetési módok, stratégiák	58
III.1.1. Jövedelmek növelése	58
III.1.2. Kiadások csökkentése	72
III.1.3. Etnikusak-e a megélhetési módok	75
III.2. Kapcsolatok szerepe a megélhetés biztosításában a kazincbarcikai szegények körében	78
KONKLÚZIÓ	85
HIVATKOZOTT IRODALOM	89

Bevezető

Az alábbi kutatást az a megfontolás vezérelte, hogy többet tudjunk meg a szegénységben, és különösképp a mélyszegénységben, kirekesztettségben élők megélhetési módozatairól, valamint arról, hogy mi különbözteti meg a látszólag azonos helyzetből induló (hasonló iskolázottságú, azonos helyen élő), ám a szegénységet elkerülő háztartásokat. Egyik legfontosabb hipotézisünk, amely az egész kutatás felépítését meghatározta az volt, hogy egy háztartás tagjainak kapcsolatai játszhatnak meghatározó szerepet abban, hogy a kedvezőtlen induló helyzetben ki képes a reménytelen lecsúszást elkerülni és ki az, aki még a mostoha körülmények között is képes boldogulni. Azt kívántuk továbbá megvizsgálni, hogy a kapcsolati háló jellemzőinek és a megélhetési módozatoknak felismerhetőek-e etnikai sajátosságai. Kutatásunk tehát elsősorban feltáró – leíró, nem pedig elméleti jellegű volt.

A hazai kutatások részletesen bemutatják a szegénység strukturális okait, taglalják a velük kapcsolatos szociál- és egyéb közpolitikákat, ugyanakkor viszonylag kevés olyan forrás található, amely elemezné, hogy ez a népesség hogyan bírkozik meg a mindennapos pénztelenséggel és milyen tudatos stratégiát dolgoz ki helyzetének jobbítása érdekében. Arról pedig végképp szegényes a tudásunk, hogy a megélhetésben milyen szerepet játszanak a háztartások támogató kapcsolatai. Mivel a mélyszegénységben élők között nagyon sok a roma, mindennek az etnikai vonzatait is vizsgálni kívántuk: találhatóak-e különbségek roma és nem roma szegények, valamint a különböző roma alcsoportok között e tekintetben. A roma és nem roma szegények megkülönböztetésével annak igyekszünk tehát utánajárni, hogy létezik-e etnikus, pontosabban etnikusként megjelenített formája a megélhetési módoknak, illetve stratégiáknak. A megélhetési mód és stratégia között fontos analitikai különbséget tenni, mert míg a *stratégia* kifejezése tudatosságot feltételez, és implikálja, hogy valamilyen cél eléréséhez egy meghatározott eszközt rendel alkalmazója, addig az ennél tágabb *megélhetési mód* kategóriája nem feszegeti azt a kérdést, hogy vajon a kialakított, vagy kialakult megélhetési módok mennyiben a tudatos elhatározás, és mennyiben a meglévő lehetőségek függvénye. Mint látni fogjuk, vannak szegény családok, ahol stratégiáról beszélhetünk, de vannak olyanok is, ahol a tudatos tervezés hiányában csupán megélhetési módozatokról lehet szót ejteni.

Vizsgálatunkban nem csupán a közvetlen jövedelemszerzésre voltunk kíváncsiak, hanem megélhetés egyéb, nem anyagi forrásaira, valamint a társadalomhoz és annak intézményeihez fűződő viszonyt is tartalmazza.

A kutatás az alábbi kutatási kérdésekre kereste a választ.

1. Milyen főbb típusait tudjuk azonosítani a szegény családok megélhetési stratégiáinak, módozatainak? Milyen alkalmazkodási minták jellemzik a különböző területeken élő csoportokat?
2. Van-e különbség a roma szegények és nem roma szegények, valamint a különböző identitású roma szegények megélhetési stratégiái, jövedelemszerző képessége között? Az etnikai, avagy a társadalmi-gazdasági feltételek különbözősége jelent-e határozottabb törésvonalat e tekintetben?
3. Hogyan változott a kapcsolati hálók jellege a rendszerváltás időszakában és ez hogyan befolyásolta e közösségek életét, tagjainak megélhetési módozatait?
4. Mi jellemzi a különböző roma közösségek társadalmi – inter-etnikus és intra-etnikus – kapcsolatait?

Mivel a kutatás elsősorban kvalitatív eszközökkel végezhető el, le kellett szűkítenünk vizsgálatunk terepeit és ebből adódóan célcsoportjait is a városi szegényekre. A kutatás empirikus része két olyan közepméretű városban készült, amelyekben az átlagosnál kiterjedtebb a tartós munkanélküliség, a

szegénység, és ahol etnikailag sokszínű a helyi társadalom.

A kutatás zárótanulmánya három nagyobb részre tagolódik.

A jelentés első része három fejezetre tagolódik. Az elsőben igyekszünk röviden összefoglalni a témában eddig született tudományos kutatások eredményeit, elsősorban azokra a publikációkra szorítkozva, melyek direkt módon inspirálták a kutatás ötletét és gyakorlati megvalósítását. A második fejezet azon kutatások adatainak másodelemzését kínálja fel, mely a rendszerváltás során tartós szegénységbe került családok etnikai és/vagy kapcsolati jellemzőit legalább érintőlegesen tartalmazzák. A harmadik fejezet a kutatás során alkalmazott módszereket mutatja be, és taglalja azokat a korlátokat, melyeket az eredmények feldolgozása és értelmezése során szem előtt kell tartani.

A második rész a két terep bemutatását tartalmazza. Ezek a fejezetek áttekintést adnak a két városok gazdaság- és társadalom történetéről, a szegénység jellemzőiről és a szegények csoportjairól, valamint mélyebb betekintést kínálnak a városokban élő cigányság történetébe és jelenébe. A városokat bemutató két fejezet az elvárhatónál talán kicsit nagyobb terjedelmű, de egyrészt a későbbi, elemző fejezetek megértéséhez szükségesnek ítéltük meg a terepeink elmélyült bemutatását, másrészt úgy véljük, hogy ezek önmagukban is értékes írásokká váltak.

A harmadik rész tartalmazza a kutatás alapkérdéseit elemző összefoglaló fejezeteket: a szegények megélhetési módozatait, valamint kapcsolati jellemzőit boncolja. Mindkét fejezet hangsúlyos foglalkozik a romák, és ezen belül a különböző identitású és helyzetű cigányok, megélhetési módjaival, és megkísérli feltárni, hogy vajon fellelhetőek-e etnikai jellemzői a megélhetési módozatoknak, avagy ezek inkább a mélyszegénység és kirekesztett helyzetük következménye.

I. rész: Háttér

I.1. Fogalmi és irodalmi áttekintés

E fejezetben a különböző megközelítéseket alkalmazó diszciplínák képviselőinek megállapításait egymás mellé rakva, azokat egymással ütköztetve igyekszünk bemutatni, mit tudunk azokról a megélhetést biztosító tevékenységekről, amelyek tipikusnak mondhatóak a szegények, illetve a roma szegények körében, és hogy mindezen tevékenységek fenntartásában milyen szerepet játszanak a szegények meglévő kapcsolatai, vagy éppen a kapcsolatok hiánya.

A *szegénység*nek számos meghatározása létezik, ahogy mérésének is több elfogadott módja van¹. Kutatásunk során, a többdimenziós szegényvizsgálatok szemléletével megegyező módon a szegénységnek nem pusztán az anyagi, jövedelmi dimenziójával foglalkoztunk. Jelen írásban pedig kiemelt figyelmet tulajdonítunk a szegénység azon formájának, amelyet gyakran mélyszegénységnek, vagy kirekesztettségnek neveznek utalva arra, hogy a szegénység ezen formája nem pusztán anyagi javak hiánya, sokkal inkább a lehetőségek hiánya, a minőségi oktatáshoz, a biztos megélhetést nyújtó munkahelyhez vagy más jövedelemforráshoz, az egészséges élethez, a lakhatáshoz való hozzáférés korlátozottsága, és nem utolsósorban az egyén döntési lehetőségeinek, mindenek előtt saját sorsáról való döntési lehetőségeinek szűkössége. A szegénység ezen formája tartós, gyakran a következő generációkra is átörökített társadalmi peremhelyzet.

A kapcsolathálókkal foglalkozó könyvtárnyi irodalom² bemutatásától itt eltekintünk, mindössze azokat a kutatásokat mutatjuk be, melyek nagyon szorosan kapcsolódnak az általunk vizsgált kérdéshez, és amelyek inspirációt jelentettek a kutatás megtervezéséhez. A fejezet első része néhány külföldi (amerikai és közép-európai) irodalmat mutat be, míg a fejezet második része a magyarországi cigányság megélhetését taglaló kvalitatív fókuszú kutatásokat foglalja össze.

I.1.1 Kapcsolatok jellege és szerepe a kirekesztett népesség körében: nemzetközi irodalom tanulságai

A nemzetközi szakirodalom több olyan kutatást közöl, amely a kisebbségi-etnikai vagy más okból társadalmi kirekesztettségben élő csoportok életét kapcsolati hálójuk elemzésével tárja fel. Az első meghatározó antropológiai tanulmány e témában az Egyesült Államokban született. Carol Stack (1974) egy amerikai város 'fekete' gettójában végzett résztvevő megfigyeléseket az ott élők életéről, kapcsolatairól és megélhetési módzatairól. A kutatás azt elemzte, hogy a súlyos szegénységben és társadalmi kirekesztettségben élő afro-amerikai családok sűrű és egyedül a kölcsönösség feltételét szabó támogató (rokoni és nem rokon) kapcsolatok hálózatának kiépítésével és tudatos, aktív fenntartásával hogyan voltak képesek megbirkózni helyzetükkel. Úgy tűnik, ez a legjobb, és egyben a legracionálisabb alkalmazkodási stratégia egy olyan társadalmi közegben, ahol a szegénység a kiszámíthatatlansággal párosul.

A társadalmi tőkével kapcsolatos újabb kutatások, melynek fogalomrendszerét tanulmányuk során használjuk a társadalmi tőke három formáját – *bonding* (megkötő), *bridging* (hídszerű) és *linking*

1 A szegénységi küszöb meghatározásakor például alapul vehető a mediánjövedelem egy meghatározott százaléka, a megélhetéshez feltétlen szükséges javak árának összege, vagy (Magyarországon) a nyugdíjminimum összege, de a szubjektív szegénységi küszöb alkalmazása is gyakori. A szegénységet a jövedelem mellett más dimenziókban is mérik (például fogyasztás, lakáskörülmény, tartós fogyasztási cikkek megléte stb.). Mi a kvalitatív kutatásunk során ilyen statisztikai méréseket nem tudunk végezni, ezért a célcsoport behatárolásakor elsősorban az önbesorolást („mi szegényesen élünk”), illetve a külső környezet megítélését („Kik a városban a szegények? Hát akik ott laknak az X utcában, meg a hajléktalanszállón.”) és vitatható módon, de saját kutatói szubjektív megítélésünket vesszük alapul.

2 Lásd elsősorban Granovetter (1988), Bourdieu (1997), Coleman (1996, 1998) és Putnam (1998) meghatározó írásait.

(átívelő) kapcsolatot – különböztetik meg (Putnam 1998; Narayan 1999; Woolcock 1998). A „megkötő” kapcsolatok a bizalmon, reciprocitáson, szolidaritáson alapulnak, és meglehetősen zártak. A társadalmi előrelépést és a mobilitást ezzel szemben más társadalmi csoportokhoz vezető kapcsolatok segítik: ezek az ún. „átívelő” (*linking*) és a „hídszerű” (*bridging*) kötések. A hídszerű kapcsolatok társadalmi csoportokon átnyúlnak. Az ilyen kapcsolatok révén egy csoport tagjai hozzáférhetnek más csoportok forrásaihoz. Az „átívelő” (*linking*) kapcsolat a társadalmi hierarchia magasabb fokán, hatalommal rendelkezőkkel való kötések jelöli. A különböző típusú kapcsolatok eltérő funkcióval bírnak: a megkötő kapcsolatok – a családban, szűk baráti körben vagy szomszédságban – elsősorban a biztonsági háló szerepét töltik be. A hídszerű kapcsolatok, melyek a különböző kapcsolatháló közötti átjárást teszik lehetővé, a lehetőségek, a társadalmi mobilitás fenntartását segítik, míg az átívelő kötések az egyén és az intézmények és egyéb rendszerszerű képződmények között átjárást és az ebből adódó előnyöket táplálják. A különböző típusú kapcsolatok eltérő támogatási formákat jelentenek, így érthető, hogy a tőketípusok közötti egyensúly is lényeges az egyén kapcsolati hálójának szempontjából. Például, a „megkötő” típusú kapcsolatok túlsúlya korlátozhatja az átívelő és hídszerű kapcsolatok létrejöttét, avagy fenntartását.

A *bonding* (*megkötő*) típusú kapcsolatok, melyek tehát a közvetlen családi és baráti körben a biztonsági háló szerepét töltik be, e korai egyesült államokbeli kutatások szerint, a túlélés feltételét jelentik a zárványokban. Stackhoz hasonló, etnográfiai eszközöket alkalmazó, kutatást készített E. Anderson (1976) egy amerikai városi gettóban, de ő az afro-amerikai férfiak kapcsolatainak jellegét, a belső hierarchiáját, valamint azt vizsgálta, hogyan kamatoztatják kapcsolataikat a férfiak annak érdekében, hogy jövedelemhez jussanak. Még egy klasszikus amerikai munkát kell itt megemlíteni, amely inspirálta jelen kutatásunkat: Kenneth Clark az amerikai fekete gettókról (Clark, 1965) írott művét. Ő több, nagyvárosi fekete gettót is vizsgált (New Yorki Harlem, Chicago, Philadelphia és Detroit) az USA-ban és nem csupán azokat a jelenségeket írta le apró részletességgel, melyek a kirekesztettségben élők között egyaránt megfigyelhetők („a gettó patológiája”), de elemezte az okokat, az iskolák potenciális szerepét, és kivezető utakat is felvázolt. Elemzése a mai napig érvényes, és mint később e tanulmányban bemutatjuk, kontinensről függetlenül is jól használható a zárványban élő csoportok viselkedésének és stratégiáinak megértéséhez: ha leírásait olvasva letakarnánk a település- és személyneveket gyakran azt is gondolhatnánk, hogy az valamely magyarországi cigány telepen tapasztalt jelenségeket taglalja.

Hazánkhoz és a jelenhez is közelebb eső kutatásokat készítettek a Világbank munkatársai az átalakuló társadalmakban (*transition societies*) megjelenő illetve továbbélő szegénységéről (Dudwick–Kuehnast 2002; Rose 1998; Cox et al. 1997; Dudwick et al. 2003; Narayan 1999). Ezek arra a következtetésre jutottak, hogy a kvalitatív hálózat-elemzési megközelítés jól magyarázza a volt szocialista társadalmak elmélyülő szegénységét és a szegények kirekesztettségének növekedését. Ezek a kutatások bemutatják, hogyan indultak erózióknak az állampárti időszakban és bomlottak fel végletesen a piaci viszonyok térnyerésével az évszázadok óta működő, a társadalom szövetét alkotó rokoni-kölcsönösségi viszonyokon nyugvó kapcsolati hálók. Az ilyen kapcsolatok társadalmi funkciói több hagyományos közösség-szerveződésen alapuló társadalomban is felbomlottak és nem jelentik már a szegényeknek azt a biztonsági hálót, amely számukra a kölcsönös támogatást és ezen keresztül a megélhetés biztonságát nyújtották korábban. Ezek az irodalmak azt is bemutatják, hogy szemben azzal a közkeletű feltevessel, miszerint a szegények, a formális gazdaságból kiszorultak rokoni kapcsolati hálójuk segítségével képesek fenntartani magukat, a társadalom szegénységben élő csoportjainak – és különösen a valamely más szempontból is kisebbséghez tartozók – rokoni és háztartásközi kapcsolatai valójában csak korlátozott mértékben képesek hozzájárulni a boldoguláshoz. Az irodalmi áttekintés alapján az tűnik valószínűnek, hogy ezen társadalmi rétegek kapcsolati hálóját a beszűkültség, valamint a ’gyenge kötések’ (Granovetter, 1973) hiánya és az ’erős kötések’ dominanciája jellemzi. Az előbbi fontos erőforrás lenne a kirekesztettségéből való kitöréshez, az utóbbi pedig gyakran visszahúzó erőt jelent és akadályozza a zártságból történő kitörési kísérleteket.

Több hazai és nemzetközi kutatás is foglalkozott azon kapcsolatok meghatározó erejével, melyek gyermekkorban és az iskolában szövődnek. F. Kalter (2005) a második generációs németországi törökök kapcsolatait vizsgálta tizenöt évet átölelő követéses vizsgálatában. A kutatás kérdése az volt, hogy vajon mi az oka annak, hogy a különböző származású második generációs németországi bevándorlók közül éppen a törökök küzdenek a legjelentősebb hátrányokkal a munkaerőpiacon. A kutatás kimutatta, hogy a gyermekkorban, az iskolában kötött inter-etnikus barátságok léte és számossága, azaz a kapcsolati háló inter-etnikus volta, alapvetően meghatározza a felnőttkori munkaerő-piaci integráció esélyeit és jövedelem-szerző képességét. Több olyan kutatás, amely ezt a kérdéskört vizsgálta és (Ioannides - Loury, 2004, Montgomery (1994)) rámutat arra, hogy a társadalmi vagy etnikai elszigeteltségben élő emberek számára az iskolai kapcsolatok heterogenitása meghatározó, mégpedig legfőképp a továbbtanulási lehetőségekkel kapcsolatos információk elérhetősége, az álláskeresési alternatívák megismerése és végső soron esetleges személyes referenciák miatt. Hazai iskola illetve iskolás-kutatások (Neményi 2007, Szalai 2008, Molnár-Messing 2008, Kézdi-Surányi 2007) is nagyon hasonló következtetésekre jutottak.

I.1.2. Hazai kutatások

Az alábbiakban eltekintünk a hazai igen jelentős és igen gazdag cigánysággal és szegénységgel foglalkozó irodalom teljes körű áttekintésétől és csupán két olyan, e kutatáshoz szorosan kötődő – és talán kevésbé taglalt – téma irodalmát mutatjuk be, amely a kutatásunkhoz szorosan kapcsolódik: (1) cigány társadalom belső differenciáltsága, (3) a kapcsolatok és megélhetés viszonyát tárgyaló írások csokrát mutatjuk be az alábbiakban.

Cigányság differenciáltsága

Szemben a makro-szemléletű alapkutatásokkal³ a cigányokról szóló kulturális antropológiai irodalom a cigányságot heterogén, önmagában is multi-etnikus csoportként írja le, megkülönböztetve számos alcsoportot nyelv, életmód, többséghez fűződő viszony, jellemző gazdasági tevékenységek alapján. Mivel kutatásunk egyik kérdése, hogy fellelhető-e etnikus jellege a megélhetési módozatoknak, ebben a kérdésben az 'etnikus' fogalmát tágran értelmezzük, tekintetbe véve a cigányságon belüli etnikai heterogenitást is.

A cigányság jelentős belső differenciáltságára egészen a legutóbbi időkig csak ritkán reflektáltak a cigánysággal foglalkozó magyarországi kutatások, elsősorban azért, mert a (szociológiai) szakirodalom többsége a Kemény-iskolának a társadalomkritika jegyében született szemléletét követte: nem a kultúra kérdése, vagy az etnikai szempont, hanem sokkal inkább a strukturális kérdések, a társadalmi kirekesztettség és a hátrányos helyzet újratermelődésének kérdései foglalkoztatták. Bár Kemény is ír például a cigányok által használt nyelvekről, a cigányságot nem etnikai, hanem speciális szegénycsoportként értelmezi. A cigány közösségek kulturális rendszerként való értelmezése Magyarországon a nyolcvanas években született antropológiai szemléletű művekben jelent meg először. Mindenekelőtt Stewart (1994) egy oláh cigány közösségről szóló könyvében, de a Kemény iskola követői között is akadtak olyanok, például Havas Gábor (1982, 1989) és Lengyel Gabriella (1982), akik a cigány etnikai csoportok sajátosságainak vizsgálata felé fordultak. Ezekben az antropológiai szemléletű írásokban a szerzők „nem azt boncolgatják, hogy a cigányság kultúrája szegénykultúra, vagy etnikus kultúra-e, hanem olyan létező kultúraként vizsgálják, amelynek elsődleges funkciója a közösség és az élet megszervezése, a társadalmi csoport életben tartása, a megélhetés biztosítása.” (Csongor-Szuhay 1997, 92.o.) Az utóbbi évtizedben a kifejezetten antropológiai munkák (Kovalcsik 2004, Horváth 2002, 2004, Kovai 2002, 2003, 2004,

³ Itt most eltekintünk ezen irodalmak bemutatásától, részben azért, mert ezek olyan alapkutatások, publikációk, amelyek a témával foglalkozók számára közismertek, nem érezzük szükségét bemutatásuknak. A teljesség igénye nélkül az alábbiakat emelnénk ki: Kemény, Havas, Lengyel 1971, 1993, Kemény-Janky 2003, Kertesi 2005, Kertesi-Kézdi 1998, Ladányi-Szelényi 2006, Szalai 2000, Neményi - Szalai 2005

Szuhay-Köszegi 2004) mellett számos olyan szociológiai írás született, amely az antropológusoktól kölcsönzött szisztematikus terepmunka módszerét alkalmazva kísérelte meg mikroszinten elemezni a strukturális összefüggéseket, ezzel hozzájárulva a korábbiakhoz képest jóval differenciáltabb roma-kép megjelenéséhez a szociológiai munkákban. Már nem csak arról van szó, hogy a kutatók megkülönböztetik a hazai cigányság három nyelvi, kulturális csoportját (a magyar anyanyelvű romungrókat, a romani nyelvet beszélő oláh cigányokat és a román nyelv egy archaikus változatát beszélő beásokat), de a közösségek közötti különbségek más lehetséges dimenzióit is felvetik, például azzal, hogy vizsgálják a helyi többség-kisebbség kapcsolatának történetileg kialakult formáit, a helyi roma közösségek egymáshoz fűződő viszonyát, a cigányoknak a helyi gazdaságban betöltött szerepének különbözőségeit és időbeli változásait.

A cigány közösségek közötti különbségeknek egyik első figyelmes kutatója *Havas Gábor* (1982a, 1982b) a közösségek helyzetét a helyi kisebbség-többség viszonyának történelmi változásain keresztül mutatja be. Ő a közösségeket az előtörténetek, a letelepedés ideje, módja, a helyi többségi társadalommal kialakított viszonyok, köztük a helyi munkamegosztás jellegzetességei alapján sorolja típusokba. Az első típusba tartoznak azok a közösségek, amelyeket tartós, megalapozott integrálódás jellemez. Itt a korábban (nagyjából a 19. század közepén) letelepedett cigányoknak elfogadott helyük volt a helyi munkamegosztásban (olyan foglalkozásokat űztek, amelyekre a paraszti gazdálkodás racionalizálódása miatt a faluközösségeknek szükségük volt), noha ez távolról sem jelentette az egyenrangúak találkozásait. E cigány közösségek később a mezőgazdasági bérmunkába is bekapcsolódtak, és átvették a paraszti életforma bizonyos elemeit. E közösségek 1945 táján „készen álltak arra, hogy amennyiben ezt a többségi társadalom lehetővé teszi, megszabaduljanak a kényszerű cigány különállás maradék jegyeitől is, és beolvadjanak a nem cigány társadalom alsó rétegeibe”. Ezt azonban a többségi társadalom a lakóhelyi szegregáció és a megkülönböztetés más formáinak fenntartásával akadályozta, holott *Havas* szerint pont e közösségek tagja voltak azok, akik (a szocializmus éveiben) stabil ipari munkások, vagy háztájizó mezőgazdasági dolgozók voltak, és akiknek gyermekei más cigány csoportokhoz viszonyítva magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Tipológiájában a közösségek másik típusába tartoznak azok a 19. század második felében bevándorolt és azt követően is sűrűn lakóhelyet változtató cigány közösségek, amelyekre a „zaklatott letelepedési folyamat” és a csaknem teljes társadalmon kívüliség a jellemző. E közösségek nem, vagy csak kevésbé találtak olyan lehetőségeket a helyi munkamegosztásban, ami biztos pozíciót nyújtott volna számukra. A zaklatottsághoz „kulturális zárványhelyzet” is párosult, ami 1945 után sem szűnt meg és meghatározta későbbi megélhetési stratégiájukat.

Szuhay (1999) egy-egy adott közösség megélhetési módjait, Havashoz hasonlóan, de már a kilencvenes évek társadalmi, gazdasági feltételrendszere közepette, a helyi munkamegosztás rendszerében tárgyalja. Azt vizsgálja, milyen mértékben és módon hasznosíthatók az egykor volt, hagyományosnak nevezett mesterségek és megélhetési módok, illetve melyek az új megélhetési stratégiák. Részletesen ismerteti a cigány közösségek megélhetési módjait miközben megkérdőjelezi azok inherens etnikus tartalmát. A megélhetés és státus alapján a cigányság három csoportját különbözteti meg: 1. az alapvetően kereskedelemmel foglalkozó cigány „arisztokráciát”, 2. a középosztályosodó, „utóparasztosodó” cigányokat és 3. a falusi és városi gettólakók, munkanélküliek, alkalmi munkából élők csoportját. Tegyük hozzá, e csoportosítás a kilencvenes évek közepén született, ekkor még *Szuhay* remélhette, hogy a második csoport meg tud kapaszkodni, és mezőgazdasági árutermelő tevékenységével elkerüli a végleges lecsúszást és a cigány középosztály bázisává válik. Ezért is foglalkozik viszonylag részletesebben velük. Az utóparasztosodó cigányok azoknak a leszármazottai, akik a harmincas-negyvenes években a parasztnak dolgoztak, elsősorban mint napszámosok, és később a téeszék alkalmazottai lettek, emellett bekapcsolódtak a háztáji gazdaságba. Viszonylag pontos ismereteik vannak a gazdálkodásról, tudatos árutermelő tevékenységet folytattak, folytatnak. Őket tartja a nem cigány környezet „rendes cigányoknak”. E réteg élesen elkülönül a faluszéli gettók lakóitól, akikre nem jellemző a hosszú távú tervezés, és az azonnali jövedelemszerzést biztosító tevékenységeket

preferálják (aminek érdekében elvállalnak szinte bármilyen munkát).

A cigány közösségek összehasonlító vizsgálatának másik példája *Durst Judit* (2001) írása. Durst két, egymáshoz földrajzilag közel eső, általa Bordónak és Láposnak nevezett település magyar cigány közösségét hasonlítja össze. Bemutatja, hogy míg a bordói gazdálkodó „nem igazi cigányok” a paraszti életmód és értékek követésével egyfajta kiemelkedési stratégiát követnek és a helyi társadalom integrált részét alkotják, addig a szociális segélyeken tengődő láposiakat a társadalmi kirekesztettség jellemzi. „Míg a közeli, elcigányosodott Láposon a cigány olyan »kliensnek« számít, akivel szívességet tesz a paraszt, a »patrónusa«, ha a ledolgozott nap után egyáltalán enni-inni ad neki, addig Bordón a paraszt-cigány gazdasági kapcsolatokat egyértelműen a reciprocitás jellemzi.” Durst e különbség okait a helyi társadalom szerveződésében, annak történelmi alakulásában látja. A korábbi generációk a két településen eltérő foglalkozást űztek: a bordóiak felmenői kereskedtek, majd az 50-es évek közepétől a parasztokat követve bányászok lettek. Az azonos munkahelyi közösség a két közösség életmódjának közelítését eredményezte. Láposon ezzel szemben a cigányok hagyományosan a helyi parasztoknál végzett alkalmi és napszámos munkákból éltek és erre alapul ma is a patrónus-kliens viszony. Igaz, a szocializmus éveiben itt is lezajlott a bordóihoz hasonló életmódbeli változás, csak hogy eközben a két falunak eltérő településpolitikai státusa volt: az önálló közigazgatással rendelkező Bordó meg tudta akadályozni új cigány családok beköltözését, Lápos és a hozzá hasonlóan elsorvadásra ítélt települések ellenben kénytelenek voltak befogadni a szegény cigány családok tömegeit. Mindezek eredője a két cigány közösség közötti jelentős különbségek.

Kutatási témánk, a megélhetési stratégiáknak a társadalmi tőke mennyiségétől és minőségétől függő formáinak szempontjából adódik a feltételezés, hogy az egymástól több dimenzióban (kultúra, hagyományos megélhetési módok, lakóhely gazdasági fejlettsége stb.) különböző cigány csoportok esetében más és más tipikus választásokat fogunk találni, hiszen nem valószínű, hogy egy dél-baranyai, a parasztokkal hagyományosan kliens-patrónus viszonyban együtt élő beás közösség jellemző megélhetési módjai megegyeznek mondjuk egy ipari nagyváros romungrók lakta slumjában, vagy egy hagyományos, oláh közösség megélhetést biztosító tevékenységeiről. E példák persze önmagukban is leegyszerűsítettek. Az említett közösségeken belül nyilvánvalóan lehetnek további altípusok. A kérdés az, hogy e típusok és altípusok kialakulásában milyen tényezők játszzák a meghatározó szerepet és mindezekben belül az eltérő tulajdonságokkal rendelkező társadalmi kapcsolati hálóknak mekkora a jelentősége.

Etnikus versus szociális jellemzők

Azok a szerzők akik a romák megélhetési módjai mögött elsősorban strukturális okokat keresnek (Szelényi, Ladányi, Kertesi, Szalai) a piacgazdaságba való átmenet elhúzódó negatív hatását hangsúlyozzák és a megélhetési módok mögött nem elsősorban kulturális sajátosságokat keresnek, hanem – ahogy azt a korábbiakban már részleteztük –, az alacsony iskolai végzettség, alacsony jövedelem, szegénység körforgásának hatását vizsgálják.

Egy hátrányos helyzetű, diszkriminációval sújtott kisebbség esetén felvetődik a kérdés, hogy jellemző megélhetési módjai vajon hátrányos társadalmi, gazdasági helyzetéből, vagy kulturális másságából adódik-e. A kulturális antropológia képviselői tudományterületük sajátosságából adódóan hajlanak az utóbbi értelmezésre, még abban az esetben is ha elvetik a kultúra esszencialista felfogását és a cigány kultúrát a többség-kisebbség kapcsolatának függvényében vizsgálják, az etnikai identitást pedig ennek megfelelően a külső kijelölés és az önmeghatározás eredményének tekintik, annak folyton változó, dinamikus és szituatív jellegét hangsúlyozzák. Ezzel szemben a szociológusok, a fent említett *Kemény István* névéhez köthető tradíciót követve, a kultúrának (bárhogyan is értelmezzék) lényegesen kisebb szerepet tulajdonítanak és inkább a strukturális jellemzőket tekintik meghatározónak.

A „szegénység kultúrájának” képviselői a fogalom megalkotójának *Oscar Lewis* (1966)

antropológusnak a nézetét osztva, illetve azt továbbgondolva úgy vélik, a szegénységben élőket egy olyan életmód jellemzi (alkalmi munkák dominanciája, ésszerűtlen háztartásvezetés, máról holnapra élés, zavaros, gyakran változó családi kapcsolatok, gyakori devianciák, a kiszámíthatóság, stabilitás hiánya stb.), amely önmagában lehetetlenné teszi e csoport társadalmi felemelkedését. Mások ezt vitatva azt hangsúlyozzák, hogy a „szegénység kultúrája” egy teljesen ésszerű alkalmazkodás az adott helyzethez. *Stewart* (2001) korábban hivatkozott írásában úgy véli a „szegénység kultúrájának” megközelítését alkalmazók hibát követnek el akkor, amikor azt feltételezik, hogy a romáknak vagy más marginalizált csoportoknak „nincs kultúrájuk” és, hogy a stabilitás, a szervezetlenség jellemzi társas kapcsolataikat. Az, ami a kívülről, a többségi társadalom felől rendetlenség, a csoport tagjai számára rendet jelenthet. A „szegénység kultúrája” modell egy további hibája szerinte az, hogy feltételezi, a tartós szegénységhez való funkcionális alkalmazkodásnak egyetlen koherens módja lehet, miközben az empirikus vizsgálatok a stratégiák sokféle változatát figyelték meg.

A gazdasági tevékenység identitásképző szerepét a magyarországi cigányokkal foglalkozó antropológusok közül elsőként *Michael Stewart* (1993) hangsúlyozta. *Stewart*, aki az általa vizsgált oláh cigány közösség kultúráját a paraszti és a roma etika közötti ellentétek sorozatával ragadja meg, úgy véli, a romák és a gádzsók közötti szimbolikus határok fenntartásában fontos szerepe van a munkáról kialakított eltérő felfogásnak: míg a paraszti etikában a kemény munka bír értékkel (ez jelenti az autonóm társadalmi cselekvés feltételét), addig az oláh roma etikában („románész”) az üzletelés. Ugyanez mondható el a kitartás - ügyesség, és a termelés – kereskedés fogalom-párokra. *Stewart* szerint a romák azért állnak ellen a munkának, mert annak aktusa lehetővé tenné a romák gádzsókká alakulását. *Stewart* azt bizonyítja be, hogy a szocialista Magyarországon a rendszer minden törekvése ellenére az oláh cigány közösségben továbbra is a kereskedés az eszménykép. „A cigányok tehát továbbra is újratermelik magukat, nem annak ellenére, hanem azért mert a magyar szocialista társadalomba beilleszkedtek. A legrégebbi bér munkások közül néhányan mélyen érdekeltek a lókereskedelemben, és soha sem adták fel magukban az eszményt, hogy ha lehet, felhagyjanak a bér munkával. Még akkor is így tesznek, ha kilátásaikat sivárnak látják, márpedig nem is láthatják másként. Ez a kreatív válasz az új feltételekre.” (254.o.) *Stewart* megközelítésében jól megfér egymás mellett a cigányok alkalmazkodó képességének és a gazdasági tevékenységük szimbolikus jelentőségének meghatározó jelentősége: elemzésében a szimbolikus eszközökkel újra és újra megerősített etnikai határ a csoportok közötti viszonyok gazdasági-társadalmi meghatározottságához kapcsolódik.

Szuhaý (1999) számára nem az a kérdés, hogy a cigányság kultúrája etnikus vagy szegény kultúra, hanem az, hogy egy-egy általa bemutatott jelenség etnikus vagy szegény szimbolizáció. Már címében, „A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája” is sokatmondó könyvében példák sorát hozza arra, ahogy a szegénység jellemzői etnikus magyarázatot kapnak. Így például a szegény cigányok jellemző ételeivel, megfigyelt táplálkozási szokásaival kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy azok alapvetően a csoport szegénységéből származnak és az egyes ételek, ételkészítési eljárások azért kapnak etnikus magyarázatot, hogy „a szegénység kínzó megőrzése átváltoztatható legyen egy tudatos döntéssé.” Ehhez hasonlóan a szegény cigányok megélhetését biztosító gyűjtögetés különböző formái (gyógynövénygyűjtés, gombázás, guberálás stb.) is etnikus értelmezést kapnak.

Megélhetési stratégiák és közösségi kapcsolatok a kutatások tükrében

Havas már korábban hivatkozott írásában kifejti, hogy a cigány közösségek gazdasági tevékenysége mindig az adott gazdasági, társadalmi feltételekhez igazodott és, hogy ebben a helyi kisebbség-többség viszonyoknak, illetve annak történeti alakulásának mindenkor döntő szerepe van. A cigányok korábban alapvetően olyan munkákat végeztek, amelyeket mások nem, azaz a mindenkori nicheket töltötték ki. Ez a sajátos adaptáció nem szűnt meg 1945 után sem. *Havas* (1982) egy másik tanulmányában részletesen ismerteti azokat a foglalkozásváltási stratégiákat, amelyeket az általa

vizsgált baranyai cigány közösségek követtek válaszul a szocialista gazdasági rendszer kiépülésére. Így „szerző-mozgó” életformával jellemzi azokat az elkülönülést jobban megőrző közösségeket, amelyek a hagyományos megélhetési módok továbbéltetésével, illetve azoknak az új társadalmi-gazdasági feltételekhez való igazításával válaszoltak a kihívásokra, és a különböző cigány csoportok eltérő gazdasági réseket kihasználva elsősorban gyűjtögetéssel (gyógynövények, gomba, csiga) és különböző áruk (toll, állat, később használt autó, régiség stb.) kereskedésével foglalkoztak. A cigány családokra korábban is jellemző volt, hogy egyszerre több egymást kiegészítő jövedelemszerző tevékenységet folytattak, és ezeket a környezetükhöz alkalmazkodva változtatták. A „szerző-mozgó” életforma ennek a hagyományos megélhetési módnak egyfajta vállalkozó életformává alakítását jelenti. Ez a megélhetési stratégia szükségszerűen támaszkodik a közösségi életformákra, a rokoni kapcsolatok erejére, hiszen *„a tágabb rokonsági rendszer bekapcsolása az információszerzésben és az éppen felkínálkozó lehetőségek jobb kihasználásában egyaránt nélkülözhetetlen.”* Ezzel szemben egy másik foglalkozásváltási stratégiát követtek a lakóhelyüktől távol ipari munkát vállalók, a heti ingázók, akik családjuktól és a közösségtől távol éltek mindennapjaikat, ami a hagyományos közösségi értékek és életforma erodálásához járult hozzá. *Havas* harmadik foglalkozásváltási stratégiaként az ipari területek peremén élő bejárók életmódját írja le, akik a hagyományos közösségi fogyasztással szakítva családi felhalmozásba is belekezdtek és életmódjukban a hasonló társadalmi helyzetű munkásokat igyekeztek követni.

A rokonsági szálak szerepéről *Havas* (1997) úgy véli, hogy azok a kevésbé asszimilálódott, marginalizáltabb, zaklatott letelepedési folyamattal jellemezett csoportok esetében jelentősebbek. *„A rokonsági kapcsolatok minden társadalmi csoport életében jelentős szerepet játszanak, sőt a hierarchia felső szintjén társadalmi tőke fontos elemét képezik. A társadalom marginális helyzetben lévő, többé-kevésbé elkülönülő csoportjainál azonban a rokonsági rendszer olyan funkciókat is betölt, amelyeket a többségi társadalomban intézményes megoldások vagy más társadalmi kapcsolatok helyettesítenek. Különösen érvényes ez a cigányokra, és ezen belül azokra a cigány csoportokra, amelyek egészen a legutóbbi időkig megőrizték a törzsi, nemzeti szerveződés bizonyos elemeit. Bár az utóbbi évtizedekben ezek a társadalomszerveződési formák a legtradicionálisabb cigány csoportoknál is rohamos bomlásnak indultak, a nyomai ma is felfedezhetők, sőt befolyásolják a rokonsági rendszer mindennapi életben játszott szerepét.”*

Durst Judit (2002) által tanulmányozott Láposon a nagycsaládi kapcsolatok (erős kötelékek) védik ugyan használóikat a gazdasági nehézségek közepette, de az anyagi differenciálódás növekedésével ezt a szerepüket egyre kevésbé tudják betölteni. A kiemelkedettek, illetve kiemelkedni vágyók szándékosan gyengítik erős kötéseiket és a hasonló státusú nem rokonok felé nyitnak (ezzel is igyekezvén távol tartani nehezen felhalmozott vagyonuktól a szegényebb családtagokat). Eközben a jövedelmi skála másik végén elhelyezkedők esetében is gyengül a családi kapcsolatok védő funkciója: *„az egyre nagyobb nyomorban élők között – akik számára pedig a túlélést a szociális támogatások mellett a nagycsaládi kapcsolatok óvó-védő hálójára teszi egyáltalán lehetővé – már lassan ezek a szolidaritási kötelek is kezdenek »megtépázódni«.”*

Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde általuk Partosnak nevezett Baranya megyei beás közösség megélhetési stratégiáit vizsgálva megállapították, hogy míg a tradicionális, kölcsönös segítségnyújtásra épülő szokás- és viselkedérendszer szűkös források időszakában, bizonytalan gazdasági körülmények között jól működik, és képes hatékony óvó funkciót betölteni, addig ugyanez a rendszer az egyéni felemelkedés gátjává válik olyan időszakokban amikor ez a lehetőség adott. Az anyagi javak felhalmozása felételezi a közösségi kapcsolatok lazulását. Tanulmányukban bemutatják, hogy a különböző megélhetési módokat alapvetően befolyásolja egyrészt a megelőző generáció domináns megélhetési módja, másrészt a csoporton túlnyúló kapcsolatok rendszere (az állandó munkákat kivéve minden munkalehetőség a kapcsolatokra épül). A szerzők a partosi cigány családok két csoportját különböztetik meg: (1) a stabilitásra törekvő családokat, akik a rendszerváltást megelőző évtizedekben egyfajta kényszerű asszimiláción mentek keresztül, és (2) azokat a családokat, amelyek jobban ragaszkodtak szokásaikhoz, hagyományaikhoz. Míg ma az előbbieket megélhetést az alapvetően az állandó munka biztosítja, addig az utóbbiak a társadalmi

kapcsolataikra építik megélhetési stratégiáikat. Fleck és szerzőtársai arra is felhívják a figyelmet, hogy a heterogén társadalmi kapcsolatok nagymértékben javíthatják a cigányok élethelyzetét.

Hajnal László Endre (1999) nem szegény, hanem középosztálybeli nagyvárosi cigányok között végzett kutatást. Az általa vizsgált oláh cigány családokban a családfők üzletemberek, a ruházati cikkektől kezdve, a drágaköveken át az ingatlanokig sokféle áruval foglalkoznak, „szinte bármivel, ami gyors megtérüléssel, elfogadható haszonnal kecsegtet.” Az ő gazdasági tevékenységük alapja a mobilitás, az információ (hol lehet venni, illetve eladni), valamint a nagyfokú nyitottság bármilyen típusú, gyorsnak és jövedelmezőnek ígérkező üzlet irányában. A kapcsolatok tevékenységükben fontos szerepet játszanak, hiszen az üzlethez nélkülözhetetlen információkat ismerősöktől, barátoktól és rokonoktól szerzik. Ugyanakkor az üzlet és a rokoni, baráti segítségnyújtás között határozott különbséget tesznek, a kettőt szétválasztják. Hajnal mindazonáltal megállapítja, hogy a jó üzleti érzék, a kapcsolat önmagában kevés, igazán azok válnak sikeres üzletemberekké, akik a „tágabb környezetükkel való viszonyukban etnikus identitásjegyeiket az adott helyzetnek megfelelően hangsúlyozni tudják, vagy képesek e jellegzetességeiket háttérbe szorítani, ha ez számukra előnyösebbnek bizonyul.”

Virág Tünde (2008) egy cigányok lakta faluban készült esettanulmánya azt mutatja be, hogy mi történik egy gettósodó faluban, amikor az évtizede tartó gazdasági kirekesztettség után újra szükség lesz az alacsonyan iskolázott munkakerőre a helyi mezőgazdaságban. A szerző bemutatja, hogy milyen megélhetési stratégiák jellemezték a falusi cigány népeket az elmúlt évtizedekben: a szocializmus éveiben, a rendszerváltás követően és napjainkban, és azt, hogy a háztartások régi megélhetési módjai és személyközi kapcsolatai hogyan határozzák meg az alkalmazkodási képességüket. Virág érzékletesen bemutatja, hogyan mobilizálják rokoni kapcsolataikat az itt élő családok annak érdekében, hogy az újonnan teremtett lehetőségekkel minél jobban élni tudjanak. A tanulmány azt is szemlélteti, hogy a rokoni kapcsolatok mennyire mobilak és funkcionálisak: hogyan használják e köteleket a munkaszerzésben, ugyanakkor amennyiben hozzátartozó munkavégzése nem megfelelő, vagy nem elég megbízható, háttérbe szorul a rokoni szolidaritás.

1.2. Amit az elérhető adatok mutatnak⁴

Kvantitatív adatok másodelemzésének módszerei és az adatok forrásai

A tanulmány kvantitatív adatokat elemző része (I.3. fejezet) több adatforrásra támaszkodik. Egyrészt Szalai Júlia 2003-2004-ben készült *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetülete*⁵ című kutatására⁵, melynek adatfelvétele 2004-ben történt, és melynek során 600, a hivatalos létminimum szintjét meg nem haladó jövedelemből élő roma és nem-roma szegény családot kérdeztek meg.⁶ A kiválasztott minta nem reprezentatív sem a magyarországi roma népességre, sem a magyarországi szegény népesség egészére, hanem szegénységi típusok leírására konstruált. A kérdőívben több kérdés vonatkozott az etnikai hovatartozásra: az alábbiakban közölt táblákban az minősült roma háztartásnak, amelyben a családfő vagy/és a házastársa romának/cigánynak vallotta magát. A kérdőív egy háztartásközi támogató kapcsolatokra vonatkozó kérdésblokkot tartalmazott: az adott háztartás tagjai nyújtanak-e anyagi, természetbeni illetve háztartásbeli-gyerekevelési támogatást bárkinek, illetve támogatja-e őket bárki. Ha igen – szociometriai távolság szerint – ki a támogató, illetve a támogatott. Ezen kívül pénzkölcsönre vonatkozó kérdések is szerepeltek: szokott-e a háztartás kölcsönhöz folyamodni, ha igen kitől, milyen gyakran és átlagosan mekkora összegű kölcsönt vett fel. Az összehasonlító elemzéshez a KSH azonos struktúrájú adatait elemző konferencia publikációt használtam fel, melyek szerzője Bocz János és Harcsa István. A KSH felvétele lakossági mintán készült, de a két felvétel kérdései azonosak, tehát adataik összehasonlíthatóak.

A jelentés alábbi fejezet használja továbbá a KSH 1986-ban és 2000-ben készült időmérleg kutatásának adatait.

A harmadik adatforrás a TÁRKI 2004-ben készített vizsgálata, melynek fő témája a hazai roma népesség migrációs elképzelései, tervei volt⁷. A kutatás részletesen boncolja a kérdezettek kapcsolatainak jellemzőit a gyenge és erős kötések létét, kiterjedtségét és a személyes kapcsolatháló egyéb jellemzőit. Az adatfelvétel roma háztartásokban készült, melyet többlépcsős rétegzés után kiválasztott kezdőpontokkal elindított hólabda mintavétellel találtak. A kezdőpontok kiválasztásánál figyelembe vették a roma népesség területi elhelyezkedésének eloszlását a KSH 2001-es népszámlálási adatai alapján. A kérdezés során 775 18 évesnél idősebb ember válaszolt.

És amit az adatok alapján tudni lehet...

A rendszerváltás időszakáról, a családok és közösségek megélhetési körülményeinek, a piacgazdasághoz való alkalmazkodásnak sokkjáról számos közgazdasági és szociológiai munka értekezett. E kutatás szempontjából elsősorban a szegény és depriválódó rétegek alkalmazkodásáról összegyűlt adatok és kutatások lehetnek érdekesek. A KSH 1986 és 2000 időmérleg felvételei nyújtanak támpontot ahhoz, hogy lássuk, hogyan rendezte át a háztartások munka és jövedelmi szerkezetét a rendszerváltás.

A KSH időmérleg adatai szerint a 15-79 év közötti népesség munkával töltött ideje 1987-ről 2000-re ötödével (36,6 millió óra / évről 27,5 millió óra/ év)csökkent.⁸ A csökkenésnek a rendszerváltást

⁴ A fejezetben közölt szövegek egy része már korábban megjelent a Szociológiai Szemlében (Messing 2006)

⁵ Szalai Júlia *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetületei* c., 2003-2004-es kutatását az MTA Szociológiai Intézete bonyolította le és a Miniszterelnöki Hivatal és az MTA együttműködésében készült.

⁶ A minta területileg koncentrált volt: a főváros egyik szegény kerületén kívül Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve Baranya megye legszegényebb – egyúttal román által sűrűn lakott – térségeit ölelte fel. A minta kiválasztásában a következő szempontok játszottak szerepet: (1) a háztartásokban az egy főre jutó jövedelem a létminimum szintjét ne haladja meg; (2) magas legyen a településen a roma lakosság aránya, és (3) különböző szegénységi kockázati tényezők is képviselve legyenek (nagy-család, gyermekeit egyedül nevelő szülő, rokkantnyugdíjas, munkanélküli).

⁷ Ezúton is köszönöm a TÁRKI-nak és különösképp Bernát Anikónak azt, hogy rendelkezésemre bocsátotta az adatokat és a hozzájuk tartozó dokumentációt, és segített eligazodni a több évvel ezelőtt készült kutatásban.

⁸ A népesség időfelhasználása 1986/87-ben és 1999/2000-ben. KSH, Budapest 2002

Szalai Júlia: *A munka ideje - régen és most. Változások a magyar társadalom munkavégzésének néhány jellemzőjében*

követő gazdasági szerkezetváltáson és az ahhoz kapcsolódó munkaerő-piaci beszűkülésen kívül több oka is van: a munkaidő alap szűkülését kis részben demográfiai változások magyarázzák (a népesség korátlagának növekedése), nagyobb részben definíciós merevségek, de legnagyobb részt annak tulajdonítható, hogy nagyon megnőtt a felnőtt lakosság tanulással töltött ideje. Ha ezeket a hatásokat kiszűrjük, még mindig alacsonyabb szintű munkavégzést kapunk 2000-ben a 13 évvel korábbi adatokhoz hasonlítva, de a csökkenés ekkor már közel sem nevezhető hatalmasnak. A drámai változást sokkal inkább a munkaképes korú lakosság gazdasági aktivitás szerinti szétszakadása jelenti:

1. tábla. A 15-79 éves népesség gazdasági aktivitás szerinti összetételének néhány mutatója 1986, 2000:

		1986 (%)	2000 (%)
Éven belüli tipikus aktivitási státusz	Aktív kereső	59,4	47,3
	nyugdíjas	22,9	31,4
	anyasági támogatáson	3,7	2,8
	tanuló	7,5	10,4
	munkanélküli, szoc. segélyezett	0,5	4,8
	felnőtt eltartott	6	3,2
Az aktivitás mértéke az év valamely évszakában legalább egy órányi kereső-termelő munkát végzők %-os aránya szerint		78,7	67,8

forrás: Szalai, 2002

A táblában közölt adatokat egybevetve annak a mára közismertté vált folyamat leképeződését látjuk, mely során a gazdaságilag aktív népesség markánsan összezsugorodott: a rendszerváltás előtti 60%-os szintről 47%-ra zuhant. Az így előállt helycsere a társadalmi transzferjövedelmekből élők növekedése mellett történt meg: jelentősen megnőtt a nyugdíjasok részaránya, valamelyest emelkedett a tanulók és a munkanélküliek/ szociális segélyezettettek részesedése a felnőtt népességben belül.

Ma már tudjuk, hogy 2000 óta ez a folyamat tovább súlyosbodott. Szalai Júlia a TÁRKI háztartás panel adatait felhasználva (Szalai 2007) bemutatta, hogy a 14 év feletti nem tanuló népesség jövedelem-struktúrájában a munkavállalásból származó jövedelmek a jövedelmi újraelosztásból származó bevételek irányába tolódtak tovább: 2005-ben csupán a háztartások 44%-ban volt legalább egy rendszeres munkaviszonyban álló személy (ez a 90-es évek közepén 58% volt), és 65%-ban volt tartós társadalombiztosítási státuszú tag (szemben a 1990-es évek közepi 47%-kal).

Az időmérleg adatok elemzése érzékletesen mutatja, hogy a társadalom munkaerőpiaci átrendeződése a munkavégzés egyes társadalmi csoportok körüli koncentrációjával párhuzamosan zajlott le. Miközben a magasan képzett, aktív munkaerő még növelni is tudta jelenlétét a szervezett gazdaságban, addig más, kedvezőtlenebb helyzetű csoportok gyakorlatilag kiszorultak ebből a szférából. A jó munkahelyek fogyatkozó száma mellett mindez csak erős kiszorító mellett történhetett meg: mely során a kevésbé iskolázott – köztük minden bizonnyal a roma lakosság zöme – és idősebb népesség kiszorult a 'jó' (vagyis biztos és állandó) munkahelyekről. Az is látszik, hogy a gyengébb és bizonytalanabb kereseti lehetőséget kínáló tevékenységek a felnőtt társadalom ma már nagyobb hányadát kitevő nem-aktívak körében koncentrálnak. További elemzések rámutatnak arra is, hogy az átrendeződés legfőképp korosztályok között ment végbe: az idősebbek kiszorultak a

1986/87 és az 1999/2000 évi országos időmérleg felvételek adatai alapján. Kézirat.

Ezúttal mondok köszönetet Szalai Juliának, aki rendelkezésemre bocsátotta évekkal ezelőtt készített, de publikálatlanul hagyott tanulmányát, valamint annak alapját képező adatokból készített összehasonlító táblákat, ezzel nagyon sok adatfeldolgozási munkát takarítva meg nekem

bármilyen munkavégzés lehetőségéből, és sokkal kisebb eséllyel jutnak bármilyen munkához, mint a rendszerváltás előtti években.

Az alábbi tábla a munkavégzés intergáltságát taglalja – azt, hogy hogyan sikerült egyeseknek a korábbi többpillérű megélhetés konvertálása biztos piaci munkákba, mások a formális és informális munkák kombinációira kényszerültek, miközben jelentős népesség végleg kiszorult a munkaerőpiacról:

2. tábla. A munkavégzés integráltsága a KSH 1986 és 2000 időmérleg felvétele alapján (forrás: Szalai, 2002)

	1986	2000
Integrált*	43	42
Erősen-közepesen integrált	18	8
Gyenge közepesen integrált	4	3
Gyengén integrált	9	7
Nincs kereső munka	26	40
Együtt	100	100

* Integrált: főmunkahelyi munka + munkavégzés kitérőleg a szervezett gazdaságban

Erős-közepesen integrált: főmunkahelyi munka + munkavégzés az informális gazdaságban

Gyenge-közepesen integrált: nincs stabil munkahely, munkavégzés a szervezett + informális gazdaságban

Gyengén integrált: nincs stabil munkahely, munkavégzés csak az informális gazdaságban

A tábla adatainak legfontosabb tanulsága, hogy a felnőtt lakosság elképesztő hányada – az 1986-os 26%-hoz képest 2000-re 40 százalék – kiszorult mindenfajta kereső tevékenységből: tehát mind a szervezett, mind pedig az informális gazdaságból. A munkaképes korú lakosság 40%-a tehát kizárólag társadalombiztosítási jövedelemből és szociális, valamint gyermekek után járó juttatásokból, élt 2000-ben. Az időmérleg adatok alapján ez a népesség legfeljebb az önellátó mezőgazdaságban, esetleg a be nem vallott fekete gazdaságban juthatott némi jövedelmekiegészítéshez. Ezek a háztartások tehát a munkaerőpiacról történő kirekesztődéssel szembesültek 10 évvel a rendszerváltást követően. A tábla adatai még egy fontos összefüggésre világítanak rá: a főmunkahelyi munka a rendszerváltás után kiszorította az informális gazdaságban való részvételt: akinek munkahelye van, az a 13 évvel korábbi állapothoz képest kisebb eséllyel jutott kiegészítő jövedelem megszerzésére módot adó munkahelyen kívüli munkához (vagyis a „második gazdaság” beszükölt). Ezzel párhuzamosan, viszont, a nem aktív keresők drasztikusan kiszorultak mindennemű munkavégzésből: a rendszerváltás előtt a társadalombiztosítási jövedelmekből élők harmada, fele végzett valamilyen kereső munkát, elsősorban az informális gazdaságban. Ez az arány 2000-re 20-30%-ra csökkent. A tét tehát 2000-re az lett, hogy valaki aktív keresőként a munkaerőpiacon maradhat-e egyáltalán. Aki onnan kiszorult, annak a társadalombiztosítási és szociális transzfereken túli jövedelemszerzésre minimálissá váltak az esélyei.

A KSH időmérleg adatai nem tartalmazzak sem etnikai hovatartozásra vonatkozó adatokat, így abból a szempontból nem használhatóak, hogy megtudjuk a fentiekben leírt folyamat hogyan érintette a romákat. Azt, hogy a roma népesség hogyan szorult ki a rendszerváltást követően a munkaerőpiacról több fontos kutatás részletezi, de talán legátfogóbb mind közül Kertesi Gábor tanulmánya, amelyben számos párhuzamos adatforrást felhasználva írja le a drámai folyamatot (Kertesi 2005) és jut arra következtetésre, miszerint a „*rendszerváltás sokkja a romák minden generációja számára tartósan bizonyult*”. A romák foglalkoztatás nemcsak alacsony szintű, de mint ahogyan az Kertesi (2005) elemzéséből kiderül, rendkívül instabil is: a foglalkoztatottak 25-30 százaléka egy évvel később már munkanélküli. Ennek Kertesi szerint elsősorban keresleti okai vannak. A romák 40 százaléka ugyanis jelenleg olyan foglalkozásokban dolgozik, ahol munkáltató könnyen, extra költségek nélkül cserélheti le dolgozóit. De „*e keresleti okok között kitüntetetten fontos szerepet tölt be a hazai jóléti rendszer mára megszilárdult működési gyakorlata*” is, azaz a költségvetésből finanszírozott jóléti foglalkoztatási formák (közhasznú munka, közmunka, közcélú

munka) tartósan magas aránya. Jelenleg a munkanélküliek egy igen népes csoportja (romák nem romák egyaránt) egyfajta körforgásban él: a jellemzően rövid idejű közfoglalkoztatást segélyezett léti követi, majd újra közfoglalkoztatás, ami megint jogosultságot biztosít a segélyre, és így tovább anélkül, hogy reális esély mutatkoznék a munkaerő-piaci reintegrálódásra. E jóléti foglalkoztatási formák arra ugyan alkalmatlanok, hogy emberek tömegeit vezessék vissza a biztos munka világába, azt azonban elérik, hogy a roma munkavállalók a munkaerőpiac jól elhatárolható alsó szegmensébe szoruljanak. A foglalkoztatáspolitikai, valamint a szociális segélyezés decentralizációja ráadásul kiszolgáltatottá teszi a „klienseket” a helyi önkormányzatokkal szemben, akik a helyi politikai erőviszonyok függvényében, illetve a saját lehetőségeikhez igazítva alakítják támogatáspolitikájukat (Fazekas 2002, Köllő 2003, 2009, Szalai 2008).

Bár a romák alacsony foglalkoztatottsága nyilvánvalóan alacsony iskolai végzettségük következménye, kialakulásában más tényezők, így a roma népesség kedvezőtlen regionális elhelyezkedése, és mindenek előtt a velük szemben alkalmazott diszkrimináció is szerepet játszik, máskülönben nem lenne jelentős különbség a roma és a romákhoz hasonlóan alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjának foglalkoztatottságában. Különbség azonban van, és ahogy az *Kertesi* fent hivatkozott elemzéséből kiderül, nem is csekély: az alacsony iskolázottságú népesség körében a foglalkoztatottak aránya több mint kétszerese a romákénak, ráadásul romák tipikus állásai csaknem háromszor annyira instabilak, mint a velük nagyjából azonos iskolai végzettséggel rendelkező átlagos magyar munkavállaló állásai.

A roma foglalkoztatás összeomlása törvényszerűen vont maga után a roma családok elszegényedését, ami azonban nem pusztán anyagi elszegényedésüket jelentette, hanem a romák társadalomból való tartós kirekesztődését is. A tartós, kiszámítható megélhetést biztosító munka nélkül maradtak számára gyakran a szociális transzferek valamely formája jelenti az egyetlen biztos bevételt. Csakhogy, ez a „bevétel” nem igazodik a szegénység, vagy ha úgy tetszik a „rászorultság” mértékéhez. Mindezt *Szala Júlia* (2005) elemzte aprólékos részletességgel és arra a következtetésre jutott, hogy a decentralizált segélyezési rendszer kirekesztő, az etnikai szelekció jól működő intézménye, amely hatékonyan tartja távol a legszegényebbeket a jóléti rendszertől független munkaerőpiactól. „*A szociális segélyezés rendszerének elsődleges funkciója ma és itt mégiscsak a szegények intézményes elkülönítése a nem szegény »többiektől«*” - írja (Szalai 2005a 62.o.).

Más típusú kutatási adatokhoz kell nyúlni ahhoz, hogy megismerjük, mennyiben befolyásolta a szegények és ezen belül a roma szegények kapcsolati hálójának jellege a piacgazdaság viszonyaihoz történő alkalmazkodás képességét. Egyrészt Szalai Júlia 2003-2004-ben készült *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetülete*⁹, másrészt a TÁRKI-ban 2004-ben roma mintán végzett survey¹⁰ adataira támaszkodhatunk. Az előbbi kutatás célcsoportja roma és nem roma szegénységben élő emberek, míg a másik kutatásban csak romák, avagy a közvetlen környezet által romának mondottak vettek részt. Mindkét kutatás – különböző részletességgel – kérdezett a háztartás és a személy kapcsolatainak összetevőiről is. Az előbbi kutatás a háztartás támogató kapcsolatait taglalta csupán¹¹, a TÁRKI kutatása viszont részletes kapcsolati térképet rajzolt 'gyenge' és 'erős' kötések egyaránt kérdezve.

Az első kutatás kapcsán három kérdés fogalmazódik meg: (1) Vajon a teljes népességhez

⁹ Szalai Júlia *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetületei* c., 2003-2004-es kutatását az MTA Szociológiai Intézete bonyolította le és a Miniszterelnöki Hivatal és az MTA együttműködésében készült. Az adatfelvétel 2004-ben történt, és melynek során 600, a hivatalos létminimum szintjét meg nem haladó jövedelemből élő roma és nem-roma szegény családot kérdeztek meg. A minta területileg koncentrált volt: a főváros egyik szegény kerületén kívül Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve Baranya megye legszegényebb – egyúttal romák által sűrűn lakott – térségeit ölelte fel.

¹⁰ Ezúton is köszönöm Bernát Anikónak segítségét, és azt, hogy rendelkezésemre bocsátotta az adatokat és a hozzájuk tartozó dokumentációt. Az adatfelvétel többlépcsős rétegzés után kiválasztott kezdőpontokkal elindított hólabda mintavétellel történt, melynek kezdőpontjainak kiválasztásánál figyelembe vették a roma népesség területi elhelyezkedésének eloszlását (a KSH 2001-es Népszámlálása alapján) A kérdésés során 775 18 évesnél idősebb ember válaszolt.

¹¹ Kaphat-e és ha igen kitől különböző típusú támogatásokat, nyújt-e és ha igen, kinek segítséget

viszonyítva jelentősek-e az eltérések: vagyis van-e a szegénységnek társadalmi-kapcsolati meghatározottsága. (2) Jelentett-e változást, és ha igen, milyen e tekintetben a rendszerváltás? Arról van-e szó, hogy egy viszonylag beszűkült kapcsolati hálóval leírható társadalom konzerválódott, vagy éppen arról, hogy a piacgazdaság körülményei között felbomlottak a korábban működő, a szegények túlélését meghatározó kapcsolati viszonyok. (3) Van-e etnikai meghatározottsága a kapcsolati hálóknak, vagyis azonos társadalmi-gazdasági helyzetben lévők között van-e különbség aszerint, hogy milyen etnikai azonossággal rendelkeznek. Az első kérdés – bár a szegénység-felvétel reprezentativitás hiánya miatt korlátozottan – KSH adatok felhasználásával válaszolható meg.

3. táblázat A különböző támogatási kapcsolat-hálókkal leírható háztartások aránya a 2004-es szegény-felvételben és a 2000-es és 1986-os KSH háztartás felvételében

	KSH, 1986 Teljes lakosság	KSH 2000 ¹² Teljes lakosság	Szegény-felvétel 2004
Kapcsolati vákuum	30	37	34
Ad, de nem kap	24	17	9
Kap, de nem ad	8	14	32
Ad és kap is	30	32	25
N=	10.150	10.827	600

Látható, hogy az összes háztartáshoz viszonyítva markáns eltérés csupán az, hogy a szegény háztartásokban sokkal gyakoribbak az olyan egyoldalú kapcsolatok, ahol a kérdeztettek támogatást kapnak, és ritkább a teljes kapcsolati háló. Ugyanakkor – és ez fontos – nincs különbség a kapcsolati vákuummal jellemezhetőek arányában. A szegénység úgy tűnik, nem feltétlenül jár együtt kapcsolati vákuummal, hanem inkább egyoldalú – kiszolgáltatottabb – kapcsolati viszonyokat teremt.

A második kérdésre, hogy jelentett-e változást a rendszerváltás, nem adható egyértelmű válasz, ugyanis nincs olyan adat, amely kimondottan szegényekre, vagy akár a szegények egy csoportjának társadalmi kapcsolati jellemzőire vonatkozna a rendszerváltást megelőzően. Ugyanakkor a teljes lakosságot vizsgálva látható, hogy a támogató kapcsolatok hiánya, illetve az egyoldalúan kapcsolatok felé mozdultak el a háztartások közötti támogatási viszonyok. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a szegények körében másképp lenne, sőt, számításba véve a szegénység fokozódó földrajzi koncentrálódását a rendszerváltást követően, valószínű, hogy a szegény háztartások is a kapcsolatok beszűkülésével és a kiszolgáltatottság növekedésével szembesültek az elmúlt tizenöt év során. Erre utalhatnak az előző fejezetben említett világbanki és hazai etnográfiai vizsgálatok eredményei is.

A harmadik kérdésre, hogy vajon van-e etnikai meghatározottsága a rokoni-közösségi kapcsolatoknak az alábbi táblázat válaszol:

4. táblázat Támogatási kapcsolatok jellemzői a roma és nem roma szegény háztartásokban

	Szegény nem roma háztartások 2004	Szegény roma háztartások 2004
Kapcsolati vákuum	29	40
Ad, de nem kap	13	5
Kap, de nem ad	30	34
Ad és kap is	28	22
N=	356	244

A számok meglepőek. A szegény roma háztartások sokkal kapcsolat-szegényebbek, mint a nem romák. A megkérdezett romák 40%-a él kapcsolati vákuumban, vagyis nem számíthat senkire, és nem nyújt senkinek akár anyagi, akár nem anyagi támogatást. A lakosság egészéhez, de még a

12 Bocz–Harcza 2001.

szegény nem roma háztartásokhoz képest is a szegény roma háztartások számottevően kisebb hányada él kölcsönös támogatás viszonyai között. Mindez megkérdőjelezi azt a felfogást, miszerint a romák kiterjedt családi és közösségi kapcsolataiknak köszönhetően védettebbek a szegénységgel és az ezzel járó súlyos krízishelyzetekkel szemben, mint a hasonló társadalmi helyzetű nem romák. Hangsúlyozom, hogy ezek az adatok – lévén nem reprezentálják a roma lakosság egészét – nem cáfolnak és nem is bizonyítanak, de intőek: valami nagy gond lehet az elszegényedett roma közösségek belső kohéziójával.

Ugyanezt egy másik perspektívából nézve is vizsgálni tudjuk a TÁRKI felmérésének adatai alapján: vajon a roma háztartások kapcsolati jellemzőit milyen szocio-demográfiai változók határozzák meg.

A különféle jellegű kapcsolatokat vizsgálva azt látjuk, hogy a munka világában elemi fontossággal bíró 'gyenge' kötésekben (Granovetter, 1973) - vagyis az olyan kapcsolatokban, amelyek a hétköznapi életben való könnyű eligazodást segítenék - a legfőbb szocio-demográfiai változók közül szignifikáns eltérést a nem, a gazdasági aktivitás és a jövedelmi viszonyok mentén mutatkozik. A férfiakhoz képest a nők, az aktívokhoz képest az inaktívok és a jövedelmi decilisek alsó három csoportjában lévő romák szenvednek a gyenge kötések hiányában, vagyis ők azok, akik szűkölködnek a munka világához kötődést lehetővé tévő kontaktusokban. Meglepő módon nincs szignifikáns különbség e téren az iskolai végzettség, a lakóhely típusa illetve a különböző roma alcsoportok között.

Az 'erős kötések' jelentő baráti viszonyok létét és sűrűségét úgy tűnik, hogy legalábbis részben, más dimenziók határozzák meg. Az alábbi tábla a szignifikánsnak mutató háttérváltozókat mutatja:

5. tábla. Baráti kapcsolati háló szélessége különböző szocio-demográfiai változók mentén

		Nincs kapcsolata (%)	Szűk baráti háló (%)*	Tág baráti háló (%)	N
Etnikai identitás	Romungro	10	11	79	359
	Oláh	7	8	85	99
	Beás	7	24	69	58
	Cigány	23	21	56	143
	Magyar	25	9	67	87
Nem	Nő	19	16	64	457
	Férfi	6	7	86	304
Iskola végzettség	Általános	15	13	72	599
	Szakmunkás	8	13	79	134
	Érettségi, +	45	10	55	19
Összesen		14	13	73	775

* szűk háló: 5-nél kevesebb barát/ ismerős.

A roma nők sokkal szűkebb baráti kapcsolati hálóban élnek, mint a férfiak, és közel ötödük mondta azt, hogy egyáltalán nincs baráti kapcsolata. Szignifikáns összefüggést találtunk még az iskolai végzettséggel és az etnikai identitással, de érdekes módon a jövedelmi helyzettel vagy a település típusával nem. Azt látjuk, hogy a határozott identitású romák – tehát akik vallják valamely roma csoportidentitást – azt, hogy ők beás, vagy oláh avagy romungro cigányok – nagyobb része tud széles baráti hálót magáénak, mint azok a romák, akik etnikai identitásuk bizonytalan (cigány, úgy általában), vagy akik nem vallják magukat cigánynak (de a környezet annak tartja¹³). Az iskolai végzettség szerinti összefüggés nem nagyon releváns, mert a kérdezettek túlnyomó része általános vagy legfeljebb szakmunkás végzettséggel bír, mely két kategória között nincs lényeges eltérés a baráti kapcsolatok számában. A súlyos - és meglepő módon negatív – összefüggés a magasan képzett cigányok tekintetében van, akik nagyon zárt kapcsolati hálóban élnek, de az ő számuk a mintában olyan elenyésző, hogy ez a következtetés nem általánosítható.

¹³ A minta sajátosságából kifolyólag vannak olyanok, akik magukat nem vallották egy kérdező-kérdezett szituációban romának, de őket, mint románokat ajánlották a hálóba egy korábbi pontján az őket jól ismerők.

A másik lényegi kérdés a kapcsolati háló etnikai összetétele: mennyire zártak, vagy nyitottak e szempontból a romák kapcsolatai. E kérdésben is eligazítást nyújt a TÁRKI adatbázisa, amely a barátok etnikai hovatartozására is rákérdez. Az alábbi tábla ebben nyújt eligazítást.

6. tábla: A baráti kör etnikai összetétele (%)

		Csak magyar	Zömmel magyar	Vegyes	Zömmel roma	Csak roma
Etnikai identitás	romungro	11	8	31	22	28
	oláh	3	4	22	37	34
	Beás	17	6	25	26	26
	Cigány	21	3	22	21	32
	magyar	21	6	37	21	15
Nem	Férfi	12	6	30	27	25
	nő	14	6	27	21	31
Iskola végzettség	általános	12	5	26	26	31
	Szaktudós	15	10	38	20	18
	Érettségi, +	0	17	58	8	17
Kor	<24	10	1	25	27	37
	25-34	11	6	27	22	35
	35-44	16	6	30	22	26
	45-54	11	12	31	29	18
	55-64	24	8	26	24	18
Aktivitás	Alkalmazott	15	7	33	27	19
	Nyugdíjas	19	9	32	21	19
	Gyes, gyet	8	4	23	18	47
Összesen		13	6	28	24	28

A romák közel harmadának kizárólag romák a barátaik, és további negyedének zömmel roma baráti köre van. 28%-uknak interetnikus, és ötödüknek inkább a többségiekkel jellemezhető a baráti köre. Ez önmagában is meglehetősen etnikai zártásra utal, de ha tovább vizsgáljuk, hogy mely demográfiai változók meghatározóak e tekintetben azt látjuk, hogy zártabbak a kapcsolataik azoknak, akik megnevezték, hogy mely roma alcsoporthoz tartoznak. Ez a jelenség a legerősebben a magukat oláh cigánynak definiálók között van jelen: 71%-uk mondta, hogy barátaik zömmel vagy kizárólag romák, de a beások és a romungro cigányok fele is hasonlóan nyilatkozott. Etnikailag leginkább vegyes baráti hálót a pontosabb identifikációt nélkülöző, magukat általánosságban cigánynak vallók, és a magukat magyarnak tekintők között találhatunk. A várakozásokkal ellentétben nem találtunk összefüggést a baráti kapcsolatok száma és a jövedelmi helyzet között. Ezt talán a jövedelmi adatok korlátozott megbízhatósága magyarázhatja. Van viszont lényegi összefüggés a kérdezett gazdasági aktivitása és baráti körének etnikai összetétele között: az anyasági támogatásokban részesülők gyakorlatilag etnikailag zárt közösségben élnek: több, mint felük kizárólag roma, és további 18%-uk zömmel roma barátokat említett. Ennek ellenpólusát jelentik a nyugdíjasok és az alkalmazottak, vagyis azok, akik életük során a munka világába integrálódtak: köreikben sokkal alacsonyabb (kevesebb, mint 20%) azok száma, akinek kizárólag romák a barátaik.

Nemek között nagyon lényeges eltérést nincs, annál jelentősebb összefüggést találunk a kérdezett kora és baráti körének etnikai összetétele között. Úgy tűnik, hogy minél fiatalabb valaki, annál kisebb valószínűséggel tud etnikailag vegyes kapcsolati hálót létrehozni. A 24 évesnél fiatalabbak több, mint kétharmadának baráti köre zömmel vagy kizárólag romákból áll, 35 éves kor felett ez az arány már csak 50%, míg az idősebb generációra, akik a rendszerváltás előtt is munkaképes korúak voltak, és minden bizonnyal dolgoztak is valamely üzemben, az etnikailag vegyes baráti kapcsolati háló jellemző. Mindez meglehetősen drámai jövő képét festi le, miközben teljességgel egybecseng azokkal az eredményekkel, amelyekre Kertesi Gábor és Kézdi Gábor jutott az iskolai szegregáció időbeli változásának vizsgálatakor (Kézdi, Kertesi 2009. Munkaerőpiaci Tükör). Méréseik szerint a

rendszerátváltást követően masszívan és meredeken megnövekedett az iskolai szegregáció, amelynek következtében az inter-etnikus kapcsolatok kialakulásának esélyei jelentősen csökkennek. A fenti adatok ezt igazolják.

1.3. Módszerek

A kutatásunk meglévő adatok másodelemzésén kívül alapvetően kvalitatív módszereket alkalmazott. A kutatás fókuszában álló kérdések – szegénység, megélhetési források, kapcsolatok, személyközi támogató kapcsolatok léte, szerkezete – elmélyült vizsgálata korlátozottá teszi a kvantitatív módszerek alkalmazását, így elsősorban kvalitatív eszközöket alkalmaztunk a kutatás során.

Terep kiválasztás szempontjai és problémái:

Kutatásunk terepének kiválasztásakor a kutatási kérdésünk alapján az alábbi szempontok voltak meghatározóak:

- olyan települések legyenek, ahol viszonylag jelentős és egyben sokrétű a szegénység mind okait mind pedig történetét tekintve;
- olyan települések legyenek, melyeket az etnikai sokszínűség jellemez: ne csupán többséghez és kisebbséghez tartozók éljenek a településen, de maga a kisebbség és ezen belül a cigányság is heterogén népesség legyen;
- olyan települések legyenek, melyek méretük és társadalom- valamint gazdaságtörténeti jellemzőik alapján is hasonlóak;
- a települések egymáshoz képest az ország távoli pontjain helyezkedjenek el.

A fenti szempontok alapján, hosszas előzetes háttérkutatás után két közepeméretű várost jelöltünk ki, melyek nagyon hasonló méretűek (30000 fő körüli lakosságszám) és amelyeket nagyon hasonló gazdaság- és társadalomtörténet jellemez: a szocialista iparosítás fellegvárai, és mint ilyenek, nagyon rövid idő alatt mesterségesen felduzzasztott, alapvetően alacsonyan képzett bevándorló lakosság által lakott települések, gazdaságukat és társadalmukat a rendszerátváltás követő gazdasági szerkezetváltás hasonlóan súlyosan érintette. Az egyik a Dél-Dunántúlon, a másik észak-kelet Magyarországon található. Mindkét városban az országos átlagnál magasabb, 10-15%- körüli a cigányság aránya.

A terep kiválasztását megelőzően átnéztük és elemeztük az elérhető statisztikákat (KSH, ÁFSZ, TStar, Cigány Kisebbségi Önkormányzati Kutatás¹⁴, oktatási minisztérium statisztikái) valamint konzultáltunk a témában korábban kutató szociológusokkal és antropológusokkal¹⁵. Így szűkítettük le a potenciális terepek számát 6-ra. Ezt követően átnéztük a terepről szóló irodalmakat, valamint a korábbi kutatások beszámolóit és ezt követően döntöttünk a két város mellett. A városfejlődés tényei, valamint az összegyűjtött háttér-információk alapján feltételeztük, hogy mindkét városban etnikailag és történetileg heterogén cigány népességet találunk majd. Ez az elképzelésünk azonban az egyik településen nem valósult meg: a dél-dunántúli városban kevésbé heterogén, mint az észak-magyarországiiban.

A terep választás további kritikája, hogy túlbecsültük a kutatás kereteit: utólag úgy gondoljuk, hogy érdemesebb lett volna kisebb településeket választani. A két 30 ezres város felmérése, megismerése, a szegények különböző csoportjainak megtalálása önmagában hatalmas feladat volt. Kutatásunk csak a kereteit szétfeszítő munkával volt képes arra, hogy a szegény és a cigány népesség különböző csoportjainak megélhetési módjait és kapcsolati ismérveit mélységében feltárja. Így történt, hogy az eredeti terveket jóval felülmúló (60 helyett 110) interjú és beszélgetést készítettünk

¹⁴ Molnár Emilia – Kai A. Schafft a helyi roma/cigány kisebbségi önkormányzatok tevékenységéről 2000-2001-ben készült kutatás

¹⁵ Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Szalai Júliának, Neményi Máriának, Szuhay Péternek, Fleck Gábornak, Havas Gábornak, Virág Tündének és Vidra Zsuzsának Sárközi Gábornak

el. A többletmunka az anyag feldolgozásában is jelentkezett.

Kutatás alanyainak definiálása: kit tekintettünk szegénynek?

Kutatásunk során, a többdimenziós szegényvizsgálatok szemléletével megegyező módon a szegénységnek nem pusztán az anyagi, jövedelmi dimenziójával foglalkoztunk.

A szegénységnek számos meghatározása létezik, ahogy mérésének is több elfogadott módja van. A szegénységi küszöb meghatározásakor például alapul vehető a medián jövedelem egy meghatározott százaléka, a megélhetéshez feltétlen szükséges javak árának összege, vagy (Magyarországon) a nyugdíjminimum összege, de a szubjektív szegénységi küszöb alkalmazása is gyakori eljárás. A szegénységet a jövedelem mellett más dimenziókban is mérik (például fogyasztás, lakáskörülmény, tartós fogyasztási cikkek megléte stb.). Mi kvalitatív kutatásunk során ilyen statisztikai méréseket nem tudunk végezni, ezért a célcsoport behatárolásakor elsősorban az önbesorolást („mi szegényesen élünk”), illetve a külső környezet megítélését („Kik a városban a szegények? Hát akik ott laknak az X utcában, meg a hajléktalanszállón.”) és vitatható módon, de saját kutatói szubjektív megítélésünket vesszük alapul. Kutatásunk során azonban nem csak a szegényeket vizsgáltuk, de azokat a háztartásokat is megkerestük, amelyek hasonló kiinduló helyzetben voltak (hasonló iskolai végzettség, azonos lakóhely), mégis sikerült elkerülni a mélyszegénységet.

A terepkutatás eszközei és nehézségei

A kutatást előzetes felkészüléssel kezdtük, tanulmányoztuk a terepekről rendelkezésre álló statisztikai adatokat és irodalmakat. Magát a terepmunkát azzal kezdtük, hogy a városi intézmények hivatalnokaival, szolgáltatóival készítettünk strukturált interjúkat. A kérdések egy része a város szegény csoportjaira, illetve azok térbeni megjelenésére vonatkoztak. A munkájuk során szegényekkel (is) foglalkozni hivatott helyi szakemberek egy részének felületes, gyakran sztereotip tudása volt a helyi szegényekről, a szegénység kialakulásáról, megjelenési formáiról. A város vezetői csak nagy általánosságban tudtak beszélni a szegénységről és a szegények csoportjairól, sokan közülük sosem jártak személyesen azokon a területeken/telepeken, ahol kirekesztettek élnek. Tapasztalatunk az volt, hogy azok tudtak részletes információkkal szolgálni, akik mindennapi munkájuk során közvetlenül, akár lakhelyükön érintkeztek a szegényekkel, védőnők, szociális munkások, adósságkezelő, közmunkát szervező intézmények dolgozói. A velük készült interjúk persze minden esetben tükrözték sajátos (esetenként előítéletes) nézőpontjukat. Az így szerzett információk alapján indultunk el a város különböző területeire spontán interjúkat készíteni, és tovább fejteni a szegénység tartalmát, illetve a szegények körét.

Az interjúk egy része strukturált, félig-strukturált mélyinterjú volt, egy másik része, ahol ilyen beszélgetésre nem volt mód, ott rövidebb, kevésbé strukturált, de a kutatás központi kérdéseire kitérő beszélgetést folytattunk. Minden olyan esetben, ahol a megkérdezettek ezzel egyetértettek, hangfelvételt készítettünk. Azokban az esetekben, ahol az interjút a hangfelvétel - bizalmatlanság vagy egyéb ok miatt - veszélyeztette, ott jegyzeteltünk. Voltak olyan esetek is, amikor spontán beszélgetések tartalmát utólag, de közvetlenül a beszélgetés után mondtuk diktafonra. Ezzel a módszerrel viszonylag pontosan lehetett rekonstruálni az interjúban elhangzottakat, viszont kevés eredeti idézetet áll rendelkezésre.

A terepmunka egyik legfőbb nehézségét a település mérete okozta. Ekkora városban egyrészt nagyobb az idegenekkel szembeni bizalmatlanság, másrészt már nem lehet olyan könnyen átlátni a rokonsági és egyéb kapcsolati rendszereket, mint egy kisebb településen, ahol mindenki ismer mindenkit. Korábbi kutatásainkhoz hasonlóan itt is a hólabda módszert alkalmaztuk, ami gyakran nagyon hasznosnak bizonyult. Ugyanakkor kétségtelen hátránya egy ekkora városban, hogy önmagában a hólabda módszerrel egy kapcsolati kört lehet feltérképezni. Ahhoz, hogy a városban

élő különböző szegénységi csoportokat elérjük egyrészt a hólabdát több pontról kellett elindítani, másrészt egyéb módszert is alkalmazni kellett. A hólabdák által indított lánc néhány esetben összeért, de több esetben nem. Ezen kívül védőnőket, szociális munkásokat kértük arra, hogy címeiket adjanak. Majd ezekről a címekről ismét hólabda módszert használva mentünk tovább.

Fontos, de időigényes módszer volt az azonos háztartások illetve interjúalanyok többszöri megkeresése; gyakran előfordult, hogy csak többszöri, visszatérő beszélgetés során épült ki olyan bizalom, amely lehetővé tette, hogy interjúalanyunk elmondjon olyan információkat, amelyek kutatásunk számára központi kérdések voltak. De előfordulhat az is – elsősorban a zárványszerű településrészekben – hogy többszöri megkereséssel sem sikerült megfelelő bizalmat kialakítani.

További módszerünk a résztvevő megfigyelés volt: szabad téren figyeltük meg egy-egy településrész hétköznapijait, a közterületeken történő eseményeket, kártyázást, munkaszervezést, kölcsön-ügyleteket vagy éppenséggel a közös mulatságot.

Ezen módszerek segítségével elkészült összesen 121 hosszabb-rövidebb interjú az alábbiak szerint:

50 interjú a dél-dunántúli terepen, melyből;

- 15 intézményi interjú (önkormányzat szociális intézményei és osztályai, iskolaigazgatók, városgazdálkodási osztály, önkormányzati ingatlankezelő, hajléktalanszálló, munkásszálló, gyermek- és családvédelmi szolgálatok, védőnők);
- 3 interjú helyi kisebbségi és NGO szervezetekkel (CKÖ elnöke és tagjai, tanoda, keresztény karitatív segélyszervezet);
- 32 személyi interjú volt.

71 interjú az Észak-magyarországi terepen készült, melyből

- 16 intézményi képviselővel (önkormányzat szociális intézményei és osztályai, iskolaigazgatók, városgazdálkodási osztály, önkormányzati ingatlankezelő, hajléktalanszálló, munkásszálló, gyermek- és családvédelmi szolgálatok, pedagógiai szakszolgálat, védőnők);
- 3 interjú helyi kisebbségi és NGO szervezettel (CKÖ elnöke és tagja, CKÖ korábbi elnöke);
- 5 interjú gazdasági vállalkozással (boltos, zálogház, Provident ügynökök, vállalkozó);
- 47 magánszeméllyel készült.

Az interjúk számának különbségét a személyi interjúk adják. Ennek pedig nem csupán a két település lélekszámának 14%-os eltérése, hanem főképp az a már korábban említett különbség az oka, hogy míg az egyik terepen a cigányság etnikailag is heterogén társadalmat alkot, a másik városban a roma társadalom meglehetősen homogén volt.

Mindkét városba többször visszamentünk: az egyik terepen fél éven keresztül 2008 tavasza és ősze között kutattunk, alkalmanként 2-3 napot töltve ott, a másik – kisebb – városban 2009 tavaszán készültek az interjúk, két hosszabb munka-intenzív időszakban. Az alábbiakban közölt információk, adatok tehát erre az időszakra vonatkoznak, az azóta történt esetleges változásokat nem követik.

II. rész. Terepleírások

Kutatásunk két terepen történt párhuzamosan. A két középmezretű város egyike a BAZ megyei Kazincbarcika, a másik pedig a Baranyai megyei Komló. Az alábbi fejezet e két város társadalomtörténetét, társadalom és gazdaságszerkezetét valamint interetnikus viszonyait taglalja.

II.1. Kazincbarcika

II.1.1. Kazincbarcika város története nagy vonalakban

Kazincbarcika, mint a szervesen településfejlődéssel és szocialista ipari múlttal jellemezhető városok egy tipikus példája, kiváló terepnek bizonyult annak vizsgálatára, hogy a rendszerváltást követő gazdasági válság hogyan alakította át azoknak a mindennapjait és jövőre vonatkozó kilátásait, akik Kazincbarcikához hasonlóan valamilyen korábban prosperáló, biztos megélhetést nyújtó nagyiparral rendelkező városban laktak. A városban megfigyelhető szegénységi formák más nagyvárosokban is fellelhetők és a mögöttük meghúzódó okok is többé-kevésbé azonosak. A megélhetési stratégiák egy része azonban a helyi sajátosságokhoz igazodik.

A szocialista nagyváros

A Sajó-völgyben fekvő, gyönyörű természeti adottságokkal rendelkező település két falu, Barcika és Sajókazinc egyesítésével született 1947-ben¹⁶. Két évvel később, a gyors iparosítást és a nehézipar erőteljes fejlesztését kijelölő ötéves tervben megfogalmazódott két vidéki (egy borsodi és egy Pécs-mohácsi) ipari központ létrehozásának szükségessége, majd ezt követően döntés született arról, hogy ezek közül a borsodi itt, Kazincbarcika és Berente területén épüljön fel. A választás feltehetően azért esett a területre, mert a tervbe vett nitrogén-műtrágya gyártáshoz és villamos erőmű üzemeltetéshez szükséges erőforrások egy jelentős része adva volt: a XIX. század második fele óta üzemelő bányák szénkitermelésére, a közeli mészkövelőhelyre és a Bódva valamint a Sajó vizére egyaránt lehetett alapozni. Ezen kívül a településre vasút és műút is vezetett. Az ötvenes évek első felében óriási volumenű építkezések kezdődtek. Elindult a hőerőmű, a nitrogénművek¹⁷, és termelésükhöz hozzájuk kapcsolódó egyéb üzemek (szénosztályozó, kokszművek, bányagépjavitó üzem) felépítése. Az építkezésekhez persze a környékbeli munkaerő nem volt elegendő. A hirtelen megnövekedett munkaerőigényt az ország szegényebb részeiről (mindenekelőtt Szabolcsból, Észak-Alföldről és Dél-Borsodból) érkezők elégítették ki¹⁸. Terv szerint, bár az ipari beruházásoktól és a valós igényektől jócskán lemaradva, zajlott a lakásépítés és a lakossági infrastruktúra, a kiszolgáló ipari létesítmények megépítése¹⁹. Kazincbarcika 1954-ben városi rangot kapott, és mint szocialista nagyváros hosszú évekig kiemelt állami támogatást élvezett.

A hatvanas években részben tovább folytatódtak az építkezések, közöttük immár a lakótelepek²⁰ és városi intézmények építése, részben beindult és erőteljesen növekedett az ipari termelés. A lakosság lélekszáma ezzel párhuzamosan dinamikus módon növekedett: míg a háború után a két előtelepülést összesen kétezren lakták, addig ez a szám 1960-ban már meghaladta a 11 ezret. A következő öt évben pedig ez is megduplázódott. Az erőltetett iparosításnak köszönhetően rohamosan fejlődő városba elsősorban szülőfalujukat és rokonaikat hátrahagyó fiatalok, fiatal családok költöztek. A város lakosságának korösszetétele így sokáig meglehetősen torz volt.

16 Az egyesített község ideiglenesen Sajókazinc néven szerepelt, 1948-ban kapja a Kazincbarcika nevet.

17 A BVK-ként ismert Borsodi Vegyi Kombinát első neve Borsodi Nitrogénművek volt. Ma az utódvállalat neve BorsodChem Rt.

18 Az építkezéseken a Szovjetunióból hazaérkező hadifoglyok is dolgoztak, mintegy ezren. Kényszermunkatáboruk 1951-től 1953-ig működött (Csurák 2004, 88.p.).

19 Érdekes adalék, hogy Kazincbarcika városépítésének terve részben Tatabánya mintáján alapszik (Szirmai 1988, 108-109.p.).

20 1958 és 1960 között ezer, 1960 és 1970 között háromezer új lakás épült a városban (Csurák 2004, 92.p.).

A '70-es és '80-as éveket az ipar állandó fejlesztése, további lakásépítések, és a lakosság létszámának további, bár kisebb léptékű növekedése jellemezte. A foglalkoztatás terén továbbra is az iparban foglalkoztatottak magas aránya (1970-ben 67%, tíz évvel később 65%) volt a meghatározó.²¹ A legnagyobb munkaadónak számító Borsodi Vegyi Kombinátban (BVK) a hetvenes években már több mint hatezren dolgoztak. A termelés több önálló gyáregységben folyt és a vállalathoz szociális létesítmények is tartoztak (például munkásszállók). A hetvenes években a bányászati kitermelés is nőtt. A bányánál foglalkoztatottak száma meghaladta a 2000-et. A korábbiakban említett vállalatokon kívül, a könnyűbeton-üzem, a városgazdálkodási vállalat, a regionális vízmű és a, kifejezetten a női munkaerő foglalkoztatására létrehozott, habselyem kötöttárugyár alkalmazott még nagy számú munkaerőt. A szolgáltatási szektor is bővült. A hetvenes években már a városi intézmények valamennyi válfaja megtalálható volt Kazincbarcikán. Megnyílt a kórház, és a számos alsó, illetve középfokú oktatási intézmény mellett, a miskolci egyetem egy kihelyezett karán, főiskolai képzés is folyt a városban.

A nyolcvanas években kezdtek jelentkezni az első válságjelek. A szénkitermelés jelentősen csökkent, a bányászatban foglalkoztatottak létszáma hétszáz körüli főre esett vissza. Csökkent az építőiparban és a BVK-ban foglalkoztatottak száma. Ennek ellenére az évtized végéig Kazincbarcika kényelmes, biztonságos és prosperáló városnak számított.

A rendszerváltás

A rendszerváltás az ország más ipari nagyvárosaihoz hasonlóan Kazincbarcikán is jelentős változásokat hozott, az átalakult gazdasági feltételek új, korábban tömegesen nem tapasztalt társadalmi problémákat eredményeztek. Az ipar, illetve a bányászat támogatásának megszüntetése, a piacgazdaság feltételeinek megfelelni nem tudó, veszteséges üzemek bezárása, a hatékonysági szempontokat figyelembe vevő ipari szerkezetátalakítás egyenesen vezetett a foglalkoztatottság csökkenéséhez. A szénbányászat teljesen megszűnt, bezártak a hozzá kapcsolódó üzemek, és az építőipart is teljesen leállították. A BVK ugyanakkor egy rövid válságperiódus után újra talpra állt, és a privatizált, immár részvénytársaságként, új termékszerkezettel és hatékonyabb üzemszervezéssel működő vállalat újra biztos pont lett a városban. Részben ennek tudható be, hogy a válság közel sem volt olyan mély Kazincbarcikán, mint a többi, hasonló helyzetű ipari nagyvárosban. De a 1991-től BorsodChem Rt. néven futó vegyipari vállalat így is már csak 2500-3000 főt foglalkoztat, szemben a nyolcvanas évek 6-7000-es foglalkoztatotti létszámával. A polgármesteri hivatal szociális osztálya szerint a munkanélküliek aránya a kilencvenes évek első felében meghaladta a 30 százalékot. Az évtized második felében viszont már „csak” 10-15 százalék volt. A munkanélküliség elől sokan a korai, vagy rokkant nyugdíjba vonultak. A munkanélküliek egy kisebb részét felszívták az újonnan létrejött kisebb vállalkozások (köztük, számos kényszer szülte családi vállalkozás). Mások, akik teheték (alacsonyán képzettek és diplomások egyaránt) elhagyták a várost. Az 1980-ban még több mint 37 ezer főt számláló Kazincbarcika lakóinak száma ma nem éri el a 31 ezer főt. Időközben a városi intézmények üzemeltetésének, fenntartásának kérdése is napirendre került, és egyre világosabbá vált, hogy ezen a téren is szükség van a költségek ésszerű csökkentésére. Intézményeket zártak be, illetve vontak össze, vagy csökkentették támogatásukat. Például 15 iskolából fennmaradt 7 egységből 2 intézményt alakítottak ki, a korábbi 10 óvodát is egyetlen intézménnyé szervezték át. Az önkormányzat különböző gazdasági tevékenységeit racionalizálták. Ezzel párhuzamosan a korábban a „Fiatalok városa” címet viselő Kazincbarcikán egyre nagyobb az igény a nyugdíjas korosztály ellátására, támogatására. Az új intézmények egy része ezt az igényt igyekszik kielégíteni. Más részét a munkanélküliség és a szegénység kezelésére hozták létre. 2004-től Kazincbarcika 33 települést magába foglaló többcélú önkormányzati kistérségi társulás központja, így számos közszolgáltatás nem csak a város, de a környékbeli települések lakóit is érinti. A város vezetése abban bízik, hogy a társulás lehetőséget teremt további (uniós) fejlesztésekre. Emellett érezhetően törekednek arra, hogy befektetőket

21 Sikos 1995, 13.p.

vonzanak a városba, ezzel növelve nemcsak a munkahelyek számát, de a város jövőbeli bevételeit²² is.

Múlt a jelenben

Kazincbarcika szocialista nagyvárosi múltja lépten-nyomon érezhető a városban. Ott van például a terek, utcák neveiben. A Lenin útnak hívott egykori főutca ma ugyan már Egressy Béni, de a munkásmozgalomra utaló nevek többnyire megmaradtak: van Május 1., és Hámán Kató utca, Ifjú munkás tér (ezek a legkorábban épült közösségi terek), és van Eszperantó utca, Gyermekek útja, no meg persze Béke tér is (ezek valamivel később épültek). A régi bányásztelep és a központi városrész közötti Kertváros utcanévei (Csákány, Csille, Tervtáró, Tárna, Vájár, Aknász stb.) pedig a bányászatnak tulajdonított jelentőséget tükrözik. A város múltja ott van a városképben, ahogy állnak egymás mellett a falusias utcák házai és a panel lakótelepek, vagy ahogy a város központjában elterpeszkedik egy grandiózus, de ki nem használt tér. Ott van a középkorúak és az idősebbek személyes élettörténeteiben, ahogy az ideköltözésről vagy a virágzó, kényelmes életet nyújtó városban megélt ifjúságukról beszélnek. De tetten érhető a helyi politikai és kulturális közéletben is. Önmagában már az is sokat sejtető, hogy a rendszerváltást követő első választásokat leszámítva mindig szocialista többségű önkormányzata, MSZP-s polgármestere volt a városnak. A korábbi tanácselnök pedig, aki húsz évig volt a város első embere, a kilencvenes években is aktív, elismert közéleti tevékenységet folytatott.

Ma Kazincbarcika egy stagnáló-fogyó népességű, állandó munkaerő-piaci gondokkal küzdő kitörési utakat kereső város, ami egészen a legutóbbi időkig elkerülte a lecsúszást és nem vált válsággóccá. Ugyanakkor a helyi szociális problémák, elsősorban a munkaerőpiacról kiszorultak hiábavaló küzdelme a munkalehetőségekért, a nyugdíjas korosztály életminőségének, megélhetési feltételeinek jelentős romlása, a növekvő szegénység, a középosztály konstans félelme a lecsúszástól, illetve a fiatal pályakezdekők elhelyezkedési nehézségei, olyan problémák, amelyek az önkormányzat korlátozott lehetőségeivel kombinálva már előrevetítik a válság képét.

II.1.2. A szegények főbb csoportjai a városban

A városban megjelenő szegénységnek a szocialista nehézipar felbomlásával beköszönő munkanélküliség az elsőrendű oka, amely különösen a korábban a városba áramló alacsonyán kvalifikált segédmunkásokat és leszármazottaikat érinti. A szegénység annak ellenére súlyos probléma, hogy itt, a régió több városával ellentétben, nem szűnt meg teljesen a korábbi ipari termelés. A BVK túlélése és profitorientált céggé váló fennmaradása egyfajta sikertörténetként értékelhető. Az iparban alkalmazottak száma azonban drasztikusan csökkent, miközben azon új munkalehetőségek száma, amely felszívta volna a munka nélkül maradt képzetlenek, és szakképzettek tömegeit nem növekedett jelentősen. E strukturális tényezőkön kívül az elszegényedés egy másik összetevője a város lakásállománya. A lakások egy jelentős része panelházban található, amelyben drága távfűtés van. (Például egy kétszobás lakás távfűtési díja 52, egy háromszobásé 70 ezer forint körül mozog télen.) A szegénység demográfiai okokkal is összefügg, elsősorban a sokgyermekes családok és az idős egyedülállók között magas a szegények aránya.

Időskorú szegények

A polgármesteri hivatal szociális osztályának vezetője szerint a város lakosainak hozzávetőleg 20 százaléka nyugdíjas, de a gyakori korkedvezményes nyugdíjba vonulás miatt közöttük sokan 62 évnél fiatalabbak. Jelenleg a nyugdíjas korúak túlnyomó többsége részesül ugyan valamilyen ellátásban, mert 1989 előtt jellemzően foglalkoztatva voltak, de sokuk nyugdíja alacsony. Az

²² Érdekes adalék, hogy a korábban Kazincbarcikához tartozó Berente 1999-ben levált a várossal, megszerezve ezzel a BorsodChem-től származó iparüzési adó jelentős részét. Ez komoly érvágás a város költségvetésén.

időskorú szegények, akik Kazincbarcika egyik legnépesebb szegény csoportját alkotják, a városban elszórtan, de többnyire a város tömbházainak kisebb önkormányzati tulajdonú, illetve szociális bérlakásaiban laknak, szerény de viszonylag biztonságos körülmények között. Közöttük vannak, akik nem saját, hanem házastársuk jogán lettek nyugdíjasok. Ők tipikusan nők. Férjeik annak idején többnyire jól megfizetett de veszélyes, vagy nehéz fizikai munkát végeztek a vegyiművekben vagy bányában, melynek jövedelméből el tudták tartani az egész családot. Az asszonyok háztartásbeliként nem szerezték meg az öregségi nyugdíjra való jogosultságot. Ezeknek a mára özvegyen maradt nőknek emiatt alacsony a nyugdíjuk, miközben a lakásfenntartási költségek – a jövedelmükhöz képest – igen jelentősek. Hasonlóan nehéz a helyzetük más, szintén egyszemélyes háztartásban élő idősöknek. Az egészségügyi állapot tartós, jelentős romlása tovább rontja megélhetési feltételeiket, életminőségüket. Az önellátásra csak korlátozottan képes, ápolásra szoruló egyedülálló idősök jelentős mértékben függnek az önkormányzat szociális ellátórendszerétől²³. Reménytelennek tűnő helyzetben vannak továbbá azok a még munkaképes korban lévő, korábban többnyire a bányákban dolgozó egészségkárosodott rokkantnyugdíjasok, akiket a jogosultságukat felülvizsgáló eljárás során a közelmúltban visszaminősítettek²⁴, és már nem jár nekik a rokkantsági nyugdíj, miközben koruk és egészségügyi állapotuk miatt, esélyük sincs arra hogy újra munkához jussanak. Újabban megjelent a városban az időskorú hajléktalanság. *„Az utóbbi időkben jelentkezett hajléktalanok között óriási többségben vannak az idős emberek. Hatvanon túli egyedülálló idős emberek, akik eleinte küzdenek ezzel a dologgal, utána már nem fizetik [a lakbért, rezsit]. Nem lakoltatják ugyan ki őket, de számos esetben előfordult az is, hogy beköltöznek melléjük olyan nemkívánatos emberek, akik először fűt-fát ígérgetnek – nem lakásmaffia, csak ilyen egyszerű csirkefogó emberek –, nem tudom, akik tönkreteszik a lakást, lelakják, kisémmizik az öregeket. Ez számtalan esetben előfordult. De volt olyan is, akit a családja azért rakott az utcára, mert ő már a sokadik ember lett volna, amikor megszületett az újabb gyerek”* - mondja a hajléktalan szálló vezetője. Bár az időskorú szegénység már ma is kiemelten kezelt területe a város szociális ellátásának, várható, hogy az a jövőben komoly fejtörést fog okozni a döntéshozóknak és az ellátó intézményeknek. A valaha volt „Fiatalok városában” ugyanis néhány éven belül eléri a nyugdíjkorhatárt azok a korábban az iparban foglalkoztatott, jelenleg tartós munkanélküliek, akik munkával töltött éveik alacsony száma miatt, nem lesznek jogosultak az öregségi nyugdíjra.

Sokgyerekes szegény családok

A városban az idősök mellett a szegények egyik legjelentősebb csoportját azok a sokgyermekes családok alkotják, ahol az egy főre jutó jövedelem rendkívül alacsony. Közöttük sok a roma család. A probléma súlyosságát jól jelzi, hogy családvédelmi szolgálat kliensi körébe mintegy 1800 család tartozik. Itt gyakori, hogy a szülőknek egyáltalán nincs kereső foglalkozásuk, megélhetési forrásaikat a tartós munkanélküli szülőknek járó rendszeres szociális segély (mára egy meghatározó részük RÁT-os), a gyermekek után járó családi pótlék, a kisgyermek után az anyának járó GyES, valamint az időszakos alkalmi és közmunkák során szerzett jövedelmek alkotják. Ezeknek a családoknak a jelentős része tetemes közüzemi- és lakbértartozást halmoz fel, ezért sokukat a kilakoltatás veszélye fenyegeti. Aki teheti, igyekszik olyan lakásba költözni, ahol nem kell távfűtést esetleg más rezsit (víz, csatorna, gáz) fizetni. Ezen családok meghatározó része a városi slumok önkormányzati bérlakásainak valamelyikében él, ami tovább rontja saját és gyermekeik kilátásait.

Tartósan munkanélküliek

Nagy az átfedés sokgyerekes családok és a tartós munkanélküliek között, mégis külön tárgyaljuk,

²³ Az időskorúakat célzó szolgáltatások, szakosított ellátások a városban: étkeztetés, házi segítségnyújtás, két idősök napközbeni ellátásáról gondoskodó idősök klubja, két idősök otthona, és egy idősök gondozóháza.

²⁴ A rokkantsági nyugdíjra vonatkozó jogszabályokat az elmúlt években többször is módosították, aminek részben a visszaélések visszaszorítása, részben a (munkaerő-piaci) rehabilitáció támogatása volt a célja. Átalakult az egészségkárosodás minősítési rendszere, szigorodtak a nyugdíj melletti munkavégzés szabályai.

mert a két tényező önmagában egyenként is a szegénység kockázatát jelenti. Kazincbarcikán a regisztrált munkanélküliek aránya a rendszerváltást követő kiugrás után a kilencvenes évek második felétől kezdve 10-15 százalék között mozog. 2009-ben 13 százalék körül alakult. Ez az arány az országos munkanélküliségi rátánál (10,3 százalék) magasabb, de a megyeinél valamivel (15,6 százalék) alacsonyabb²⁵. Itt alapvetően tartós munkanélküliségről van szó, azaz a betöltetlen álláshelyek számát jóval meghaladja az álláskereső száma. A vegyiművek továbbra is a város legnagyobb munkaadója, de már közel sem foglalkoztat annyi embert, mint fénykorában, a bánya és a hozzátartozó üzemek pedig rég bezártak. A viszonylag friss vállalkozások (varrodák, kereskedelmi egységek) nem igényelnek nagy létszámú munkaerőt. A helyben munkát nem találók egy része a megyeszékhelyen, vagy a Dunántúlon, ritkábban külföldön próbál szerencsét. Az előbbi helyen a Bosch kínál nagy számban három műszakos szalag melletti munkát. Dunántúlra a munkaügyi központ közvetítésével szoktak menni emberek, többnyire szintén szalag melletti munkákra. A külföldi munkavállalás hossza általában néhány hónap, ide szakmunkások mennek. A helyben munkát hiába keresők közül többen végleg elköltöznek a városból, ami tovább nehezíti az itt maradó, elmagányosodó idős rokonok helyzetét. A munkanélküliek között képzetlenek és diplomások ugyan egyaránt vannak, de az, hogy a tartós állástartalanság szegénységhez vezessen inkább az előbbi csoportra jellemző. A Munkaügyi Központ 2004-es adatai szerint²⁶ a munkanélküliek többsége legfeljebb az általános iskolát fejezte be és közel háromnegyedének (73,3 %-ának) szakmunkás, vagy annál alacsonyabb végzettsége van.

Sokan, a sorozatos sikertelenség miatt végleg feladják a reményt arra, hogy tartós, legális munkához jussanak, kilépnek a munkaerőpiacról és a statisztikai értelemben inaktívak táborát növelik. Ezek az „inaktívak” – a rendszerben még bennlévő, de jövőbeli foglalkoztatottságukkal kapcsolatban illúziókat nem tápláló társaikhoz hasonlóan – aztán azok, akik elvállalják a kiszolgáltatottsággal járó, kiszámíthatatlan, és rosszul fizetett feketemunkákat.

Az alacsonyan kvalifikált munkanélkülieken belül a romák különösen reménytelen helyzetben vannak. Számukra gyakorlatilag nem elérhető a hivatalos munka, mert a képzetlenségen túl az erőteljes munkaerő-piaci diszkrimináció is nehezíti elhelyezkedésüket. A munkaügyi központ egy munkatársa például elmondta, hogy a hozzájuk forduló cégek, egy-két kivétellel, rendre kikötik, hogy nem cigány munkaerőt keresnek. A központ – mint mondta – tehetetlennek érzi magát, mert a munkáltató a végén úgyis azt vesz fel, akit akar. Csakhogy a munkaügyi központ úgy tűnik, nem is akar konfrontálódni. Az ő érdekük az, hogy minél több embert helyezzenek el. Ezért igazodnak a munkaadói igényekhez és a felhívást, vagy álláshirdetést már úgy fogalmazzák meg, hogy az eleve kiszűrje a potenciális roma jelentkezőket. Van a városban elég nem roma munkanélküli, hogy az üres álláshelyt biztosan betöltsék.

Az ötven év feletti munkanélküliek elhelyezkedése is szinte reménytelen. Ők, ha nem fognak tudni elegendő számú munkával töltött évet felmutatni, nagy valószínűséggel végképp elszegényednek idős korukra.

Alacsony jövedelmű foglalkoztatottak

Az alacsony jövedelem a szegénység meghatározó tényezője, így azok a háztartások, amelyekben ugyan van kereső, de az egy főre jutó jövedelem jóval alacsonyabb az átlagnál, szintén szegények. A kutatásunk során használt módszer nem tette lehetővé, hogy pontos jövedelem határt húzzunk a szegénység megállapításához, de erre nem is volt szükség. Az alacsony jövedelem rendszerint együtt jár más hátrányokkal (például a lakás, lakóhely vonatkozásában), ezért nem estek ki a kutatás fókuszából. Az alacsony jövedelműek helyzete sokszor csak egy fokkal jobb a munkanélküliekéénél. Állásukat, melynek betöltéséhez rendszerint elég az alacsony iskolai végzettség, könnyen

25 A KSH és az Állami Foglalkoztatási Szolgálat 2009 harmadik negyedévére vonatkozó adatai.

26 BAZ megyei Munkaügyi Központ 2004-es adatai in

elveszthetik a piaci viszonyok változásával. Ráadásul a munkáltatók különösebb nehézség vagy költség nélkül kicserélhetik az ilyen állásokban foglalkoztatott alkalmazottakat. Társadalmi feszültség forrása, hogy az állásban lévő, de alacsony bérjövödelmü emberek úgy látják, ők nem keresnek többet, mint a transzferjövödelmekre jogosult, rendszeresen fekete munkát vállaló munkanélküliek.

Elvesztett egzisztenciájú egyedülálló férfiak, hajléktalanok

A munkanélkülieken belül önálló csoportot képeznek azok az egyedülálló férfiak, akik számára a munkanélkülivé válás pszichés krízishez, és végső soron korábbi társas kapcsolataik, mindenekelőtt házasságuk, felbomlásához vezetett. Az az elvárás, hogy a férj legyen képes eltartani a családját és a nehézségek ellenére se hagyja el magát nagyon súlyos teher, és a munkanélkülivé válás a hagyományos férfi szerepnek való meg nem felelést jelenti. Bár az egzisztenciájukat elveszített, egyedülálló hajléktalanok, vagy a hajléktalansághoz közel állók mögött nagyon eltérő életutak lehetnek (így a hajléktalanszállón lakók között egykori katonatiszt és állami gondozásban nevelkedett, családban soha nem élt, többszörösen büntetett egyaránt van) az alkoholizmus, a tartós munkanélküliség és a családi vagy párkapcsolati konfliktusok mindegyikük élettörténetében szerepelnek. Az persze nem mindig egyértelmű, hogy e három tényező között milyen irányú az ok-okozati összefüggés. Gyakori, hogy a megromlott házasságot követő válóperben a bíróság a közös lakást (és gyermekeket) a feleségnek ítéli, és a munkanélküli férj, egy rövid átmeneti periódus után, már nem tudja biztosítani saját megélhetését, lakhatását. Ezeket a férfiakat nehéz megtalálni a városban, egyrészt mert más szegény csoportokkal ellentétben területileg viszonylag szétszóródva élnek (például közös albérletben, vagy szívésségi alapon, pénzért esetleg jogtalanul kiskertekben, hétvégi házakban, pincékben, padlásokon) másrészt mert semmilyen intézmény nem foglalkozik velük mindaddig, amíg explicit hajléktalanná nem válnak. Körükben súlyos problémát jelent az alkoholizmus. Sokuk – a hajléktalan ellátással foglalkozó intézmény 2006-os felmérése szerint kétharmaduk – valamilyen krónikus betegségben szenved. A romák a hajléktalanok között alulreprezentáltak. A hajléktalanszálló vezetője szerint ennek oka a cigányok családcentrikussága. *„Az, hogy a romák közül valaki hajléktalan legyen, ahhoz vagy olyan dolgot kell tenniük, ami nagyon a család ellen irányul, vagy nagyon kihasználják, és megunja ezt a kihasználtságot és onnan menekül. Vagy [gyermekvédelmi, büntetés-végrehajtási] intézményből kerül ki”* - mondja. Nők ritkán válnak hajléktalanná, ha mégis, emögött elsősorban valamilyen deviancia vagy súlyos mentális zavar áll.

Más tartós krízis miatt elszegényedettek

Elszegényedéshez vezethet az egyébként is alacsony jövedelemmel rendelkezők körében a valamilyen más, tehát nem a munka elvesztéséhez köthető, okból – például családon belüli súlyos betegség, deviancia, haláleset miatt – kialakuló tartós anyagi krízis, mert az ilyen gyakran váratlanul bekövetkező, azonnali megoldást igénylő helyzetekre nem elég a szűkös jövedelem. A krízis fennmaradása további jövedelemkieséshez vezet, például akkor, amikor valaki súlyosan megbetegszik, és nem csak az ő, de az őt ápoló családtag sem tud tovább jövedelemszerző tevékenységet folytatni, miközben a gyógykezelés jelentős nem várt kiadásokkal jár. Az ilyen helyzetekben sokan legális vagy illegális kölcsönt vesznek fel, ami aztán az irreálisan magas kamat miatt rendszerint véglegesen a lecsúszásba sodorja a családot.

II.1.3. A szegénység térbeli megjelenése

A társadalmi helyzet és a lakóhely között szoros összefüggés van. Bizonyos városrészekben szegények egyáltalán nem élnek (ilyen Kazincbarcikán a Rózsadomb, és a Kertváros belső, családi-házás, iker- és sorházás része), míg más városrészeknek szinte kizárólag szegények a lakói (herbolyai bányásztelep, Jókai tér, Hámán Kató és Május 1 utca környéke). A szegénység bizonyos típusa (például az időskorú szegénység) területileg kevésbé koncentrálódik, mint mások (sokgyermekes szegények).

Városi slumok

Kazincbarcika, igaz rövid idő alatt, mégis fokozatosan épült, és az újabb és újabb utcák lakóházaiban egyre magasabb komfortfokozatú, tágasabb és világosabb lakások kerültek kialakításra. A lakóhelyi mobilitás itt is éppen úgy zajlott, mint a többi hasonlóan gyorsan fejlődő városban: a legmagasabb státusúak mindig igyekeztek az éppen legjobb minőségű lakásokkal rendelkező lakótelepekre költözni, megüresedett helyüket pedig társadalmi helyzetüket tekintve a sorban utánuk következők foglalták el. A nyolcvanas években aztán a tehetősek a belső lakótelepekről továbbköltöztek a Kertváros valamelyik sorházába, vagy saját házat építettek. A városban az elsők között felépült, akkoriban jónak számító lakótelepek (így a Hámán Kató, Május 1. utca környéke, valamint a főutca egy szakasza, a Jókai tér) ma a helyi lakosság több évtizedes kicserélődésének eredményeként a legalacsonyabb státusúak, szegények és romák lakóhelyei.²⁷ Ez a gettósodási folyamat, azonban korántsem tekinthető teljesen spontánnak. A Jókai téri lakások esetében például egy helyi hivatalnok megfogalmazásával „a térre néző épületekbe érdekes módon mindig cigány családok jöttek, de ami a főutcára nézett, ott rendes magyar emberek kaptak lakásokat. Volt-e ebben tudatosság? Lehet.” Hogy ne legyen kétségünk a tudatosság kérdésében álljon itt még egy információ: ezek a térre néző lakások, és csak ezek, félkomfortos lakások. Többségükben egyetlen szoba és egy apró konyha van, fürdőszoba híján a lakók ez utóbbi helyiséget használják fürdésre is. A Jókai tér a város középpontjában, üzleti, kereskedelmi szempontból ideális helyen van. Ezzel függhet össze, hogy az utóbbi időben a városi döntéshozók sürgetni kezdték a rossz hírű terület „rendezését”, és az itt található önkormányzati lakások felújítását, korszerűsítését. A jelenlegi tervek szerint a lakók azon részének, akiknek nincsenek lakbér vagy közüzemi hátralékaik cserélakásokat ajánl fel az önkormányzat. A hátralékosokat, illetve rendezetlen jogviszonnal rendelkezőket (akik kivétel nélkül cigányok) a Hámán Kató utcában üresen álló, de felújításra szoruló szociális bérlakásokba költöztetik.

A másik slumos terület, a Jókai térnél jóval nagyobb kiterjedésű, attól valamivel kijebbe eső, nagyjából az Építők útja és a Hámán Kató utca, Iskola köz által határolt terület. Ez utóbbi részen az előbb emlegetett Hámán Kató utca az, amelyik látványra is, és lakói társadalmi összetételére nézve is a legnyomorúságosabb. Itt ebben a hetvenes években még jobb napokat látott, és a házak közötti nagy zöldterületek miatt kifejezetten kellemesnek számító utcában, ma már kizárólag cigányok és szegény nem cigányok élnek. Aki tehetne, már rég elöltözött innen. „Régen itt az utcában jó emberek voltak. Csak egy cigány volt itt, az is a BVK-ban dolgozott. De ma már a Hámán Katónak rossz híre van. Mikor megkérdezik, hol lakok, szégyenlem megmondani” - mondja egy itt lakó nem cigány asszony. De az itt lakó cigányok is hasonlóképpen vélekednek, őket is aggasztja a környék rossz híre. A Jókai tériek tervbe vett ideköltöztetése pedig kifejezetten felborzolta kedélyüket. „Nekem a Jókai tériekkel nincs semmi bajom. De minék csinálnak itt egy cigány gettót?! Mert itt már most sem lakik túl sok fehér, már elnézést a hölgyektől. Ideköltöztetik a Jókai térről a lakbérhátralékosokat. Hát itt ki fogják tudni fizetni? Már amúgy is szinte csak cigányok laknak itt” (férfi a H.K. utcából). A házakban kicsi, másfél szobás lakások vannak, amelyek nagy része

²⁷ A városépítés első szakaszában, az ötvenes évek közepén épült fel a város főutcájának számító, akkor Lenin útnak nevezett Egressy Béni út és az azzal párhuzamos Építők útja. (A lakóházakat nem számmal, hanem betűvel látták el, ezt máig őrzi a helyi köznyelv.) Ezt követte a Május 1., a Hámán Kató és az ezekre merőleges utcák átadása a hatvanas évek legelején. A területet Békevárosnak keresztelték el.

önkormányzati tulajdonban van. A lakások egyedi fűtésűek, így a rezsiköltségek a panellakásokhoz képest alacsonyak. Ennek ellenére a lakók többségének van valamilyen díjhátraléka, mert a többnyire szociális transzferjövödelemből élő lakók képtelenek számláikat fizetni, gyakran a legalapvetőbb dolgokra (gyógyszer, élelem) is alig jut pénz. *„Az orvos felírta a gyógyszert, mert nem ment 200 alá [a vérnyomásom]. De mondom, drága doktor úr, én ezt nem tudom kifizetni! Akkor írta fel nekem ezt az olcsóbbat. ... Három havonta kapom ezt a 3000 forint segélyt, akkor veszek gyógyszert. Télen meg ágyban voltam, hogy ne kelljen sok gázt fizetni.”* Sok lakásban már kikötötték az áramot, gázt. A házak közötti elhanyagolt zöldterület, a piszkos lépcsőházak és a betört ajtók, ablakok lehangoló látványt nyújtanak. A lakások egy része zsúfolt, mert több generáció él együtt, vagy mert sok a gyermek. Egy-egy a környezethez képest feltűnően gazdagon berendezett lakás is van a telepen. Ezek lakóiról többnyire úgy hírlík kamatos pénzt adnak ki, és hol ezzel, hol azzal üzletelnek. Ha szép idő van az emberek az utcán beszélgetnek, kártyáznak. Az utcabeliek tudják, kitől lehet olcsón vényköteles gyógyszert venni, ki köti vissza ötszáz forintért a lekapcsolt áramot, ki gépezte már megint el a felesége fizetését, kik azok a lányok, akik átjárnak „Olaszba' bárpultosnak” (*„de tudod mit csinálnak: táncolniuk kell, meg a kuncsaftokkal szobára menni”).* Az utcában időnként van disznóvágás, ami valójában a már leszűrt disznók helyben történő feldarabolását jelenti. Ilyenkor aki akar, hitelbe vehet a földre fektetett nylonról árult húsból, a helyben abált hurkából. Ez ugyan nem lényegesen olcsóbb, mint a bolti, de az, hogy nem kell azonnal fizetni, különösen a hónap vége felé nagyon csábító. És persze az itt lakók azt is pontosan tudják, kitől kaphatnak hetes, vagy kamatos pénzt. Ez a slum (még) nem egy teljesen zárt, saját szabályai szerint működő világ ugyan, de ezek a máshol deviánsnak, vagy legalábbis szokatlanak és irracionálisnak tartott jelenségek egy olyan rendszer szerves alkotóelemei, amely feltételezi a területileg koncentrált kirekesztettséget. Itt például nem volt olyan interjúalanyunk (se cigány, se nem cigány, se öreg, se fiatal), aki elítélte volna a „bárpultosként” két hetenkénti váltásban dolgozó fiatal nőket. Ők, a szűk helyi közmegeítélés szerint, az adott körülmények között egy jó megoldást választottak arra, hogy megélhetésüket biztosítsák, és nincs ebben semmi furcsa.

Herbolyai bányásztelep

A szegények egy másik jól körülhatárolható lakóterülete a régi bányásztelep és annak kinövései, amely a városnak a vasúttól és a fő közlekedési útvonaltól legtávolabb eső végén egy völgyben található. A völgy vizes, a telep szélén egy patak és két kisebb tó is található. A hajdanán szegényes, de szépen rendben tartott bányásztelep mostanra elhanyagolt területté vált, a patak és a tó partja illegális személtlerakóként funkcionál. A hanyatlás már az államszocializmus utolsó évtizedeiben megkezdődött. Itt voltak akkor a város szükséglakásai, ahova magas lakbérhátralék, vagy egyéb ok miatt bírósági ítélet alapján költöztettek ki embereket egészen a kilencvenes évek elejéig. A szükséglakásokat aztán a lakásprivatizáció során (ingyen) megkapták lakóik, a többi – komfort nélküli – lakást pedig értéknek 10%-áért vásárolhatták meg a benne lakók. Néhány házba ma sincs bekötve a víz, az emberek az utcai kútról hordják a vizet. Csatorna nincs, a lakásokhoz tartozó budik a házakkal szemben, a szűk utca túloldalán sorakoznak. Telente fával tüzelnek, amit – az erdészettől kapott engedéllyel vagy anélkül –, a közeli erdőből szereznek be. A fát a budik melletti fáskamrákban tárolják, de van, aki a fáskamra helyén disznóolat alakított ki. A keskeny utcákat sár, illetve a vasúti talpfák alátámasztásához használt nagy kövek borítják. A földszintes házak nagy része három lakásból áll. Többségük szoba-konyhás, de a nagyobbakban van egy különálló szoba is. A telepen egymást váltják azok a házak, házrészek, ahol még öreg bányász házaspárok, de leginkább özvegyen maradt bányász feleségek lagnak, és azok, amelyekbe az utóbbi években költöztek szegény cigány, és szegény nem cigány családok. A lakosság folyamatosan cserélődik. Ahol az öregek kihalnak, ott megüresedett házaikat rokonaik pár száz ezer forintért tudják csak eladni. Az újonnan beköltözők örülnek, ha ennyit össze tudnak kaparni. Számukra Herbolya sokszor valamiféle végállomás. Innen gyakran már nincs hova továbbköltözni.

„Van egy külső része a városnak, a herbolyai rész, ahol szükséglakások voltak régebben és

egyszerűen odamenekültek ki azok, akik a városban már végképp nem tudják fizetni a fűtést, közköltségeket, egy lakás fenntartásához kapcsolódó költségeket. Egyszerűen nincs annyi pénzük, hogy a közköltségeket ki tudják fizetni. Mert ha azt fizetik, akkor éhen halnak. Nyilván emellett a pénz mellett sem dúskálnak a jobban, viszont nem fizetik a közköltségeket, ezért egy idő után nyilván az önkormányzat lép. Mit tud lépni? Nyilván azt tudja lépni, hogy kilakoltatja őket. És hova mennek? Hát mennek a Hámán Kató útra a szomszédasszony lakásába a másik szobába tizenhatodiknak, vagy tizennyolcadiknak. Vagy kimennek oda a herbolyai részre a szükséglakásokba és hát az szörnyű. ... Viszont úgy látom, hogy nincs más. Nincs tovább. Mert a városban vannak lépcsők, és ha ők azt mind végigjárták, akkor oda. Onnan aztán jön a férfi be a hajléktalanellátásba, a nő meg ha szerencsés és vannak a városban hozzátartozók akkor azokhoz megy.” (Hivatalnok, Szociális Szolgáltató)

A bányásztelepen túl, a völgy mentén további kisebb – néhány házból álló – telepek vannak. Ilyen az egykor a bánya két mérnökcsaládjának otthont adó, ma négy lakást magába foglaló kőépület, és a szomszédságában álló pár ház a bányászteleptől jó négyszáz méterre, a Sárosvölgyben. A zárványok nehezen megközelíthetőek. Bár az itt található lakások komfortjukat tekintve nem igazán különböznek a bányásztelepiektől, legalább nem jellemzi őket a zsúfoltság.

A képet némileg árnyalja, hogy azok között, akik a Herbolyán laknak vannak, akik kényszerből ugyan, de racionális döntést hozva költöztek ide. Közöttük vannak olyan családok, ahol van állandó – igaz, nagyon alacsony – jövedelemmel rendelkező felnőtt. Őket a lakásfenntartás alacsony költsége vonzotta, valamint az, hogy ezekhez a házakhoz apró kertek tartoznak. Az itteni rezsit még alacsony jövedelmükből is ki tudják fizetni és él bennük a remény arra, hogy majd innen továbbállnak. Igaz, ez a remény azzal, hogy egyre több problémás, rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkező cigány család költözik ide, egyre távolabbi.

A várost övező dombok, külterületek

Az utóbbi években egyre több elszegényedett ember költözött ki a várost övező dombok, hegyoldalak hétvégi házaiba. Vannak, akik úgy kerültek ide, hogy nyugdíjba-vonulás, vagy tartós munkanélküliség miatt már nem tudták fenntartani magas rezsijú belvárosi lakásukat, eladták hát azt és vettek helyette egy víkend házat. De vannak, akiknek korábban nem volt saját ingatlanjuk, és itt a kertekben bérelnek egy kis házat. Esetleg az ott lakásért cserébe művelik a kertet, vigyáznak az ingatlanra. Ezeknek a házaknak egy kis része egészen közel van a városhoz, közművesített és a lakók sok mindent természetnek a kertben. Nem csoda hát, ha nem is tekintik magukat szegénynek. Csakhogy a hétvégi házak többsége távol van a várostól, télen és rossz időjárási viszonyok közepette nehezen és csak gyalogosan megközelíthető és valójában éppen csak arra jó, hogy lakói ne legyenek teljesen fedél nélkül. Sok helyen nincs bekötve víz, nincs csatorna, és a ház csak részlegesen fűthető. Az itt lakók között vannak egyedülállóak, fiatalok és idősek, és családok is kisgyerekekkel. Számukat a hajléktalan szálló vezetője kétszázra teszi.

Intézmények, szállók

A város szegényeinek egy része különböző intézmények lakója. Az intézmények nagyrészt önkormányzati fenntartásúak (idősek gondozóháza, két idősek otthona, hajléktalanok számára éjjeli menedékhely és nappali melegedő), de van köztük magán intézmény is (egykori munkásszálló), és az önkormányzati intézmények is különböznek egymástól az ott nyújtott szolgáltatás, és a bekerülés feltételei tekintetében.

Hajléktalanszálló

A városban a kilencvenes évek közepétől működik hajléktalan ellátás. A hajléktalan szálló a régi mentőállomás helyén, a fertőtlenítő-állomás épületében kezdte működését. Az eredetileg húsz fő befogadóképességű éjjeli menedékhelyet a növekvő igények miatt fokozatosan bővítették. Jelenleg

az éjjeli menedékhely ötven főt, a mellett működő nappali melegedő harminc főt tud befogadni. Általában ötven-hatvan, télen hetven embert látnak el.

Munkásszálló

Hozzávetőleg nyolcvan ember él albérletesként egy korábbi munkásszállókból átalakított, magán tulajdonban lévő szállóban²⁸. Rajtuk kívül 100-120 azok száma, akik a szállót ténylegesen mint munkásszállót veszik igénybe. Azaz vagy a vegyiművekben dolgoznak és ezért itt kedvezményes szálláshoz jutnak, vagy ideiglenesen dolgoznak a városban és az őket foglalkoztató vállalkozó a munka idejére (hetekre, hónapokra) itt vesz ki számukra szobát. Mi, annak ellenére, hogy valamennyien rendszeres jövedelemmel (munkabér, nyugdíj) rendelkeznek, az albérletesek csoportját tekintettük szegényeknek, vagy legalábbis a szegénység által fenyegetettnek. Ők a lakás dimenziójában mindenképp depriváltak. Önálló lakást nem tudnak venni, és valószínűleg nem is tudnák fenntartani. Szociális bérlakásra nem jogosultak. A városban belüli albérlet tűnik még elérhetőnek számukra. Ez azonban kiszámíthatatlansággal, kiszolgáltatottsággal jár, gyermekeknek pedig a legritkább esetben adnak ki lakást. Így egyéb lehetőség híján a szállón laknak havi negyvenezer forintért (külön rezszi költséget nem kell fizetniük). Privát életüket a szálló körülbelül 12 négyzetméteres szobáiban élhetik, amihez se saját konyha, se saját fürdő nem tartozik. Az egyedülálló férfiakra még ez sem áll, ők kénytelenek egy másik, hozzájuk hasonló helyzetű társukkal osztozni a szobán. A szintenkénti egy fürdőszobát és egy konyhát mintegy ötvenen használnak közösen. A szálló albérletes lakóinak többsége meggondolatlanul felvett hitel miatti eladósodást, válást vagy valamilyen más krízis helyzetet követően került ide, de van olyan nyugdíjas, akit saját családtagjai forgattak ki lakásából. Sokan ma is a hitelek adósságsapdjában örlődnek. A lakók között vannak egyedül álló férfiak, fiatal párok, nyugdíjasok és gyermekeiket egyedül nevelő nők. Vannak olyan gyerekek, akik több mint tíz éve élnek itt anyjukkal. Ők a szállón nőttek föl.

A szálló bármely pillanatban minden jogkövetkezmény nélkül bezárhat és lakóit az utcára tehetik, a szállásadót mindössze egy határozott idejű bérleti szerződés köti. A legutóbbi hírek szerint a szállót be is zárják a közeljövőben, mert fenntartása veszteséges. Az itt élő interjúalanyaink egyike sem tudta, hogy mihez kezd, ha ez bekövetkezik: nincs olyan hely, ahová innen elköltözhetnének.

Időseket ellátó bentlakásos intézmények

Az egyedülálló, önmagukat ellátni nem képes idősök számára az önkormányzat egy átmeneti otthont, és két, a bekerülési feltételeiben és az ellátás színvonalában egymástól különböző, bentlakásos idősök otthonát tart fenn. A szegény idősök az előbbi, valamint az egyik (a kisebb), rászorultság alapján szelektáló idősök otthonának lakói. Az átmeneti otthon csupán 16 főt tud befogadni, és bár az ellátás alanyi jogon jár, a férőhelyek számát sokszorosán felülmúló igények miatt, az egyébként jogosultak közül azok kerülhetnek be, akik szociális körülményeik valamint egészségi állapotuk alapján a leginkább rászorulnak. A kevés hely miatt vannak, akik évekig várakoznak, hogy bekerülhessenek az otthonba.²⁹ Az átmeneti elhelyezést nyújtó Gondozóházba is szociális helyzet és egészségügyi állapot alapján lehet bekerülni. A gondozottak egy évig maradhatnak, amit további egy évvel meg lehet hosszabbítani. Ezt a hosszabbítási lehetőséget szinte mindenki kihasználja, mert az érintetteknek valójában nem átmeneti gondozásra, hanem tartós ellátásra van szükségük, amelyet azonban a működő intézmények kapacitáshiány miatt nem tudnak biztosítani.

II.1.4. Cigányok Kazincbarcikán

„Tősgyökeres cigányok”

28 A vegyiműveknek két nagy munkásszállója volt, amelyek közül egyet pár éve teljesen bezártak. A másik, jelenleg is működő Irinyi szállót, a BorsodChem tulajdonába tartozó Polimer Kft üzemelteti.

29 A másik otthon, mely 48 főt fogad, emelt szintű ellátást nyújt. Itt egy jelentős induló összeget (2008-ban 1,4 milliárd forintot), valamint havi térítési díjat kell fizetni. Ennek ellenére itt is hosszú a várakozók listája.

A napjainkban 5-6 ezer fős³⁰ kazincbarcikai cigányság történetéről nagyon kevés forrás áll rendelkezésre és a személyes vagy a családi élettörténetek sem nyúlnak messzebb 50-60 évnél. Annyi azonban bizonyos, hogy a két háború előtt is laktak már itt cigányok, akik vályogvetésből, kovácsmunkákból, zenélésből éltek³¹. A cigányok egy része csak ideiglenesen lakott az elődtelepülések valamelyikén, az év egy nagy részében lovaskocsikkal járták az országot és kereskedtek. Elsősorban állatokat, tollat, háztartási eszközöket adtak-vettek.

A visszaemlékezésekből az is tudható, hogy a háború után, de még a szocialista iparosítás és városfejlesztés megindulása előtt, legalább két cigány csoport élt itt, egy romungró és egy oláh cigány közösség. Hat-hét muzsikus család lakott Sajókazincon a falu egykori nagygazdájának nevét őrző Vécsei-szögben (a falunak a temető és a Tardona patak által határolt déli részén), vegyesen nem cigányokkal. (Igaz, egyik adatközlőnk szerint, a cigányok házai azért *közel* voltak egymáshoz.) A Vécsei-szög a falu legszegényebb családjainak adott otthont és annak külső részét gyakran elöntötte a Tardona, de akárhogy is, *bent* volt a faluban. A cigányok nem csak, és talán nem is elsősorban zenéltek, de állatokat is tartottak. Volt, aki kovácsmunkával³² vagy kosárfonással foglalkozott.

Sajókazinc másik szegények lakta területén, a falu Sajóhoz közel eső végén, a helyiek szóhasználatával az Alvégen, lakott még három nagy oláh cigány família (a Ruszók, Gloncik és egy harmadik család, valószínűleg a Lakatosok). A 8-10 házból álló cigánytelep a Kossuth utca végén, az akkori *településszélen* helyezkedett el. A családok lóval, tollal, vászonnal kereskedtek. Vagy, ahogy a helyiek mondják „kupeckedtek”, „faluztak”. Hónapokra távol voltak és járták nemcsak a környező megyéket, de az ország távolabbi részeit is. Azok közül, akik gyerekkorukat, vagy annak egy részét itt töltötték többen is úgy emlékeznek vissza, hogy akkoriban (nagyjából a hatvanas években) családjuk viszonylagos jólétben élt.

„Ott mi nagyon jól éltünk. Volt egy szoba-konyhás háza a mamáéknak, meg egy másik tornácos ház nekünk. Abban is volt két szoba, és a ház végében egy nyárikonyha. Meg volt a veranda... [mamáék] állatokat tartottak. Nem lesz elég neked az a füzet, ha elsorolom milyen állatai voltak mamának! Volt ott 27 disznó, 5-6 koca, tyúk, kakas, liba. Volt ló meg csikók, tehén. Még kecske is!” (Lakatosné, Kati, Hámán Kató u.)

„Négyszobás házunk volt. Mégpedig olyan házunk volt, hogy nem volt a faluban még egy olyan!” (Ruszó Tóni bácsi)

Oláh cigányok éltek a falun *kívül*, a Sajó túlsó partján, nagyjából a vasútállomással szemben, egy nyomorúságos telepen. Az apró házak a visszaemlékezések szerint vert falúak voltak. Arról, hogy a telep mikor született, és hogy honnan származtak az itt megtelepedettek, nincsenek megbízható információink. Egy idősebb interjúalanyunk szerint (aki, maga az Alvégen lakott) az itt lakók „bevándorlók” voltak, a Nyírségből jöttek. Más azt állítja, az Alvégiek rokonai laktak a Sajó parti telepen.³³ Ez az ellentmondás abból adódhat, hogy a visszaemlékezők más-más időszakra emlékeztek, talán nem is elég pontosan. A legvalószínűbb, hogy „rég” és bevándorolt oláh cigányok egyaránt éltek itt, akik között rövid időn belül rokoni szálak szövődtek. A Sajó partiak az alvégiekhez hasonlóan, amíg lehetett „faluztak”, tollal, állatokkal, ronggyal kereskedtek. Annak ellenére, hogy a hozzávetőleg 20 házból álló telep egy kis emelkedőn (egykori vasúti töltésen) állt, a Sajó áradása gyakran fenyegette, olyannyira, hogy végül megszűnése is egy nagy árvíznek volt

30 A cigányok számának ezen becslését a kisebbségi önkormányzat adta.

31 Cigányösszeírás, 1893 23, 25.p.

32 A kazincbarcikai „cigánykovácsok” között Bodgál Ferenc végzett néprajzi kutatást.

33 Érdekes, hogy a Sajó parti telepről számos interjúalanyunk tett ugyan említést, részletekre, még az olyan fontos részletekre, hogy mely családok éltek ott, vagy hogy mikor költöztek el onnan a cigányok senki sem emlékezett biztosan, vagy emlékeik ellentmondtak egymásnak.

köszönhető.

Térbeli és társadalmi átrendeződések - először

A hatvanas évek elejére már jelentős változásoknak voltak tanúi a helybéliek, de az igazán nagy volumenű lakásépítések még csak ekkor kezdődtek. Míg az évtized elején a jelentés szerint harminckét „cigányépület” állt a városban (CIKOBÍ összeírás, 1964³⁴), addig tizenöt évvel később már ezek túlnyomó többségét felszámolták. A Vécsei szöveget ledózerolták, a falusi házak helyére tízemeletesekből álló lakótelepet építettek. A régi lakók, köztük az itt élő zenész cigányok a korábbi lakásépítési hullámban megépült házak valamelyikében kaptak lakást a Békevárosban. Ez történt az alvégi családok egy részével is, akiknek a házákat a Sajó áradása tette tönkre. Több ilyen áradás is volt, a legsúlyosabb az 1974-es. Ekkor a Sajó parti cigánytelepet szinte teljesen elmosta a víz.³⁵ Az árvízben megrongálódott házak életveszélyessé váltak, és a telepet a város rövid időn belül teljesen felszámolta. A családok egy részének a Hámán Kató utcában, illetve annak környékén vagy a Jókai téren utaltak ki lakásokat. Ezekre a területekre már korábban is költöztettek cigány családokat. A családok más része a város másik végén, Herbolyán, a bányász kolóniához közel eső utcákban (Gábor Áron és Bükkalja utca) kapott házhelyet, ahova kedvezményes hitellel építhették fel „csökkentett komfortfokozatú” (Cs-) házaikat. Ezekben az utcákban Sajó parti és alvégi cigányok is építkeztek, valamennyien oláh cigányok. A házak kicsik voltak, többnyire egy szobából, egy konyhából és egy spájzból álltak. A víz nem volt bekötve. Az itt lakók később (a nyolcvanas években) valamennyien kibővítették, korszerűsítették házaikat és melléképületeket, istállót is építettek.

Az egymással rokoni kapcsolatban lévő Gábor Áron utcai oláh cigányok egy részének volt valamilyen állandó segéd-, vagy betanított munkájuk az államszocializmus idején. E mellett, de nem ritkán e helyett, a családok igyekeztek megélhetésükben folytatni a tradicionális mintát: kupeckedtek, és kereskedtek mindennel, amivel éppen lehetett. Sokan jártak fuvarozni lovaskocsival, később furgonnal. Rongyot, fémet gyűjtöttek, és akárcsak korábban, az ország messzebbi részeire is eljártak. A családok egy nem elhanyagolható része rendelkezett kiskereskedői engedéllyel és kizárólag kereskedésből élt. Ők jövedelmük tekintetében nem tartoztak a szegények közé. Vagy, ahogy egy idős interjúalanyunk mondta „nem kellett a szomszédba menni”. Termelni nem termeltek, állatokat is csak kereskedés céljából tartottak. A cél az volt, hogy olcsón vegyenek és aztán azt haszonnal adják el. Az üzletben való *ügyesség* határozta meg a közösségben elfoglalt helyet. Az üzletelés fontos eleme ma is identitásuknak.

„Akkoriban volt ez az állatoknak a menlevele. Azt át kellett iratni. Ide irányítani, oda. Hát az nagyon sok volt. Hetente volt négy-öt darab. Mert elcseréltem ezt a lovat, a másik percben meg eladtam. Vettem egy másikat, elcseréltem, eladtam. Hát ilyen üzlet. Akkor az ment, mer' aki nem volt ügyes, azt megette a fene! Most is ki tudja hol lennék! Ezt csináltam... Az asszony szedte a tollat, én meg cseréltem! Elmentem falukba. Úgy ismertek engem! Üzleteltek velem. Ha jobb lovat adtam, akkor tódott rá. Megtódta. Ha rosszabbat, akkor nekem kellett tódani, de ez 100-ból egy. Ha-ha-ha!” (R.A. Idős cigány férfi a Gábor Áron utcából)

³⁴ Kertesi, Kézdi (1998)

³⁵ A helytörténeti írásokat is közlő helyi lap, a *Barcikai Históriás* részletesen beszámol az árvízi eseményekről: „Október közepén kezdődött és napokon át tartott az az esőzés, amely annyira megárasztotta a Sajót, hogy előbb elöntötte a folyó árterületét, majd a szennyes ár betolakodott Barcika és Sajókazinc folyóhoz közeli utcáiba is. ... A Sajó-parton, a vasútállomással szemben egy kis magaslaton álló cigánytelepet teljesen körülzárt a víz, sőt behatolt a telep lakásaiba is, és tovább növekedett a szintje. ... Október 22-re kritikussá vált a helyzet. A Sajó tovább áradt, és még mindig hullott az ár utánpótlását jelentő eső. Életveszélybe kerültek a cigánytelepen rekedt emberek. Nemcsak az ár fenyegette őket, de kimerültek az élelmiszer-tartalékaik is. A mentést végzők megkísérelték ugyan, hogy csónakokkal élelmet vigyenek nekik, illetve kihozzák őket a telepről, de a nagy sebességgel zúduló víz a csónakokat egyszerűen elsodorta. Csak a honvédségtől érkezett helikopter segítségével sikerült a kimentésük. Később kételtű jármű is érkezett a honvédségtől, amely az elöntött utcák lakóit hozta ki a vízben álló épületekből.” (Barcikai Históriás Online IX. évf. 1998/1.)

A Gábor Áron, Bükkalja utcába költözötték szemben azok az oláh cigányok, akik a városban kaptak lakást, lakóhelyük jellegéből adódóan kénytelenek voltak a felhagyni hagyományos gazdasági tevékenységeikkel. Ők egészen a rendszerváltásig betanított vagy segéd munkásként, a fiatalabbak már egyre inkább szakmunkásként dolgoztak a város valamelyik üzemében.

Időközben a városba beköltözők között új cigány családok is érkeztek, elsősorban a Borsod megyéből, valamint a Nyírségből és az Észak-alföldi területekről, akik itt találtak munkát és itt kaptak lakást. A cigányok jellemzően alacsonyan képzettek voltak és csak a legrosszabb, de legalábbis a legrosszabbul fizetett munkákra számíthattak. Lakást is rendre a város legkevésbé felkapott területein kaptak.

A cigányoknak az egyetlen olyan csoportját, amelyikre annak ellenére, hogy tagsága jól meghatározható mégsem volt jellemző a lakóhelyi koncentráció a zenész cigányok alkották. Ők az államszocializmusban már szinte kizárólag zenélésből éltek. A férfiak előadóművészi engedéllyel dolgoztak a vendéglátóiparban, a nők otthon voltak vagy valamilyen könnyű segéd munkát végeztek. A városban ekkoriban mintegy tíz cigány zenekar működött, ezek egy része azonban már akkor is az ország más részén muzsikált. A szülők törekedtek arra, hogy a gyermekeik (lányok és fiúk egyaránt) valamilyen szakmát tanuljanak. A fiúk alapvetően a családban tanultak meg valamilyen hangszeren játszani, de sokukat külön zenetanár tanította (például a kottaolvasásra). A családok életmódjára a többségi minták követése volt jellemző. A zenész családok, akik rokoni kapcsolatban voltak egymással, igyekeztek távolságot tartani a nem zenész cigányoktól, különösen az oláh cigányoktól. Jól jelzi ezt az a tény, hogy a zenész-oláh cigány házasság ritka volt és kivételnek számított, miközben cigány-magyar házasságok gyakrabban kötődtek.

Térbeli és társadalmi átrendeződések - másodsor

A kazincbarcikai cigányok társadalmi és térbeli mobilitásának következő felgyorsulása a rendszerváltás után kezdődött, amikor sorra zártak be vagy hajtottak végre drasztikus leépítéseket azok a vállalatok, ahol a cigányok többsége dolgozott. A korábban szolid, de biztos megélhetést biztosító munkájukat elvesztve az alacsonyan képzett cigányok nem tudtak újra elhelyezkedni. Túlnyomó többségük végleg kiszorult a munkaerőpiacról és teljesen elszegényedett.

Az állandósult megélhetési nehézségek egyben a lakhatással kapcsolatos számlák kifizetésének elhalasztását is jelentette, illetve jelenti mindmáig. Ezt a családok egy része (esetenként az önkormányzat közreműködésével) városon belüli költözéssel, vagy a város elhagyásával próbálja orvosolni. A Hámán Kató utca környékének slumosodása felgyorsult, ami nem csoda, hiszen a város szociális bérlakás állományának nagy része itt található. Így a lakhatásukat önerőből megoldani képtelenek (korábban a város más részein lakó, de közüzemi és lakbér számláikat fizetni nem tudó szegények, zsúfolt lakásban szüleikkel még együtt lakó de már saját családdal rendelkező fiatal munkanélküliek) itt kaptak bérlakást. Nagy részük cigány. Mindez pedig felgyorsította azoknak az elsősorban nem cigányoknak az elköltözését a területről, akik még megengedhettek maguknak drágább lakást. Mára maradtak a cigányok és a szegény nem cigányok. Ugyanez történt a belváros közepén lévő Jókai térről is és hasonló folyamat játszódott le a herbolyai bányásztelepen.

Napjainkban a kazincbarcikai cigányságon belül a városban szétszórta élő *tősgyökeres zenész*, a slumokban, illetve a Gábor Áron, Bükkalja utcákban élő *tősgyökeres oláh cigányok*, valamint *az iparosítás éveiben beköltözött*, többségében a slumokban, vagy a herbolyai telepen, ritkább esetben – amennyiben az elmúlt időszakban sikerült elkerülniük a lecsúszást – az azonos társadalmi helyzetű nem cigányokkal vegyesen élő cigányok csoportja különíthető el. Ez a felosztás azonban talán túlságosan merev, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az erőteles iparosítás, a gyors városfejlesztés a hagyományos cigány közösség(ek) felbomlását és a különböző cigány csoportok keveredését eredményezte. Az négy évtizeddel ezelőtt beköltözött és az itteniekkel rokoni kapcsolatokat létesített cigányok fiatal leszármazottai például már csak nehezen tudják magukat egyik, vagy másik csoportba besorolni, és úgy tűnik ennek nem is tulajdonítanak akkora szerepet, mint szüleik, vagy pláne mint a magukat még mindig a tősgyökeres kazincbarcikaiaktól

származtatók, legyenek azok elismert zenészek, vagy oláh cigány kereskedők. Az utóbbiak körében az etnikai határok máig erőteljesekek.

Ahogy a cigányok egymás és magukat látják

A romungrók rendre lenézően beszélnek ha oláh cigányok kerülnek szóba. A kisebbségi önkormányzat zenész elnöke például így fogalmaz oláh cigány képviselőtársáról: „*oláh cigány, de ő már magasabb színvonalon van, majdnem mint egy magyar (sic!) cigány*”. Az oláh cigányokat deviánsnak tekintik, akik – velük ellentétben –, nem tartják be a társadalmi együttélés normáit. „*Amikor az oláh cigányok bekerültek a városba olyan elmaradottak voltak, hogy nem tudtak viselkedni. Kötelkedtek, garázdálkodtak. Mi mindig tartózkodtunk tőlük. Most már az idősebbek meghaltak, a fiatalabbak egy kicsit fejlődtek*” – mondja az elnök. A romungrók szemében a „kupeckedés” és a „faluzás” elítélendő, negatív dolog, az elzárkózás és az általuk kívánatosnak tartott beilleszkedés – bármit is értsenek alatta – elutasításának biztos jele. Van, aki hosszú történeteket mesél arról, hogy a kereskedő oláh cigányok hogyan szokták becsapni kuncsaftjaikat. „*A faluzáshoz kis suttyóságok is társulnak. Ha bemennek egy házba, akkor ott körülnéznek, és elemelnek egy-két dolgot. Vagy kifigyelik, honnan vették elő a háziak a pénzt és aztán ők maguk is belenyúlnak abba a fiókba*” – mondja egy maga oláh-romungró vegyesházasságból született nő. De a hagyományosnak tekintett viselet is megvetésük tárgya, „*a nők mindig nadrágot [értsd. harisnyát, cicanadrágot] húznak a szoknyához, és hosszú kardigánnal takarják el karjukat, meg a vállukat. Nem neveléses?*” A zenészek, a zenélés magasabb presztízsére és a zenélés által nyert (vélt vagy valós) társadalmi befogadásra hivatkozva, gyakran maguk és más magyar cigányok közé is határt húznak. Ezt a határt kiválóan érzékelteti, amikor a közmunkák kapcsán egyikük így fogalmazott: „*A mi fajtánk (sic!) nem megy ki az utcára takarítani, közmunkát csinálni. De tudja a Munkaügyi Központ, hogy kit lehet kitenni az utcára*”. Azaz véleményük szerint, a régen bérmunkából élt romungróknak nem megalázó az utcaseprés, de már egy zenész családból való cigánynak igen. Több zenész cigány interjúalanyunk hangsúlyozta, hogy ők más cigányokkal nem foglalkoznak, csak a családdal.

Az, ami a romungrók szemében „suttyóság” az oláh cigányok számára inkább „ügyesség”. A viszonylagos jómódban élő barcikai oláh cigányok gyakran hangoztatják, hogy azok a romák, akik szegények maguk tehetnek erről.

„*Vannak ugye a cigányok között is az oláh cigányok, meg a magyar cigányok. Az oláh cigányok ilyen kereskedelmi szelleműek. A romungrók azok inkább, mármint az ottaniak [akik a városban élnek], javarészt ők azon vannak, hogy vagy el tudnak menni dolgozni, ha van szakmájuk. Szerintem eszükbe se jutna, hogy milyen dolgokból is lehetne pénzt csinálni, vagy hogy megélni. Ők elvannak. Azér' vannak abba', amibe' vannak. Szóval meg is látszik rajtuk.*” (Fiatal roma lány a Gábor Áron utcából)

„- *Hogy látja, aki nem él jól ebben az utcában, az miért nem él jól? Mert nem elég ügyes?*
- *Hát, csak az. Csak el kéne venni! Nincs vére! Megmeredt benne a vér!*” (Idős oláh cigány a Gábor Áron utcából)

Megjegyezzük, a szegények (etnikai identitástól függetlenül) maguk is úgy vélik, azoknak nincsenek megélhetési gondjaik, akik ügyesek. Ennek az általánosan osztott véleménynek azonban valószínűleg sokkal több köze van a magyar társadalom általános állapotához, mint az etnikai határokhoz. A zenészekről az oláh cigányok azt gondolják, hogy „pökhendik”, lenézik a nem muzsikus cigányokat és csak a maguk hasznát nézik. A „magyarokhoz húznak”. Azok kegyeit keresték már régen is, amikor nekik zenéltek, és teszik ezt ma is a kisebbségi önkormányzaton keresztül. Ezen kívül a jómódúaknak számító Gábor Áron utcaiak megvetően beszélnek a városi slumok, mindenek előtt a Jókai tér „balhézos” cigányairól (akik között valójában romungrók és oláh cigányok egyaránt vannak) és azokról, akik kizárólag a segélyekből próbálnak megélni. Ez azokra

is vonatkozik, akikkel rokoni kapcsolatban vannak. Bár a Gábor Áron utcai oláh cigány családok külön zárványt alkottak a városban belül, tradicionális közösségük mára jelentősen megbomlott. Így például a nyelvet már csak a legidősebbek értik, de beszélni már ők sem beszélik. A rokoni kötelékek itt akkor erősebbek, ha a felek között a vérségi kapcsolatokon túl valamilyen gazdasági együttműködés és ehhez kapcsolódó kölcsönös bizalom is társul. A közösséghez tartozás leginkább a nagyobb ünnepek, családi események (temetés, keresztelő) alkalmával jut kifejezésre.

A két önmagában is tagolt etnikai közösség, a romungrók (az egykori zenészek és az iparosítás idején betelepültek, illetve leszármazottjaik) és az oláh cigányok (erős tradicionális közösséggel már nem jellemezhető tősgyökeres oláh cigányok, és betelepültek, illetve leszármazottjaik) közötti etnikai határ – a legfiatalabb korosztályt leszámítva – azért erősödik meg, mert az államszocializmus asszimilációs törekvéseinek jobban ellenálló, de annak hatására mégis csak bomlásnak induló oláh cigány közösség és a szocializmus éveiben az integráció felé nagy utat megtett romungrók, akik a rendszerváltással gyári munkásból, vagy rosszabb esetben hátrányos helyzetűekből újra csak munkanélküli *cigányok* lettek, társadalmi helyzetüket tekintve az utóbbi két évtizedben hirtelen túl közel került egymáshoz. A különbségek hangoztatása teremti meg a különállás, különbözőségi identitást meghatározó lehetőségét. A többségi társadalom persze ennek ellenére sem korábban, sem most nem tesz különbséget. Jól érzékelteti ezt a szociális osztály vezetőjének a városban élő cigány etnikai csoportok jelenlétére vonatkozó kérdésünkre, adott válasza: „*Hogy milyen cigányok? Itt olyan jámborak élnek.*” Neki fogalma sem volt a cigányok belső tagozódásáról.

Megélhetési módok a kazincbarcikai cigányok körében

A cigányok munkavállalási lehetőségét mint általában mindenütt, Kazincbarcikán is behatárolja jellemzően alacsony iskolai végzettségük és a velük szembeni erőteljes diszkrimináció. Ennek megfelelően az utóbbi másfél évtizedben csak nagyon keveseknek sikerült elkerülniük a társadalmi lecsúszást.

A *zenész családok* egy része már a nyolcvanas években elhagyta a várost, sokan Budapestre költöztek, van aki Hajdúszoboszlón folytatta a zenélést. Az itt maradtak közül már csak ketten élnek kizárólag zenélésből. A többiek viszonylagos iskolázottságukra és élő inter-etnikus kapcsolataikra támaszkodva olyan megélhetési stratégiát alkalmaznak, amelynek lényege a több lábbon állás. Az alkalmi – esküvőkön, ünnepi alkalmakkor, temetésen stb. – zenélés mellett a viszonylag tehetősebbek kisebb cégeket alapítottak elsősorban a kereskedelemben és az építőiparban (ruhabolt, háztartási, műszaki cikkek boltja, lakásfelújítás stb.). Az üzletekben, illetve az építőipari vállalkozásaikban kevésbé jómódú rokonaikat foglalkoztatják. Emellett a cigány kisebbségi önkormányzaton keresztül igyekeznek a városi közéletnek is a részeseivé válni. Ahogy a kisebbségi önkormányzat elnöke fogalmazta: „*rendszerváltáskor meghanyagott ez a [zenész] szakma. Akkor tértem át a kisebbségi politizálásra, az érdekképviselőre*”. Az ötfős testületéből négyen zenész családból származnak (és egymásnak rokonai), annak ellenére, hogy a helyi 3-6 ezer fős cigányságon belül elenyésző a számuk, csupán néhány muzsikussal él már csak a városban. A városi politizálás tiszteletdíjjal jár, de nem ennek, hanem sokkal inkább más cigány vezetőkkel, és mindenképp a városi vezetéssel és hivatalnokokkal ápoltnak van jelentősége, amely fontos társadalmi tőkét jelent. Terepmunkánk idején például a kisebbségi önkormányzat elnöke éppen arról próbálta meggyőzni a városi döntéshozókat, hogy a Hámán Kató utcában található, üres, felújításra szoruló önkormányzati lakások felújításának feladatát adják át a kisebbségi önkormányzatnak, amely (cigány) építési vállalkozókkal szerződve olcsón vállalná a munkát.

A városban a leggazdagabbnak tekintett cigány család szintén a zenész családok közül került ki. Ők a kilencvenes években kezdtek el piacokon árulni, majd saját állandó üzletet nyitottak a városban. Ma a városi elit lakta Rózsadombon van a házuk. Példájuk azonban kivétel, a többi vállalkozó rokon legfeljebb tisztességes megélhetést tud magáénak. Mindazonáltal a rokoni szálakon alapuló támogató kapcsolatháló a hajdan volt zenészek esetében viszonylag erősnek bizonyul és a

hagyományos foglalkozás eltűnésével is továbbél, egyfajta biztonsági hálóként működik, mely biztosítja azt, hogy a közeli hozzátartozók ne kerüljenek kilátástalan helyzetbe, amennyiben ideiglenesen elveszítik a megélhetés anyagi alapjait.

Az *oláh cigányok* azon része (mindenekelőtt, de nem kizárólag a Gábor Áron, Bükkalja utcaiak), akik az államszocializmus kényszerei ellenére akár az ipari bér munka mellett, akár ahelyett, tovább tudták folytatni tradicionális jövedelemszerző tevékenységüket, szintén elkerülték a lecsúszást. Megőrzött készségek és információk kapcsolatok révén sikeresen tudtak alkalmazkodni a megváltozott gazdasági környezethez. Üzleti vállalkozásaik általában az adás-vételre épülnek. Nem specializálódnak egyetlen termékre sem. Ha egy áru már nem hozza az elvárt hasznot, gyorsan váltanak. Elsősorban a haszonszerzésen van a hangsúly. Kereskednek ruhával („butikos cuccokkal”, használt gyerek ruhával), gyümölcssel, fával, fémmel, pehellyel. Kiterjedt, akár országhatárokon is átnyúló kapcsolataik révén, szerzik információjukat arról, hol lehet valamit olcsón megvenni, és üzleti-rokoni kapcsolataikat mobilizálják akkor is, amikor valamit el kívánnak adni. Sokuknak van saját vagy bérelt lakásuk Budapesten, de vannak, akik részben külföldön élnek. Az üzletről idegennek (még ha az egy széplelkű szociológus is) nem beszélnek. Ennek részben az üzleti siker alapjául szolgáló kapcsolatok védelme az oka. Részben pedig az, hogy az adás-vétel gyakran nem felel meg az adó-, vám- és egyéb előírásoknak.

Egy vállalkozó, nevezzük Lajosnak, tevékenységei az utóbbi pár évben: Lajos, gyakran családtagjaival, évekkal ezelőtt lomtanításokra járt Németországba. Volt lomtanítási naptára, amiben benne volt, hol és mikor lesznek lomtanítások. Az értékesnek tűnő dolgokat (bármilyen volt is) összeszedték és kocsival, utánfutóval hazahozták, majd értékesítették. Volt időszak, amikor Lajos és élettársa lakást béreltek Németországban és onnan járták a telepeket. Egy alkalommal rengeteg monitorhoz jutottak, amit aztán Magyarországra hoztak és eladtak egy ismerős használt-cikk kereskedőnek. Egy németországi török üzletembertől Lajos rendszeresen nagy tételben vásárol „butikos cuccokat”, amiket aztán értékesítenek itteni butikoknak, vagy nőrokonok eladják piacokon. A családnak van egy számítástechnikai üzlete egy szoláriuma és egy takarítási vállalkozása, ahol rokonokat és ismerősöket foglalkoztatnak.

Nagyon sokan „vasaznak”, gyűjtenek hulladék fémeket. A szegényebbek kézzel, kiskocsival gyűjtik és eladják a módosabbaknak, akik kisteherautóikkal el tudják vinni a több pénzt ajánló felvásárlóhoz. Akinek van, furgonjával járja a környéket, vagy akár más megyéket. Egy időben Szlovákiába jártak át vasazni, mert az ottani telepeken alacsonyabb volt a hulladék fém ára. A megvett fémeket aztán áthozták a határon és drágábban eladták a magyar átvevőknek. A fémkereskedés gyakran a legalitást súroló tevékenység, nem mindig világos, hogy honnan is származik a fém. Akik nem foglalkoznak vasazással, azok szerint a vasazók a fémeket lopják, de legjobb esetben is felvásárolják olyanoktól, akik lopják. Maguk a vasazók a hulladéktelepeket és bontásokat jelölik meg mint beszerzési forrást. Akárhogy is van, az bizonyos, hogy a vasazást a városban *cigány* tevékenységnek tekintik. Némileg hasonló a megítélése a fával való kereskedésnek. Sok cigánynak van „bárcája” az erdészettől. Ez egy bizonyos mennyiségű fa kivágására, vagy hulladék fa (gally) gyűjtésére szóló engedély, amelyet pénzért lehet megvenni. A begyűjtött gallyat vagy kivágott fát felaprítják és aztán a Nyírségben faluról falura menve árulják, vagy a korszerűtlen városi lakótelepekre viszik eladni. A bárcával való visszaélés könnyű (például többször is lehet vele fordulni) és sokan engedély nélkül is vágnak ki fát. A nem cigány környezet ezeket a szabálytalanságokat a cigányoknak tulajdonítja („*a vas meg a fa jellemző, mer melyik cigány nem azzal foglalkozik? Meg hogy esetleg még mit tolvajkodnak össze-vissza?*”), miközben a tüzelőnek, vagy éppen a karácsonyfának való erdőből való beszerzése általános, és igen elterjedt a környék falvaiban.

„*Figyeljen ide, ott [a környék falvaiban] fát senki nem vesz! De a leggazdagabb se vásárol. Kimegy, vág. ... Vagy vegyünk a fenyőfát. Ha ezen a vidéken kimenne egy fenyőfát árusító zöldséges, gondolja, hogy megélné? De én fogadok magával, ha Karácsony előtt egy héttel kiülünk egy dombtetőre, nem is tudnánk megszámolni hány embert látnánk, hogy viszi haza keményen a fenyőfát. ... A kereskedő egy fenyőt se tudna eladni Tardonán!*” (Közrendvédelmi Alapítvány egy tisztségviselője)

A városi slumokban élő családok túlnyomó többsége transzferjövedelemből és alkalmi, napszámos vagy akár rendszeres, de általában feketén végzett munkával keresett jövedelemből, egy egészen kis része pedig a gettók természetrajzából következően az elesettebb családok kihasználásából él. Az egyetlen jelentős legális munkaadó, akire számíthatnak az az önkormányzat, pontosabban annak a közfoglalkoztatásért felelős cége az Arborétum Kft. Az itt foglalkoztatottak (cigányok nem cigányok vegyesen) hat órában dolgoznak, általában a közterületeket takarítják, a városi parkokat gondozzák. Alkalmi vagy idénymunkákat jellemzően a mezőgazdaságban (szüret, metszés, szőlőkötözés, kapálás, gombaszedés) és az építőiparban találnak. A mezőgazdasági munkákért kevesebbet fizetnek (például egy egész napos gombaszéssel, amit teljesítményre mérnek, 1500 és 2500 forint között lehet keresni). Nők csak mezőgazdasági jellegű munkákra járnak. Az építőiparban, ahol csak férfiak dolgoznak, valamivel jobban lehet keresni, 5000 forint körül van a napi bér. A munkák szezonálisak, télen a mezőgazdaságban semmilyen munka nincs (kivéve az aszúszőlő szedést) és az építőiparban is kevesebb munka akad. A munkavállalókat helyi, vagy más városokból jövő munkaszervezők toborozzák. A helyi toborzók gyakran csak közvetítők, akik „a vállalkozónak” szedik az embereket. Az alkalmi munkákhoz való hozzájutásban a kapcsolatoknak nagyon jelentős szerepük van. Ha a vállalkozók toborzó emberei kapják a telefont, hogy ember kell, azonnal szólnak ismerőseiknek, azok továbbadják az információt saját ismerőseiknek, rokonaiknak. A hír, hogy munka van így az ismerősi, rokoni rendszeren keresztül gyorsan elterjed, és amikor a vállalkozó busza (vagy kisbusza, autói) megjelenik már összegyűltek az emberek. A munkák nagyfokú mobilitást igényelnek (van, hogy az ország másik végébe, vagy akár külföldre kell utazni hetekre), nagyon rosszul fizetettek és a munkavállaló teljesen kiszolgáltatott. A munkásokat van hogy csak késve, vagy egyáltalán nem fizetik ki. A szerencsésebbek mindig ugyanannak vállalkozónak dolgoznak, így csökkentve a nemfizetés kockázatát. Ezek az alkalmi és napszámos munkák *nem etnikus* megélhetési stratégiák, a slumokban élő, más lehetőségekkel nem rendelkező cigányok és nem cigányok egyaránt vállalkoznak rá. Az őket alkalmi munkavállalói kiskönyvvel, vagy anélkül, feketén foglalkoztató vállalkozók etnikai összetétele is vegyes. Ők maguk általában csak alvállalkozók, vagy közvetítők.

II.2. Komló

II. 2.1. A város története röviden

Komló Baranya megye Pécs után legnagyobb városa 30 km-re fekszik a megye- és régiós központtól. A város jelenlegi lélekszáma 27000 körül mozog, ami szerény, 10%-os népességcsökkenést tükröz a rendszerváltás éveitől kezdve. Komló 1951 emelkedett városi rangra, 1954-ben pedig hozzá csatoltak három környező falut: Mecsekjánosit, Mecsekfalut és Kisbattyánt. 5 évvel később a szomszédos Mánfa is a város közigazgatási egységének részévé vált.

A településen már a múlt század végén megjelent a nagyüzemi bányaművelés³⁶, de csak a 1920-as évektől kezdett a bányászat az itt élők fontos megélhetési forrásává válni. Komló az 1940-es években vált dominánsan bányásztelepüléssé - a háborús igények futatták fel a szénbánya termelésének volumenét. 1930-ban a keresők fele, a közel 2200 lakosból 470 dolgozott a bányászatban. A komlói bányászok sokáig megőrizték kétlaki életformájukat: dolgoztak a bányában, de a háztartás többi tagja (illetve a bányászok fennmaradó szabadidejükben) parasztgazdaságot vezetett, de legalábbis kiskertet művelt. (Kun, 1937) Ez nagyon fontos tényezőnek bizonyult a város társadalomfejlődése szempontjából: a komlói bányászok jellemzően (másokkal ellentétben), nem a munkáltatónak teljességgel kiszolgáltatott ipari proletárok, hanem a helyhez, településhez több szálon is kötődő alkalmazottak voltak, kiknek megélhetését a több-lábon állás jellemezte.

A második világháború végét követően a bányát azonnal államosították „*A bánya minden formalitás nélkül átment az új demokratikus állam tulajdonába*” – fogalmaz cinikusan Moldova György a városról írott könyvében. (Moldova, 1971 pp. 19) Ezt követően a termelés rohamosan zuhant, 1947-ben a 4 évvel korábbinak a felét sem érte el. A bányász-létszám is erősen megcsappant a háború után: egyrészt a tősgyökeres svábok kitelepítése miatt³⁷, másrészt azért, mert a kétlaki bányászok kiléptek és helyükre lasszóval kellett fogni az egészségtelen, veszélyes és rosszul fizetett munkára embereket. 1946-ban négy sztrájk is volt, mely arra kényszerítette a bánya-vállalatot, hogy valamelyest javítson a feltételeken és a bányászok jövedelmén. A munkát vállalók ezután sem özönlöttek a bányába.

Komlót 1947-ben kezdték el fejleszteni, és egy évvel később jelentették be, hogy a város bányáiból kitermelt szénből kohókoksztot állítanak majd elő, hazánkban először, amely a Sztálinvárosi (ma dunaújvárosi) Vasművet látja majd el, vagyis a „vas- és acél országa” presztízs-projektjének szerves részévé vált a komlói bányászat. A gigantikus fejlesztés konkrét tervezése lassan haladt, súlyos hiányosságokkal küzdött, az építkezések ütemterve gyakran nem volt összehangolva. Eredetileg egyetlen akna (Kossuth) bővítését tervezték, de a fogyatkozó szénvagyon miatt végül régebbi aknák újra-megnyitása (Anna) és új aknák feltárása (Béta és Zobák) mellett döntöttek. A bányák termelése 1952-ben még mindig jóval alatta maradt a tervezettnek, veszélyeztetve a vas-és acélgyártást, ezért 1953-ban a pártvezetés egy erős emberét, Rákosi bizalmi emberét, Vas Zoltánt küldte le Komlóra, hogy „csináljon rendet”. A termelés valamelyest emelkedett, de még mindig az elvárt szint alatt maradt. Egyrészt az elvárt termelési szint nem volt reális, másrészt a komlói bányászat súlyos szakember- és munkaerőhiánnyal küzdött: a régi bányászok egy jelentős része már nem élt Komlón, új szakemberek képzése pedig időigényes volt. A krónikus munkaerő-hiány miatt szinte bárkit felvettek a bányához, nem kellett hozzá végzettség sem, a jövedelmek viszont nem emelkedtek, és nem ellensúlyozták a várható egészségkárosodást, a munka veszélyességét, és a fizikai nehézségét. Az 50-es években foglyokat is telepítettek Komlóra, ezzel növelve a hadra fogható munkások

³⁶ Engel Adolf nevéhez fűződik a komlói bányászat beindulása.

³⁷ Komlón és a környező sváb falvakban (Mecsekjános, Véménd, Hidas, Mecsek nádasd) a háború éveiben támogatást élvezett a Volksbund; egyes források szerint csak Komlón 70-80 család lépett be kötelékébe. A háború utáni kitelepítések tehát hamar megkezdődtek a dominánsan sváb településen. A svábok helyére csallóközi, székely és csángó magyarokat telepítettek.

számát. Ezen fejlemények ismeretében nem kell csodálkoznunk azon, hogy a termelés minősége rohamosan zuhant.

Az 1956-ig tartó időszakot tehát a bányára erőltetett kiaknázása, a biztonsági és technológia feltételek hiánya, az erőszakos és a körülményekre fittyet hányó, kizsákmányoló bányaművelés, valamint a településen korábban jelen levő minden egyéb tevékenység leépülése jellemezte. A lakosság nagyon rövid időn belül kicserélődött: az itt élő svábok egy jelentős részét kitelepítették, sokan önkéntesen elköltöztek, a korábban működő parasztgazdaságok megszűntek. Minden a bányáról szólt ekkor (végső soron később) is.

1956 után viszont jelentősen javultak a feltételek: nőttek a bányász-fizetések, fokozták a gépesítést, javították a munka-biztonsági feltételeket, feltöltötték a munkáslétszámot és magas színvonalú ellátást biztosítottak a város lakói számára, elkezdtek lakóházak épülni, hogy a bányára alkalmazottai saját lakásukban lakhassanak, ne pedig ideiglenes barakkokban kialakított munkásszállókban aludjanak. A '60-as '70-es évekre Komlón viszonylag kedvező feltételek mellett lehetett dolgozni, a városban pedig élni, az ország többi részéhez viszonyítva.

A népesség számának változásai is jól tükrözi ezt a folyamatot: két évtized alatt a város lakossága megsokszorozódott: 1949-ben, a falvakkal történt egyesítést követően 5800 ember élt Komlón, 1960-ban már 23600 volt a lakosság száma, de egészen 1980-ig érződött a növekedés, mikor is közel 30000 fővel elérte a csúcspontját.

Az 1956 utáni fejlődés azonban szakaszos volt, a bányászat fejlesztésének sikereit és kudarcait és ezek következtében előállt munkaerőigényt képezte le. A fénykor a 60-as években volt, amikor széntermelés 4000-4500 kt/év volt. A termelés a hetvenes évek első felében 3000 kt/év szintre esett vissza. Ezt a szintet tartották 1982-ig. Két évvel később a Kossuth- és a Béta aknákat kimerülés és a termelés növekvő veszélyessége miatt be is kellett zárni.

A 60-as és 70-es években nem csupán a bányászat fejlődött ütemesen, de más iparágak is megtelepültek, elsősorban a bányászok feleségeinek foglalkoztatását célozva. Komoly könnyűipar épült ki: a legnagyobb vállalat a Carbon, mely bútorgyártással, cipőkészítéssel és ruhagyártással foglalkozott, és amely egymaga 2000 embernek, főképp nőknek adott munkát. Termékei legfontosabb felvevőpiaca a Szovjetunió volt. A városban telepedett meg a Sophiana dohánygyára is. A gazdaság és foglalkoztatás szempontjából komoly üzem volt a fentiekén túl a kőbánya és a MOM üzeme.

A nyolcvanas évek új fejezetet nyitott Komló életében: ekkor még virágzott a város, de a bányászat komoly válaszút elé került: vagy nagyon komoly beruházások árán modernizálni tudják a termelést, vagy a veszélyesség (metán-gáz és robbanásveszély)³⁸ miatt ellehetetlenül a szénvagyont kiaknázása. Erre a dilemmára volt hivatott válaszolni a Mecseki Szénbányák úgynevezett „Liász-program”-ja, mely 1982-ben indult be. A program lényege a Zobák akna fejlesztése újabb, és mélyebb (IV-X szint) szintek feltárásával, mely elkerülhetetlenné tette a nagyon jelentős technológiai és biztonságtechnikai fejlesztéseket. A fejlesztés nehezen és lassan haladt legfőképp az akna különösen veszélyes volta miatt. (Iván, Fazekas 1984).

A munkaerő toborzás utolsó nagy hulláma is ekkor történt: toborzó csapatok az ország különböző területein hirdették a komlói bányát. Legtöbben a Nyírségből és az akkor már leépülőben levő észak-magyarországi bányaterületekről érkeztek (Fejér és BAZ megye), de még határon túlról is csábítottak embereket: a magas fizetés, a jövedelmező pótlékok, a program keretében újonnan épülő lakótelepen önrész nélkül hozzáférhető lakások kompenzálták az átlagosnál veszélyesebb Zobák aknai munkát.

³⁸ A komlói szénbánya és ezen belül is a Zobák akna III (legmagasabb) sújtólég-veszélyességi fokozatú bányának minősült a magas metángáz koncentráció és robbanásveszély miatt. A bányabalesetek rendszeresek voltak: 1985 és 1999 között évi 40-110 szerencsétlenséget regisztráltak. Minden évben voltak halálos áldozatai is a bányának, de egy-egy nagyobb szerencsétlenség akár 5-10 embert is elragadott: 1973: 11, 1974: 10, 1978: 9, 1983: 9, 1983: 5, 1984:5, 1991: 9 bányász veszítette életét munka közben.

„A hatalmas erőfeszítések árán megvalósult jelentős műszaki fejlesztéssel sem lehetett elérni a szükséges fordulót a mecseki termelési technológiában.” (Bíró, 2004). A nyolcvanas évek végére kiderült, hogy a Liász Program nem váltja be a hozzá fűzött reményeket – több bányaszerencsétlenség és külső körülmény (i.e. a biztonsági költségek tervezetthez viszonyítva négyeszeresére emelkedtek, közterhek emelkedése, bérék terheinek emelkedés, anyagára növekedése) következtében a termelés és a foglalkoztatottak száma folyamatosan csökkent. A foglalkoztatás leépülését az alábbi tábla érzékletesen mutatja:

7. tábla. Komlói bányákban foglalkoztatottak számának alakulása 1985-2000:

1985	4400
1987	4000
1989	3100
1991	2800
1993	2000
1996	1800
1998	1450
1999	1000
2000	0

forrás: Bíró, 2004

Ezzel együtt a rendszerváltás csak fokozatosan érezte hatását, mivel a bánya bezárások fokozatosak voltak és elég sokáig úgy tűnt, hogy a legnagyobb és legmodernebb bánya, a Zobák akna még ha nem is az eredetileg megálmodott termelési volumennel, de még hosszú évtizedekig működtethető, mert olyan jó minőségű és nagy mennyiségű szenet rejt, amely piaci körülmények között is rentábilis bányaművelést engedhet meg. Csak a 90-es évek közepére vált nyilvánvalóvá, hogy ez az elképzelés nem reális³⁹, a komlói bányászatot teljesen le kell építeni.

II.2. 2.A város jelene: társadalmi állapotrajz – területi tagozódás.

A város gazdasága, foglalkoztatottság

A fenti rövid történeti összefoglalóból is egyértelművé vált, hogy a kutatásunk második terepét is a szervesen szocialista városfejlődés, mesterségesen erőltetett iparfejlesztés és mindennek következtében szervesen, rövid idő alatt kialakuló városi társadalom jellemzi. Kazincbarcikához viszonyítva azonban több meghatározó eltérés is fellelhető. Az egyik, hogy Komló gazdasága egy már korábban jelen lévő, sőt a város identitását és jellegét már a háború előtt is meghatározó iparághoz, nevezetesen a bányászathoz kötődik, tehát Kazincbarcikával szemben egy szervesen jelenlévő ipar erőltetett fejlesztése zajlott le. A másik fontos különbség a város szakaszos fejlesztése volt: Komlón a bányafejlesztésekhez köthető szakaszok jellemzik a város társadalmának bővülését, és ezek a szakaszok némileg elnyújtották az erőltetett bővülést: míg Barcikán 2 évtizeden belül majdnem megkilencszereződött a népesség, Komló még a 80-as években is bővült és a lakosság növekedés itt 'csupán' ötszörös volt.

³⁹ A helyiek között ma is sokan megkérdőjelezzik, hogy a komlói szénbánya bezárása szükséges volt-e. Azt állítják, hogy olyan jó minőségű szenet adott, hogy újra meg kellene fontolni a bányák megnyitását „Komlónak nagyon jó szene van. És óriási mennyiség van még itt. Most ez megint eléggé homályos, és sehol nem mondták még meg, hogy miért kellett bezárni. Kétségtelen, hogy magas volt az önköltsége, a mai energia árak mellett elég rejtélyes az, hogy ennek bizonyára van valami oka, amiről nem tudok. Nagy mennyiségű szén van még. Óriási mennyiség.” (helyi városvezető)

8. tábla: a két város lakosságának alakulása 1949 és 2001 között

	1949	1960	1980	2001	2008
Komló	5 812	23 588	29 096	27 135	26 210
Kazincbarcika	3 846	14 208	34 172	32 962	30 185

Forrás: KSH (2008)

Komló városának társadalmát munkaerő-piaci szempontból néhány fontos tényező határozza meg. Az egyik ilyen, hogy a városi társadalom meghatározó rétege (a korábban) a bányában dolgozók illetve a bányát kiszolgáló üzemek fizikai munkásai. Már a pusztai statisztikai adatok is rávilágítanak arra, hogy az országosnál, de különösen a városi lakossággal összehasonlítva a komlói felnőtt lakosság iskolai végzettsége alacsony, meghatározó az érettségivel nem, csupán általános iskolai vagy szakmunkás végzettséggel rendelkezők aránya a városban és domináns a fizikai munkások jelenléte. A foglalkoztatottak nem egészen 1%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 45%-a az iparban és 54%-a a szolgáltatási szektorban.

A másik fontos tényező a bányászat és az ipar fokozatos leépülése, különösen, más szocialista iparvárosokhoz hasonlítva. Az utolsó és egyben legnagyobb bányát (Zobák akna) csak 2000-ben, tehát 11 évvel a rendszerváltás után zárták be, addig sokaknak nyújtott foglalkoztatást és megélhetést. A kilencvenes évek közepén 2000, de még 1999-ben is 1000 főt foglalkoztatott. Az is fontos tény, hogy a bányászat és rá települő ipar visszaszorulása nem járt együtt gazdasági szerkezetváltással: vagyis nem épültek ki jelentősebb új iparágak és foglalkoztatók, sőt a korábban számottevő könnyűipar is leépült a felvevőpiac (szocialista blokk országai) bezárulásával. A bányák annyira elsőrendű és szinte kizárólagos terepei voltak a foglalkoztatásnak, hogy ezek bezárása után a helyi gazdaság nem tudott adaptálódni a megváltozott viszonyokhoz. Mindezt tetézte, hogy a helyi gazdaságpolitika is elsősorban a bányászok elhelyezésével és ellátásának biztosításával foglalkozott és kevésbé törődött azzal, hogy ütőképes stratégiát alakítson ki a mára egyre meghatározóbb nem-bányász munkaerő foglalkoztatására vonatkozóan.

A bányászok ellátásának biztosítására több eszközt dolgoztak ki. Ezek közül a legfontosabb a 'bányászok egészségkárosodási járadéka' volt, amely a minimálnyugdíj háromszorosát, vagyis tisztes életfogytig tartó jövedelmet jelentett.⁴⁰ A járadékra való jogosultság feltétele az volt, hogy 'a bányásznak meglegyen a 4000 műszakja'. „Mert ugye voltak aktív korúak, fiatalok és még tudtak dolgozni, és ezekkel általában az történt, hogy ha megvolt a kellő szolgálati idejük, a jogviszonyuk, akkor őbelőlük lett a károsodási járadékos. [...] Ez nem rokkantnyugdíj, ez a bányászok egészségkárosodási járadéka. [...] Tehát a bányabezárást megérezte a város, de most csak a gazdasági válságnak sokkal mélyebb a hatása, mint a bányabezárásoknál, mert [akkor] megpróbált az ország valami kimenetet ezeknek az embereknek biztosítani.” (Munkaügy Központ munkatársa)

A másik kiút a rokkanttá nyilvánítás: a 1990-es években – mint az ország ipari területein általában – roppant mód megnőtt a rokkantnyugdíjasok száma. Ez az előző ellátási formához képest jóval kedvezőtlenebb, de kétségtelen előnye, hogy nem feltétele a ledolgozott jelentős műszakszám, „csupán” egy orvosi papír, amit nyilván nem nehéz olyan helyen szerezni, ahol a bányában dolgozók meghatározó része a szilikózis különböző fázisában szenved.

Az egészségkárosodási járadékban illetve rokkantnyugdíj ellátásban részesülők további munkát is vállalhattak, igaz csökkentett terheléssel és munkaidővel. A rendszerváltást követően a városba települő cégek erre a csökkentett munkaképességű munkás-rétegre építettek és kihasználták az ilyen foglalkoztatás után igénybe vehető igen jelentős munkaerő-piaci támogatásokat. „Tehát nálunk lassan nincs is olyan munkaerőigény bejelentés, amely nem a megváltozott munkaképességűekre irányul. Mert ezeket [a cégek] a kedvezményeket igénybe tudják venni” (Munkaügy Központ munkatársa).

⁴⁰ Érdekes, hogy ugyan a másik terepünkön is jelentős bányabezárások voltak, itt egyetlen interjúalanyunk sem említette ezt az ellátási formát. Ennek oka lehet az is, hogy a barcikai városvezetés nem helyezett különösebb hangsúlyt a bányászok munkanélküliségére, ott ugyanis a munkás-elit a vegyiparban volt foglalkoztatott.

A munkájukat veszített bányászok ellátására való fókuszálás, valamint az elmúlt két-három évtizedben a munkaerőpiacra került munkaképes korú, de alacsony végzettséggel rendelkező népesség foglalkoztatására vonatkozó stratégia hiánya miatt mára a város lakosságának egy meghatározó része tartós munkanélküli. A legfőbb foglalkoztató a közszolgáltatást biztosító állami szervezetek (önkormányzat és annak szociális és oktatási intézményei), valamint a közfoglalkoztatást. Piaci cégek foglalkoztatási potenciálja alacsony, csupán néhány cég működik 100-200 száz fős foglalkoztatotti létszámmal⁴¹. A megváltozott helyzetet és az ahhoz való alkalmazkodás hiányát jól leírja a város egyik cégének vezetője: *”Most nagyon nagy a ciki [...] Pécsnek volt uránbányája és itt nyilván a szén. Mind a kettő az országban egyedül. Nem is volt a megye vezetésének különösebb indítéka arra, hogy itt egyéb dologért küzdjön [...] jól megéltünk az uránból, a szénből, hogy kimondjam a lényegét. Na már most, amikor ennek fuccs lett, el lehet képzelni [...] annyira leültünk, minekutána nem több lábon álltunk. Ennek a kettőnek a vonzása több mint 100 ezer embert érintett. Csak amikor mind a kettő bezárt, nagyon nagy a probléma ám. Itt ezt [...] helyettesíteni... van egy-két vállalkozás, ami maximum 200 fős, tudnék ilyen talán 5-öt elsorolni. Azt az űrt betölteni, nyilvánvaló az nem működik.”* (Önkormányzati hivatal-vezető)

A munkanélküliségből a szakképzett munkavállalók elvándorlással tudtak kitörni: a bányajáradékra jogosultságot nem szerző szakképzett bányászok kollektív módon kaptak munkát külföldön, elsősorban Spanyolországban. *„Vannak, akik kimentek Spanyolországba, elég sokan mentek ki bányába dolgozni. [...] Szervezett keretek között folyik. Szállás, mindent biztosítanak, a családot is ki lehet vinni.”* Arra vonatkozóan sajnos nincs megbízható információ, hogy ezt a lehetőséget hány ember használta ki, de több interjúalanyunk egymástól függetlenül százas (100-400) nagyságrendet becsült. Tudjuk azt is, hogy különösen egy városrészben, a 80-as években a Liász program keretében felépült Körtvélyesen jellemző a külföldi munkavállalás, hiszen itt kaptak lakást azok a bányászok, akik a 80-as években a Zobák akna bővítése kapcsán költöztek Komlóra, és így nem dolgozhattak eleget ahhoz, hogy jogosulttá váljanak a bányászok egészségkárosodási járadékára. A szervezett külföldi munkavállalás előnye az is, hogy a távolban ledolgozott bányaműszakokat figyelembe veszik a járadék számításakor.

Egy másik kiút, – elsősorban a magasabb iskolázottságú szakmunkások számára - a városon kívüli, többnyire pécsi munkavállalás. Nagyon jelentős az ingázó munkavállalók száma (a foglalkoztatottak 31%-a a városon kívüli munkahelyen dolgozik a KSH népszámlálási adatai szerint). A korábban a bányában dolgozó szakmunkások (lakatos, gépész, hegesztő, ács stb.) el tudtak helyezkedni pécsi cégeknél, vagy önálló iparosként teremtik meg a megélhetésüket.

Az igazi sokk, amely máig feloldatlan maradt, a város jelentős tömegeit jelentő alacsony iskolázottságú népességet érintette: *„[korábban] a bánya felszívta az alacsony iskolázottságúakat is. És ugye el tudtak helyezkedni a cigányok is [...] segédvájárként, csillésként, mert ehhez a munkához nem kellett különösebb végzettség. Most igazából ők vannak a legnagyobb bajban, mert ezeknek nincs semmi, tulajdonképpen.”* (MK) Tehát nem telepedett meg itt olyan cég, amely alacsony képzettségű munkaerőt kívánt/tudott foglalkoztatni, de mivel ezen a területen a mezőgazdaság sosem virágzott *„Komlón nincsen még fekete munka se.”* (önkormányzat szociális osztálya). A város szegényei számára a távoli építkezéseken adódó alkalmi munkán kívül a közfoglalkoztatás jelent reális, ám nem valós alternatívát a segélyezett létezés képest.

A városban 2008-ban bevezetett **’Út a munkához’** program igen jelentős létszámban foglalkoztat közcélú munkásokat. A program keretében nem csupán a gettósodó városrészek munkaképes korú lakosai jutnak legalább 3 hónapra munkához, de a képzettek, avagy pályakezdő fiatalok is. 2009 áprilisában a Munkaügyi Központ 2324 regisztrált álláskeresőt tartott nyilván. (ÁFSZ, 2009) A

⁴¹ KŐKA Kft – kőbányászat (~100 alkalmazott) MOM Faktor gép- szerszámgyártás 100+ foglalkoztatott; RATI Autóipari beszállító: műanyag autóalkatrészek, a Suzuki és az Audi beszállítója 100+ foglalkoztatott; szélerőmű alkatrész-gyár ~100 foglalkoztatott, malomipari berendezéseket gyártó cég; ruhaipari cégek: Pier, BellMode megváltozott munkaképességűeket foglalkoztat, valamint a kereskedelmi egységek (TESCO, Coop, Lidl, DM etc.), valamint a vendékládát (Sikonda Termálfürdő és Hotel).

munkanélküliek között kiugróan magas az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők száma, 885 főnek legfeljebb általános iskolai végzettsége van (Munkaügyi Központ 2009-es adatai) és sok az általános iskolát sem befejezett ember. Ezek egy része idősebb, a bányában vagy ahhoz kapcsolódó üzemekben dolgozó, ám bányajáradékra nem jogosult ember. Az alacsony iskolai végzettségű munkanélküliek között azonban sok fiatal is találunk. Egy önálló kutatás tárgya lehetne, hogy hogyan lehetséges, hogy a rendszerváltás óta ilyen tömeges az általános iskolát el nem végzett fiatalok száma a városban.

Az önkormányzat az *'Út a munkához'* program keretében közfoglalkoztatási tervet készített, melyből kiderül, hogy a rendelkezési állási támogatásra (RÁT) jogosult munkanélküliek száma 1280 fő. Ebből közcélú munkán foglalkoztatott 780 fő. A RÁT-osok közül 71 embernek nincs még az általános iskolai végzettsége sem, jelentős többségük azonban 8 általános iskolai (462 fő) illetve szakképzettséggel (447 fő) rendelkezik. A 780 közfoglalkoztatásban résztvevő ember elsősorban többsége (654 fő) közterületi segédmunkát lát el, vagyis a klasszikus közmunkát végzi: utcaseprés, parkgondozás, csatornatisztítás, járdák rendben tartása. A fenti munkakörön kívül 20-25 ember végez egyenként takarítás, szociális kisegítő és adminisztrátori munkát.⁴²

Területi tagozódás

Komló városát – földrajzi adottságai, valamint a településfejlesztés szakaszossága, hirtelensége és a várostervezés hiánya miatt – nagyon erős területi szegmentálódás jellemzi. A dombok és völgyek szabdalta városban az egymástól elkülönülő, a dombok tetejére épült lakótelepek hamar szembetűnnek még egy távolról érkező ismeretlennek is. A helyiek így szokták jellemezni büszkeséggel városukat: *„Olyan gyönyörű, 7 dombra épült, mint Róma.”* A város földrajzi szerkezetét talán egy kollégánk alábbi megjegyzése teszi képszerűvé *„olyan ez a város, mintha a tervezői a szép kilátásra optimalizáltak volna”*. A várost alkotó dombok tetején, egymástól távol és nehezen megközelíthetően épültek fel a lakótelepek, a völgyek pedig – kivéve a város centrumát alkotó központi völgyet - zöldek maradtak. A dombtetőkre épülő lakótelepek racionalitása nem a szép kilátásban, hanem abban rejlik, hogy a város központi völgyébe települt szénosztályozó és erőmű füstjét, porát és egyéb káros kibocsátását így lehetett a lakóterületeken minimalizálni. A városrészek egymástól messze, elkülönülten találhatóak, főképp, hogy máig fennmaradtak olyan településrészek, sőt zárványok is, amelyek a központtól nagyon messze az erdőben, egy-egy korábbi bánya bejáratánál épültek (Gesztényes, 3-as akna, Határtető). Jól jellemzi az alábbi idézet a város egészének szerkezetét: *„...az ország minden részéből [jöttek ide munkások]. Azoknak épültek a lakások. Orrba-szájba. Meg is látszik, eszetlenül.... Vass Zoltán [Rákosi komlói megbízottja] mondta azt, hogy a bányásznak munkahely kell, ahol dolgozik, kocsmá, ahol iszik, fodrász, ahol vágatja a haját, meg ahol alszik a felesége. Na és akkor ennyi lakóház lett kijelölve, itt lesz a kocsmá, a fodrász. Ez így zajlott annak idején. Nem ám, építész meg terv.”* (Önkormányzati hivatalvezető)

A **'jómódúak'** területileg elkülönülten élnek, elsősorban Dávidföldön, ami talán az egyetlen családi kertes házas terület a városban. A városiak zöme ezzel szemben lakótelepeken él, amelyek között szubjektív presztízsbeli és objektív minőségi különbségek vannak. A 'legjobb' lakótelep, ahol a városi **'középosztály'** él a 70-es években épült Szilvási rész. Itt a távfűtés miatt magasak a rezsiköltségek, így akik nem tudták ezeket a költségeket fedezni elköltöztek. A Körtevényesi városrész **munkásnegyed**, a nyolcvanas évek második felében kezdett épülni, amikor a bánya új munkaerőt toborzott a „Liász program” keretében tervezett bővítéshez szerte az országból. A beköltözők számára készült ez az új lakótelep az 1980-as évek közepén - második felében, amely végül a bányaleépítések nyomán félkész torzó maradt. Ez a városrész a központtól – és minden egyéb városrésztől – távoli mezőn található. A 90-es évek közepétől gyors romlás jellemezte, mivel a lakásokat súlyos hitelekkel terheltén vásárolták meg, amelyet a munkahely elvesztését követően sokan nem tudtak fizetni. A lakások zuhanni kezdtek (rövid időn belül az eredeti felére estek vissza), a lakosság gyorsan cserélődött. A 2000-es évekre azonban sikerült konszolidálni ezt a

⁴² Az adatokat az önkormányzat és a munkaügyi központ bocsátotta rendelkezésünkre. Köszönjük.

lakótelepet, a most itt lakók társadalmi összetétele vegyes: egy részük Pécsről költözött ide az alacsony lakásárak miatt, de most is oda jár dolgozni (gyakori és direkt buszjárat van Körtvélyes Pécs között) és egyéb napi kapcsolatai is oda kötik, egy másik részük bányajáradékos. Élnek itt munkanélküliek, akik alkalmi munkákból és transzferjövedelmekből tartják fenn magukat, és élnek itt a városban dolgozó közalkalmazottak is. Korábban sok roma is lakott itt, olyanok, akik másokhoz hasonlóan a bánya toborzására jöttek ide, de mára nagyon kevesen maradtak.

A város **szegényebb, de konszolidált** része a Kőkönös, ahol a hatvanas években épült négyemeletes téglaházak dominálják a látképet. A Kőkönös **munkásnegyed** volt, ma is ez határozza meg e városrész társadalmi összetételét: elsősorban nyugdíjasok és munkások lakják. A város **szegényei** koncentráltan élnek alapvetően egy területen, az úgynevezett Kenderföldi városrészben. Ez a város központjában található városrész az elsők között (ötvenes években) épült, ezért az itteni lakásokat kisebb méret és szobaszám és alacsonyabb komfortfokozat jellemezi. Ide az addig ideiglenesen barakkokban élő bányászokat és családjaikat költöztették, a lakáshiány miatt nem ritkán több családot is egyetlen lakásba. Akkoriban magas presztizsű városrésznek számított, és mindaddig az is maradt, amíg a kilencvenes években el nem kezdett a városrészen belül egy szociális és etnikai gettó - a Kazinczy utca és közvetlen környéke - kialakulni. A tanács ugyanis ide költöztette a Béta telep felszámolását követően az addig telepi körülmények között élő cigányok zömét. A költözés viszonylag rövid időn belül és koncentráltan zajlott le, így elkerülhetetlen volt a városrész lecsúszása, az addig ott lakók elmenekülése. Ebben a folyamatban a városvezetés is tevőleges szerepet vállalt: egyrészt a korábban az erdő szélén kunyhókban és kalyibákban lakó cigányok tömeges és koncentrált beköltöztetésével, másrészt azzal, hogy a tanács piaci áron megvásárolta a Kazinczy utcából elköltözni szándékozók lakásait. Ezeket a lakásokat később önkormányzati bérlakásként hasznosították. *„a 90-es években, hál istennek azoktól a Tanács volt olyan rendes, hogy piaci áron visszavásárolták [a lakásukat] és el tudott menekülni a magyar lakosság. Mert, ahova egy cigány család beköltözött, ahol cigány szomszédja lett, ott a lakások elvesztették az értéküket, mert oda magyar család már nem megy, nem tudták volna eladni. Semmi pénzért. És az önkormányzat megvette és betelepítette a cigány lakosságot.”* (idősebb önkormányzati tisztviselő). Mára egy klasszikus városi szociális és etnikai slum jött létre, ahol halmozódnak a szegénységből, kirekesztettségből és kilátástalanságból adódó deviáns jelenségek (erőszak, kriminalitás, alkoholizmus, családok szétesése, állami transzferektől való függőség stb.). Itt nem csupán a kirekesztett és munkanélküli romák és 'elcigányosodott' magyarok laknak, de talán nem véletlenül itt található a hajléktalanszálló, a felnőtté vált állami gondozottak számára épült Fecske-ház, a szociális otthon, valamint több lakásotthon.

Van azonban a városnak még ennél is rosszabb része, ezt pedig az úgynevezett Sportvölgy. Ez a városrész a város bevezető útjáról közelíthető meg. Ma csupán néhány barakk áll itt, amely ugyan átesett névleges felújításon (egy nagyon jelentős költségvetésű célzott támogatási program keretében) de még egy hozzá nem értő szem is azonnal láthatja, hogy az 50-60 éves már akkor is ideiglenesnek épült épületeket lebontani kellett volna, mert felújítani nem lehet. Ez a terület már a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején is a kirekesztés terepe volt, itt utaltak ki szükséglakásokat a városi társadalom peremére szorult családoknak. Igaz, akkor még sokkal többen *„körülbelül háromszázan, köztük száz gyerek”* (Moldova, 1973) laktak itt, embertelen körülmények között: *„A mindent elborító szeméttengerben tíz-tizenkét ház lapul meg. ...A szemetet ledöntik a domb szélére, néha hetekig nem jön érte senki ... Huszonhat család jár egyetlen szabad vécére....A házak között fedetlen földes gödörben folyik végig a szennyvíz...A házak fala ma is átfűthetetlenül nedves, olvadásnál átfut rajta a hegyoldalról lerohanó víz”* (Moldova 1973). A városnak ez a területe ma is a társadalmi lecsúszás 'végállomását' jelenti: innen már nincs lejjebb. A körülmények ma is embertelenek, igaz a 10-12 épületből már csak 2-3 maradt meg: a 6-8 egy-szobás 'lakás'-t egy barakkban egyetlen fürdőszoba 'szolgálja ki'. Az épület maga pozdorjából/fából épült és 50-60 éves. Voltak ugyan kísérletek a felújításukra, legutóbb 2007-ben, mikor erre a célra lehetett pályázat útján pénzt szerezni, miközben mindenki tudta, hogy ezeket legfeljebb lebontani érdemes. A felújításra szánt pénz 'hasznosult' de ez az épületeken egy évvel a 'felújítás' után egyáltalán nem

látszik meg. Szállásfalu egy másik hasonló jellegű és történetű terület, amely a várostól kicsit távolabb, Sportvölgy felett a dombtetőn helyezkedik el. A két hasonló történetű terület ugyanakkor alapvetően különbözik: Szállásfalun a lakáskörülmények szegényes volta ellenére az emberi viszonyok sokkal elfogadhatóbbak: ez itt egy néhány családból álló közösségnek tűnő kis zárvány, ahol a körülményekhez képest jól érzik magukat az ott lakók, és állítják, hogy nem szívesen költöznének innen el. A Sportvölgy ezzel szemben olyan szegregátum ahová senki sem a saját jószántából költözött és ahol a félelem, a kilátástalanság, az alkohol és a pszichés betegségek uralják a mindennapokat.

A városból sokan elköltöztek (20 év alatt 10%-kal csökkent a lakosság), a bányák bezárásával, a munkavállalás ellehetetlenülésével, aki csak tehette – főként a 80-as években beköltözők – elmentek. Sokan költöztek falura az alacsonyabb lakhatási és megélhetési költségek reményében. A városból elköltözni, de a városi élet költségeit viselni nem tudó emberek, családok közül sokan azt a megoldást választották, hogy kiköltöztek a város környéki dombokon, hegyekben található víkendházakba. Ezekben a házakban ugyan – a villany kivételével - nincsenek közüzemek, téliesíteni is kell őket, sokuknak nehéz a megközelítése, de a minimális költségek miatt fontos alternatíváját jelentik a városi lakhatásnak. Ezeket a víkendházas körzeteket a város periferiáján minden irányban megtaláljuk. Sokan laknak itt állandóan, vagy időszakosan, adat számukról azonban nem áll rendelkezésre, hiszen többségük hivatalosan nem szolgálhat állandó lakhelyként. A város szociális gondozó szolgálatai ugyanakkor ugyanúgy ellátják ezeket a területeket is: pontosan tudják, hogy kik és milyen körülmények között laknak itt, és maguk is sokszor úgy gondolják, hogy a fennálló alternatívák közül ez a legjobb választás.

II.2.3. Komlói szegények

E fejezet bevezetőjében megismételjük módszertani fejezetünk egy állítását: kutatásunk alanyait „nem a jövedelmi szegénység, hanem számos, a szegénységgel együtt járó jelenség együttes számbavétele: munkanélküliség, lakóhelyi környezet, családméret, megélhetési források típusai” – alapján definiáltuk.

A másik terepünkhöz hasonlóan ebben a városban is nagyon jelentős a szegények száma és aránya. A bányászat és a könnyűipar felvevőpiacainak beszűkülésével és ezen iparágak felbomlásával beköszönő tartósan bizonyuló munkanélküliség az elsőrendű ok, amely súlyosan csökkentette a munkajövedelmekből élők számát a városban. Az, hogy a város társadalma nem szegényedett el végletesen két tényezőnek köszönhető: egyrészt annak, hogy a munkahelyek leépítése fokozatos volt és egy egész évtized alatt zajlott le (8. tábla), másrészt annak, hogy a rendszerváltást követő évtizedben a város és bányavezetés hallatlan erőfeszítéssel lobbizott annak érdekében, hogy a felszámolandó bányákból elbocsátott munkásoknak valamilyen biztos megélhetési forrást alkudjon ki. Mint korábban írtuk, ebben meghatározó szerepe volt a „bányászok egészségkárosodási” járadékának, amely a mai napig fontos jövedelem-forrás. *„Tudja, mi a helyzet itt: azok a bányászok, akiket eltettek járadékra, ezek [...] viszonylag fiatal embereket érintettek ezek a gyerekeiket, unokáikat tudják még dotálni. Akkor lesz nagy baj, amikor ezek kiöregednek, elhaláloznak”* (önkormányzati hivatalnok).

A városban élő kicsit több mint 26000 emberből 18183 munkaképes korú. A Munkaügyi Központ becslése szerint a munkaképes korú népesség csupán fele 9747 fő gazdaságilag aktív.⁴³ Ez a városi viszonylatban magas arány azt jelenti, hogy több mint 9000 munkaképes korú felnőtt járadékból és korengedményes- illetve rokkantnyugdíjból él Komlón.

A 9747 emberből további körülbelül 2500 munkanélküli, kiknek 25-30%-a (6-700 fő) tartósan munkanélküli. Tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy a munkanélküliek átlagos iskolai végzettsége alacsony, 500 olyan munkanélküli van, akinek nincs meg az általános iskolai végzettsége sem. Ezek a számok önmagukban is azt mutatják, hogy Komló lakosságának egy meghatározó része szegény,

⁴³ a helyi Munkaügyi Központ által átadott adatok alapján

vagy legalábbis a szegénység peremén él. A szociális segélyben részesülők száma állandóan változik, de 1000 fölött van „Igen, mert azért itt Komlón sok szociális segélyezett van. Már 1000 fölött van.” (szociális osztály) „A tavalyi évben meg az előzőekben nagyon nagy pénzeket elköltöttünk az átmeneti segélyekre is. ... teljesen beszűkült a keretünk ezen a téren. Mivel nagyon kevés pénzünk van, a költségvetéskor kiderült, ezért januárban volt utoljára átmeneti segély.” (szociális osztály munkatársa)

A foglalkoztatásból történő tartós kiszorulás mellett az elszegényedés másik összetevője a város lakásállománya. Az előző fejezetben részletesen leírtuk, hogy Komlót, mint a hasonló erőltetett iparosítással mesterségesen duzzasztott városokat a rossz hőszigetelésű panel-lakótelepek és a távfűtés jellemzi. Ennek pedig irdatlan költségei vannak: egy átlagos méretű 60 négyzetméteres lakás fűtésszámlája nagyságrendileg a minimálbér felét elviszi.

Tartós munkanélküliek, szociális segélyezettek, RÁT-osok

A városban jelentős tömegeket érint a tartós munkanélküliség. 2008 óta a város-politika – az országos politikának megfelelően – elsőbbséget biztosít a közfoglalkoztatásnak a segélyezéssel szemben. Az ÁFSZ adatai alapján végzett kalkulációink alapján a munkanélküliek körülbelül ötöde kiesett mindenféle ellátási formából azt követően, hogy az 'Út a munkához' program keretében felülvizsgálták a segélyre való jogosultságot, és kizárták azokat, akik elmulasztották a Munkaügyi Központtal való kapcsolattartás, illetve megszegték a feketemunka tilalmának előírását. Ezek az emberek és gyakran családjaik is tehát ellátatlanok a városban.

A tartós munkanélküliek többsége, kb. 800 fő, az 'Út a munkához' program keretében közfoglalkoztatásban vesz részt. Ennek keretében 3-12 hónapon keresztül 6-8 órában dolgoznak és keresik a minimálbér munkaidőnek megfelelő arányát. A közfoglalkoztatást több foglalkoztató is szervezi, de a munkások jelentős többsége a Városgondnokságnál (kb. 600 ember) és a Cigány Kisebbségi Önkormányzatnál (CKÖ) (kb. 100-120 fő) város-karbantartási, közterület-fenntartási és erdészeti munkán. A fizikai munkát végző közcélú munkások gondosan szét vannak választva: a gettósodó kenderföldi városrészben (Kazinczy utca, Sport völgy) élő elsősorban cigány emberek a CKÖ szervezésében dolgoznak közterület-fenntartási és város-karbantartási munkákon, a város többi részében élő főként nem cigány szegények a Városgondnokság által szervezett hasonló tartalmú közcélú munkákat végezték. Az iskolázottabbakat az önkormányzat és annak intézményei (óvoda, szociális otthon, idősek otthona, egészségügyi intézmények, iskola) foglalkoztatják adminisztratív és fizikai munkakörökben (adminisztrátor, takarító, konyhai kisegítő, portásokat, buszkísérő). Többen az 'Út a munkához' program adminisztratív és szervezési teendőit látják el az önkormányzatban, szintén közcélú munkásként.

„És van-e olyan megosztás, hogy a CKÖ romákat foglalkoztat?”

Igen. Ők is, amikor először tárgyaltunk velük, akkor ők is hoztak egy listát, talán 100 ember volt rajta, és abból válogattuk ki, hogy ki az, aki megfelel a feltételeknek. Nyilván ők sok cigányt akarnak alkalmazni. Tehát ők elsősorban az ő cigányságukat akarják.” (Sz.O.)

A közcélú foglalkoztatás büdzséje felülről nyitott, tehát ameddig van RÁT-os a városban, és van jelentkező, aki foglalkoztatni akarja, addig az állam fedezi a foglalkoztatott bérének 95%-át, az önkormányzat pedig a fennmaradó 5%-ot. Nyilvánvaló, hogy nincs annyi munka, mint ahány közcélú munkás. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy 2008-ban, amíg rosszabb feltételekkel lehetett közcélú munkásokat foglalkoztatni az önkormányzat csupán 183 közcélú munkást alkalmazott a városban, többnyire egyetlen hónapra. A hirtelen támadt hatalmas munkaerő alkalmazásának lehetőségét és egyben kényszerét különböző módon oldják fel a foglalkoztatók: van, aki a meghatározott munkaidő töredékében dolgoztatja a munkásokat, van, aki más (akár saját üzleti vállalkozásában) is munkát végeztet velük, de a legtöbb esetben egyszerűen látszattervékenységekkel töltik ki a munkaidőt.

A program számos konfliktust okoz, főképpen a két fő foglalkoztató – a Városgondnokság és a CKÖ – által teremtett feltételek különbözősége miatt, annak ellenére, hogy mindkét szervezet ugyanazon feladatot, a város karban- és tisztántartását látja el. A konfliktusforrások a következők:

- A foglalkoztatási és munkaidő: abból a szempontból, hogy a közcélú munkások mennyi időre és milyen óraszámban kapnak munkát papíron, a legrosszabb, ha valakinek a Városgondnokságnál ajánlanak fel közterületi segédmunkát, mert itt csupán a törvényben meghatározott minimális időszakra, vagyis 3-6 hónapra, és csak 6 órában dolgozhatnak az alkalmazottak. A hatórás munkára adható havi 40000-45000 forint alig több a segélynél. Ezzel szemben az, a CKÖ 8 órában foglalkoztat, sokkal hosszabb időszakra, akár egész évre (2009 december végéig). Ebben a konstrukcióban a munkás 70 ezer forint körüli jövedelmet realizálhat kiszámíthatóan hosszú időszakra. Sokan emiatt visszautasítják a Városgondnokság által felajánlott munkát abban a reményben, hogy majd a CKÖ-höz kerülnek, mert nem tudják, hogy a munka visszautasítása automatikusan az ellátási körből történő kizárást vonja maga után.

A valós munka mennyisége: városi legendák és interjúalanyaink beszámolóit szerint a CKÖ-nél általában nem kell többet dolgozni 2-3 óránál, míg a Városgondnokság által szervezett foglalkoztatásban ledolgozzák a napi 6 órát. A CKÖ által szervezett foglalkoztatás „... egy vicc, az egész egy vicc. Egy nevetséges, vicces... de onnan kapom a fizetést, ez a legegyszerűbb. [...] Csak nem érdekel, mert... fél 7-kor aláírsz, és 9-kor már otthon van.”-mondja a munkavégzésről egy a CKÖ által közcélú munkásként alkalmazott asszony. Egy másik így beszélt erről „mondták, hogy 7-től 9-ig kell dolgozni, 70 ezer forint a bruttó, hát hogyne jelentkeznék”. Ugyanakkor a Városgondnokságon így állnak a kérdéshez: „Most ezt nagyon komolyan mondom, és komolyan is vesszük. A legegyszerűbb dolgom az volna, ha felvesszük és elküldenénk haza, de nem ezt tesszük. [...] Aki 3 hónapra jön el hozzánk dolgozni, az szinte csak látszattervékenységet folytat. Aki 3-4 évig nem dolgozott, lődörgött csak egy évig is, amire újra rászoktatjuk a munkára.”(köz munkát szervező közhivatalnok) Ez a kettős mérce nyilván nagyon sok feszültséget okoz város közmunkásai között.

- Stigmatizáció: a Városgondnokságon dolgozók látható ruházatot kell viseljenek, amit sokak sérelmeznek és úgy érzik, őket megjelölik és a városi társadalom megvetésének teszik ki: „De nem kell sárga köpenyt húzni, mint a Városgondnokságon, és akkor így az ember azért tudja magát álcázni.” – mondja egy másik, a CKÖ által foglalkoztatott asszony.
- Az ellenőrzés különbözősége: a Városgondnokság, amelynek évtizedes gyakorlata van az ilyen jellegű munkák szervezésében, munkabrigádokat hoz létre, melyekben brigádvezetők irányítják és ellenőrzik a munkát. A CKÖ ezzel szemben semmilyen foglalkoztatói tapasztalattal nem rendelkezik. Ez súlyosan érződik a munkaszervezésben, az irányítás és ellenőrzés hiányában. „Ellenőrizni? Az se ír, aki ellenőrzi. [...] mert ilyen 5 osztállyal rendelkező emberek ott nagy hangon osztják ki reggel a munkát. Az is otthon van 9-kor, hogy ellenőrizne? Ez nem egy hivatás, itt senkit nem érdekel semmi. Kapják a támogatást a Munkaügyi Központtól erre az időre, senkit nem érdekel semmi.”. Mindez nyílt titok az önkormányzatban is, ahol pontosan ismerik ezt a helyzetet, ám valószínű, hogy politikai és kényelmi okok miatt szemet hunynak felette. De ez mindenkinek kényelmes így: a CKÖ vezetője jelentős politikai és népszerűségi sikereket zsebelhet be, miközben hatalmát növelheti választókerületében (csak a hozzá lojálisoknak „ad munkát”), az önkormányzat pedig nagyon kényelmes ez a helyzet, hiszen így megszabadultak a városi gettóban élő, nehezen kezelhető, problémás, „érdemtelen” romák foglalkoztatási kényszerétől, és ezt a feladatot ilyen módon delegálhatják a CKÖ-nek.

Elvesztett egzisztenciájú egyedülálló férfiak, hajléktalanok

A munkahely elvesztése a legsúlyosabban azokat a férfiakat sújtotta, akik egyedülállóak voltak, vagy kiknek házassága is tönkrement a fokozott anyagi és pszichés terhelés következtében, válás miatt pedig elveszítették lakásukat. Állítólag sokan vannak a városban, de számukat pontosabban

ismerni nem lehet, hiszen ez az a csoport, amely semmilyen szociális intézményben nem jelenik csak akkor, amikor explicit módon hajléktalanná válik. Bányavárosként egyébként is nagyon elterjedt a fokozott alkohol-fogyasztás, az egyedülálló, munkájukat és családjukat veszített férfiak körében nyilván még gyakoribb az alkoholizmus. Sokan közülük a város széli dombok kiskertjeinek hétvégi házaiba költöztek, vagy valamely rokonnál húzzák meg magukat. Az egyik barakképület mellett található fáskamrában élő férfi története is ezt a sorsot példázza: „*az iskola után csillésként dolgoztam, aztán a bánya után elmentem a Városgondnokságra dolgozni. A Kazinczy utcai lakást el kellett adni, mert elváltunk a feleséggel és meg kellett osztani a vagyont. A feleségem a gyerekeket magával vitte, elmentek Pécsre. ... A válás óta megy rosszul a sorom, emiatt, hogy el kellett válni. Akkor költöztem ide az Irmához [testvére].... Időközben rokkantnyugdíjas lettem, megműtötték a gerincemet is.*” (középkorú roma férfiai, E.A. utca)

A súlyos alkoholisták (sok van belőlük a városban) nem mehetnek a szociális intézményekbe, addig, amíg alkoholos állapotban vannak. Ők a város környéki dombok kiskertjeibe költöznek ki, és itt húzzák meg magukat. Télen elég veszélyes helyzetben vannak, mert ezek a házikók nem, vagy csak veszélyesen fűthetőek. Itt azonban nincs külső kontrol. A város közterületein ugyanis szigorúan tilos inni, és komoly bírságokat szabnak ki azokra, akit alkohol-fogyasztáson érnek az utcán. Ők vagy a kiskertekbe mennek ki 'haverokhoz', vagy bekéredzkednek hasonló állapotban lévő ismerőseikhez: több forrásból is hallottuk, hogy a városban 2 liter borért cserébe (350 ft) befogadják az embert - amíg a bor kitart.

Egy korábbi krízishelyzet miatt eladósodottak, a szállók lakói

A hajlék nélkül maradtak számára három lehetőség marad: vagy elmegy a város által fenntartott 'albérlők házába' és ott bérel egy szobát, vagy a hajléktalanszállóra megy, vagy, amennyiben családos, a családok átmeneti otthonába kérheti felvételét. Ezek az intézmények pénzbe kerülnek (a hajléktalan szállón a jövedelem 20-30%-át számítják fel, az albérlők házában 33 ezer forint a térítési díj) és szabályok vannak (józanág, rendet kell tartani, tisztálkodás, megfelelő magaviselet stb.) „*itt aránylag konszolidált körülmények között, tiszta szobában, saját szekrénnel, hűtőszekrénnel, mikrosütővel, vezetékes gázzal van ellátva az intézmény. Ezt próbáljuk szinten tartani. De akik nem képesek a közösségi életre, mert itt vannak szabályok, azért egy szobában két-három emberrel össze kell férni.... az utcára ill. a kertekbe szorulnak ki.*” (hajléktalanszálló vezetője). A hajléktalan-szálló hivatalosan 24 személyes, de a téli időszakban másfélszer ennyi embert (30-38) is befogad. Elvileg egy évig lakhatnak itt a férfiak, de „*a valóság, az, hogy nagyon speciális Komló. És van, aki 6-8 éve is itt van. Tehát ezt a szabályt áthágjuk, mert lehetőség nincsen, főleg az itteni korosztálynak az itteni végzettséggel, mert bányászváros vagyunk, tehát akik a rendszerváltásnál kipotyogtak, és nem tudtak talpra állni, jobbára ők vannak itt bent.*” A hasonló helyzetű nőknek Pécsre kell menni: legközelebb ott van hajléktalanszálló számukra.

A hajléktalanság nagyon szorosan összekapcsolódik az alkohol-függőséggel és az elmagányosodással: azt persze nem tudni, hogy melyik a tyúk és melyik a tojás e három tényező közül:

V: Hogy látod, mik a jellemző történetek, amik után hajléktalanná válnak az emberek?

Az alkoholfogyasztás az alap. Majdnem mindenki alkoholista. Van, aki éppen most nem iszik, de azt mondom, hogy 100 százalékos nálunk.[...] A mostani kliens állományból van egy csoport, aki örökös agglegény volt. Tehát szülőkkel élt, szülőkkel lakott, nem nősült meg, viszont amikor apuka meghalt, a lakást el kellett adni, ő pedig elherdálta a pénzt. Vannak jó páran, akik válás után kerültek ide. Egy darabig még tartották magukat albérlésben, utána már nem tudták tartani maguknak. Úgymond, sikerült fölemelni az utcáról, van olyan lakónk, aki évekig csatornában élt, szó szerint. Válás után már nem igazán tudnak talpra állni. Így kerülnek ide.”

A hajléktalan szállón élőknek van valamilyen jövedelmük, vagy rokkantnyugdíj, vagy szociális segély. Emellett többé-kevésbé rendszeresen dolgoznak feketén: vállalkozók viszik el őket építkezésre, vagy távolabbi mezőgazdasági munkára, illetve a környéken lakó egyedülálló

nyugdíjas néniknek segítenek némi készpénz ellenében felválni és behordani a fűtéshez szükséges fát. Korábban rendszeresen vasztak is, ez a pénzforrás azonban a szabályok megszigorításával elapadt.

A társadalom peremére szorult egyedülállók számára létezik egy másik menedékhely, az úgynevezett albérlők háza. Ez az intézmény egy hatalmas hajdan volt munkásszálló átalakított épületének egyik intézménye. Az épület egyik szárnya nyugdíjas szálló, a másik szárny pedig a családok átmeneti otthonának és az albérlők házának ad helyet. Az albérlők házában 25 egység van, több mint ötven ember lakik itt. Egyes szobákban egész családok húzzák meg magukat, más szobákon két felnőtt férfi osztozik, és van, aki egyedül lakik egy szobában. A szálló nem nevezhető szociális intézménynek: a térítési díj nem alacsony: 33 ezer forint havonta, mely a szegényes és felújítást régen látott helység bérleti díját és a rezsiköltséget is tartalmazza. A lakók havi szerződést köthetnek csak, hogy a szálló elvileg azonnal kiköltöztethesse az esetleg fizetésektelelné vált ügyfeleket.

„V: Viszont, aki nem tud fizetni, annak rövid időn belül el kell hagynia a házat?

Ez lenne a szabályos működés, de nem mindig így van. Most is van egy család, ahol 4 gyerek van, és röpké 3-4 hónap alatt - a négy gyerek, az anyuka meg a nagymama költöztek ide 2 szobába – tehát havi 66 ezer forintot kellett volna fizetni. Pillanatok alatt fölhalmoztak száz valahány ezer forint tartozást, és akkor természetesenadtunk nekik haladékat. Amikor már nagyon komolyra fordult a dolog, akkor elmentek a családsegítő szolgálathoz.”

Az itt élők egy része, főleg a nyugdíjasok, a gyerekesek és az egészségkárosultak, szociális transzferekből él, de vannak olyanok is, akik rendszeresen dolgoznak. Van, aki a szociális transzferek mellett valamilyen alkalmi munkából egészíti ki szűkös jövedelmét.

A harmadik intézmény, mely a hajléktalanná vált embereknek biztosít szállást a Családok Átmeneti Otthona (CsAO). Az intézmény néhány éve jött létre, és mindössze 12 családot tud befogadni. Ugyanabban a korábban munkásszállásként üzemelő épületben található, mint az Albérlők Háza, vagy a Nyugdíjas ház. Ide a valamilyen okból ellehetetlenült helyzetbe került gyermekes anyákat fogadják be. Hatalmas előnye a másik két intézményhez viszonyítva, hogy ingyenes, és hogy a szállás mellett szociális munkások és szakemberek segítik az itt lakók boldogulását. Az Otthonban dolgozó szociális munkás szerint az itt lakók nagyobb része roma, „12 családból 4 fehér” (CsAO szociális munkása)

A szállókon lakók történeteit megismerve szinte minden esetben előkerül valamilyen krízishelyzetben felvett adósság, amely a szegénység és kilátástalanság még mélyebb bugyraiba taszította az érintetteket. A családgondozó is így vélekedik: *’egyre kevésbé érzem, hogy most lenne uzsora. Korábban volt, igen... de sokukat elkapták, és mostanában nemigen találkoztam vele.... Providentes hitele viszont nagyon sokaknak van, és annak is rettentő nagyok a terhei’.*

II.2.4. Cigányok Komlón

Komlón és környékén régóta élnek cigányok. Az itt található cigányság meglehetősen homogén: elsősorban beás cigányok⁴⁴, csupán néhány oláh és muzsikus család él a városban. A CKÖ –ben folytatott beszélgetés tanúskodik erről:

„Az oláh cigányok nem laktak velünk. 5-6 család lehet oláh [a városban]. Vannak itt most is belőlük. [...]. Nem állunk ellenségesen egymáshoz. [...] Magyar cigányok se sokan vannak, 4-5 család. Lóval már nem foglalkoznak. Vállalkozók, munkát vállalnak. Muncsány cigányok [beások egy csoportja] is vannak, 10-20 család, vagy még több. Azok is velünk laktak és költöztek be. Nevükről lehet tudni: 'vics' végűek.”

Az itt élő cigány népesség létszámára vonatkozóan különböző becslések állnak rendelkezésre: a népszámlálás során a lakosság 2% vallotta magát cigánynak; a helyi Cigány Kisebbségi Önkormányzat 3500-4000-re (14-15%-ra) becsüli a komlói cigányok számát; szociológusok becslései pedig e két szám közé 6 -10%-ra teszik a városban élő romák arányát/számát (Kertesi-Kézdi 1998, Tomics 2004). Történetileg (háború előtt) kisebb teknővájó közösségek éltek Baranyában, akkor még a településeket övező erdőkben, sátrakban és 'gunyhókban'⁴⁵ laktak. Az itteni cigányokról – több korai primer kutatási anyag is rendelkezésre áll. Elsősorban Havas Gábor interjúi és tanulmányai a baranyai cigányokról (Havas 1982(1) 1982(2)), amelyet az első 1971-es Kemény István által vezetett cigányvizsgálat keretében végzett többek között Komlón⁴⁶. Ezekből szerencsésen rekonstruálhatóak a 40 évvel ezelőtti állapotok. Mindez nem csak azért fontos, mert jelentős többletet jelentenek elemzésünkhöz, hanem azért is, mert azt tapasztaltuk, hogy a helyi cigányok nem emlékeznek: még saját életüket is nehezen rekonstruálják, korábbi generációk (szülők, nagyszülők) életéről csak sporadikus, fényképszerű emlékképekben tudnak beszélni.

A környéken élő teknővájó cigányok megélhetését régen az erdő biztosította: favágás, fa-megmunkálás voltak a fő munkák és kiegészítő tevékenységként makkot, erdei terményeket és gombát gyűjtöttek és értékesítették házaknál. *„Akkoriban a cigányembereknek az erdő hatalmas lehetőséget jelentett a megélhetésre. A gombaszedéstől, a makk, a bogyók szedése, a fának a cigányok a mesterei voltak, és vannak is a fakanálfaragástól, a teknővájásig minden, ami fából készült azt meg tudták művelni. És erre volt kereslet, ezt jól tudták értékesíteni, ennek volt is piaca.,* (középkorú cigány férfi). A 60-as évek előtt jellemzően kis erdei közösségekben éltek, saját maguk által épített 'gunyhókban' laktak, amelyek meglehetősen kezdetleges építmények voltak. Havas Gábor így írt erről: *„A hagyományos teknővájó telepeket a természettel való szoros kapcsolat és a társadalmon kívülség kettőssége jellemezte. Általában a legközelebbi lakott településtől is távol – gyakran több kilométerre – az erdőben vagy az erdő szélén alakultak. Ez a munkához szükséges fa közelségén kívül bizonyos minimális védettséget, menedéket is jelentett. [...] a telepek a társadalmi kivetettséget is szimbolizálják, hiszen a terület gazdái ezt jelölték ki számukra, ezt a távolságot tartották ideálisnak a nem cigány társadalomtól.”* (Havas 1982, pp. 65) Ennek az életmódnak, akármilyen szegényes és kirekesztett volt is, azért voltak jó oldalai: a kis közösségek fontos fizikai és közösségi védelmet jelentettek ráadásul be tudtak tagozódni a többségi társadalom gazdasági vérkeringésébe, hiszen olyan szolgáltatást és árut termeltek, amire volt fizetőképes kereslet (teknők, faragott konyhai eszközök, fakitermelés, erdő javainak gyűjtése, erdőművelés). Produktív tevékenységet végeztek tehát, mely biztosította, még ha nagyon szegényesen is, a létfenntartást.

Az erdőben és a város széli telepeken (Kökönyös, Cseresznyák, Vörös-hegy, Jánosipuszta, Kőszikla) élő cigányok többsége végül a Kossuth akna mellett létrejött telepen kötött ki. Ez interjúink alapján rekonstruálva nem spontán migráció volt, hanem valószínűleg várospolitikai

⁴⁴ Némi zavarra adhat okot, hogy magukat gyakran 'oláh'-nak nevezik.

⁴⁵ 'gunyhó'-nak nevezik a helyiek azokat a sátorszerű kicsiny építményeket, melyeket eredendően egy földbe vájt gödör tetejébe emeltek, vagy pedig vesszővel és agyaggal tapasztott falú kunyhót építettek, de ezek sem voltak nagyobbak 6-8 nm-nél. Kemény nem volt, a fűtést kívülről hozzáférhető sár-kemencével oldották meg.

⁴⁶ Ezúton is szeretném megköszönni Havas Gábornak segítségét.

intézkedések eredménye, a 1970-es évek telep-felszámolási programjának része. Szemtanúk így hivatkoznak erre az eseményre: „*a Tanács a cigányokat összeszedte és a Kossuth aknára költöztette őket*”. (idős cigány bácsi) Hasonlóan emlékezik a város egy korábbi és jelenleg is funkcióban lévő vezetője: „*Aztán jött egy párthatározat, hogy cigányok be, vége a kunyhóvilágnak. Az nem volt egyszerű. Akkor még volt a periferián bányászlakás. [oda telepítettük őket]*” A Kossuth aknai telepen vegyesen voltak kőházak és tapasztott falu kunyhók, mely a telep belső hierarchiáját személetesen tükrözte: a jobb minőségű lakásokban laktak a bánya alkalmazásában lévő, magasabb státuszú családok, a szegényesebb házakban a képesítés nélküli bányászok, és a legrosszabb, lakhatásra alig alkalmas építményekbe a teljesen a perifériára szorult betegség, rokkantság miatt, vagy más okból dolgozni képtelen emberek.

1985-ben a Mecseki Szénbányák kérésére a Kossuth akna melletti telepet teljesen felszámolták. Az itt élő családok jelentős hányadát egy másik erdei bánya mellé, a Béta aknára telepítették. Ez a lakóhely is olyan módon lett megválasztva, hogy fenntartsa a cigányok fizikai elkülönítését: a Béta-akna a Kossuth aknához viszonylag közel, a város központjától legalább 5-6 kilométerre található az erdőben. Busz kijárt ide, de aki nem lakott itt, annak nem kellett erre járni és szembesülni a kirekesztéssel, szegénységgel. Az itt élő cigányok közül is sokan dolgoztak a bányában, elsősorban segédmunkásként. „*A beás emberek [...] a bányában a legjobb munkaerőnek számítottak. Elkezdtek csillésként külszínen, aztán mélyművelésben aztán segédvájárok vájárok lettek és nagyon komoly kitüntetésekben részesültek és komoly egzisztenciát is tudtak teremteni maguknak abban az időszakban.*” (korábban Kossuth aknán élő cigány ember) A hivatalos munka mellett azonban fennmaradhattak azok a hagyományos 'cigány' tevékenységek - favágás, famegmunkálás, erdei termények gyűjtése stb. - amelyek kiegészítő jövedelem mellett a pozitív identitást és a közösséget is fenntarthaták. Havas Gábor 1982-ben ugyan arról ír, hogyan hal el a hagyományos teknővájó mesterség (Havas 1982), mégis az idősebbek emlékezete arról tanúskodik, hogy az akna melletti telepeken még közösségként létezett a komlói cigányság. „*Nagyon szép volt, szabadnak éreztük magunkat. Igaz, hogy nem volt vezetékes víz, meg műút, nem volt infrastruktúra, de nagyon, nagyon szép volt, rengeteg gyümölcs volt [...] Igazi közösség volt, akik számíthattak minden formában egymásra.*” (középkorú cigány férfi, aki Kossuth aknán született).

A leírások arra utalnak, hogy a Kossuth- később a Béta akna melletti telep társadalmilag erősen differenciált volt: „*Az országút mellett épült családi házak jelezték, hogy a telepen erőteljes differenciálódás indult meg, amely a társadalmi rétegződésnek megfelelő hierarchiát alakított ki [...] A telep három nagyobb egységre tagolódik*” (Havas 1982, pp 111). A hierarchia legmagasabb fokán a telep országút felőli szélén kertes téglából épült családi házak álltak, amelyeket olyan bányászok építettek, akiket a bánya támogatott, vagy akik kártérítést kaptak (egészségkárosodás, bánya-szerencsétlenség, vagy korábbi házuk megrongálódása, megsüllyedése miatt). A kertet megművelték, állatokat tartottak, ami tovább erősítette az itt élők anyagi helyzetét. Ezek a családok nemcsak anyagilag emelkedtek ki, de kívülálló 'elit'-té váltak a telepen. A telep közepén rosszabb színvonalú, kert nélküli házakban lakott a telepiek zöme. Közülük is a többség a bánya, vagy ahhoz tartozó üzem (szénosztályozó) alkalmazásában állt. Ez a rész zsúfolt, állatot tartani, vagy növényt termesztani itt lehetetlen volt. A harmadik réteg a legtávolabb, a telep túlsó végén, elkülönülten álló az elemi higiéniai- és közmű-infrastruktúrát nélkülöző putrik, kunyhók és kalyibákban lakott. E csoportba a legelesettebbek tartoznak: magányos öregek, gyermekeiket egyedül nevelő anyák vagy valamilyen súlyos egészségi problémával küzdők. Az itt lakóknak alig, vagy egyáltalán nem volt jövedelme, alkalmi munkákból, szociális segítyből és koldulásból teremtették elő az élelemre a pénzt.

A jelen

A cigányok kálváriája paradox módon akkor kezdődött, amikor a földrajzi értelemben vett peremről a város központjába költöztek. Előbb az 1980-as években felszámolták a Kossuth akna melletti telepet, majd a 90-es évek közepétől a Béta-akna telepet, mely végül 2000-ben szűnt meg fizikailag is (Páll, 2006) és innen költöztették a cigányok egy jelentősebb részét a Kazinczy utcába és a Sportvölgyi barakkokba, néhányuk számára pedig a környező falvakban vásároltak házakat. A

telepfelszámolást a paternalista jóindulat jellemezte: a városi potentátok harmadik világbelinek, szégyenletesnek és emiatt tarthatatlannak minősítették a Bétán található állapotokat, az 1990-es évek közepén eldöntötték, hogy az utolsó – Béta aknai - telepet is fel kell számolni, az épületeket le kell dózerolni és az ott lakókat a városba kell költöztetni. A költözés gyakran az érintettek akaratának ellenére történt, hiszen számukra a megélhetés alapja a bánya bezárásával az erdő volt, amelytől így messze kerültek. Az ottani közösség felbomlását is sokan sajnálták, annak ellenére, hogy azt is többen elmesélték, hogy nem voltak ideálisak a viszonyok ott sem. *„Bétán, ott aztán igazán voltak verekedések. Pedig oda vágnak vissza.”*(idős hölgy) A teleti cigány családokat részben szétszórták – a legproblémásabb családok számára tudatosan távolabbi falvakban vásároltak házakat. Ebben a közösséget jól ismerő civilek segítségére is támaszkodott az önkormányzat *„Mindig behívtak a bizottságba, mert rájöttek, hogy én nagyon jól ismerem a családokat. Elmondtam, hogy ezt miért nem lehet oda vinni, mert ha bekerül a lépcsőházba, nagy gond lesz... Nem lehet vidékre vinni, mert ennek a Tompába jár a gyereke [kisegítő iskola], máshol nincs olyan iskola, ahol a fogyatékos gyerekeket elhelyezhetik... Akkor ebben a bizottságban igyekeztem ezt a bajkeverő családot [...] szétrakni.”* (civil karitatív szervezet vezetője, aki a költöztetést irányító tanácsi bizottság nem hivatalos tanácsadója volt). Néhány család – a legkiemelkedőbb munkások családjai – a városi lakótelepeken szétszórva kaptak összkomfortos lakásokat. A Béta-aknai telepen élő romák többsége azonban egy helyre lett összeköltöztetve, mégpedig a Kenderföldi városrészben található Kazinczy utcába. Ez a településrész az elsők között épült fel az ötvenes években, akkor magas presztízsunak számított, de ahogy újabb és újabb városrészek nőttek ki a földből, úgy csökkent a Kenderföldi rész komfortos és félkomfortos kicsi lakásainak vonzereje. Az önkormányzat egyrészt olyan területet jelölt ki a bétai cigányok számára, ahol egy tömbben maradtak, másrészt az itt lakók magyaroknak felkínálta, hogy piaci áron megvásárolja a lakásaikat. A belvárosi gettó tehát az önkormányzat tevőleges közreműködésével jött létre, és hiába a városi lét komfortja, a Bétán ismeretlen infrastruktúra, a könnyű megközelíthetőség, klasszikus szociális és etnikai zárvány jött létre a város közepén, ahol minden olyan szociál-patológiai jelenség felütötte a fejét – krónikus munkanélküliség, kiábrándultság, széthulló családok, deviáns viselkedési formák, bűnözés - amelyet a világ különböző pontjain megtalálható etnikai és szociális szegregátumokban egyformán megfigyelhetők. (Clark, 1965)

A városi 'végállomás' azonban mégsem ez, hanem a mára összezsugorodott Sportvölgy, ahol szintén nem kizárólag, de zömmel (két család kivételével) cigányok élnek. A városrészről az első fejezetben írtunk már, és arról is, hogy a hasonló Szállásfalu fizikai körülményeit tekintve nem, de közösségét tekintve sokkal jobb állapotban van. A város évtizedek óta ide költözteti azokat a családokat, akiknek reménytelenül felhalmozódott tartozásaik vannak és akik 'aszociálisak'. Ez egy olyan városrész, ahová még az ott lakók sem szívesen mennek, idegen pedig be sem teszi a lábát, de a szociális munkások is legfeljebb párban jönnek ide. Az elzártan elhelyezkedő barakkokban élő néhány család és magányos idős ember (7-8 háztartás, köztük 4 sokgyerekes) kirekesztettségként, lecsúszásként élik meg saját helyzetüket és ez a fajta gettólét automatikusan eredményezi, hogy itt halmozódnak az önmagukban is súlyos problémák: alkoholizmus, pszichiátriai betegségek, agresszió. Az itt készült interjúk alapján kiderül, hogy Sportvölgyben a kényszerű együttélést az egymással szembe fordított agresszió és az egymástól való félelem nehezíti. Itt szolidaritásnak a csíráját sem találtuk.

Ezzel szemben Szállásfalu, ahol a lakhatási körülmények cseppet sem kedvezőbbek – itt két barakk-épület található 8 háztartással – sokkal jobb képet mutat. Szállásfalu a városközponttól messzebb van, a Sportvölgy feletti dombon, megközelíteni azonban csak kiadós kerülővel lehet úton, vagy gyalogosan a nem veszélytelen Sportvölgyön keresztül. Mindezek ellenére a helyzet sokkal jobb Szállásfalun: egyrészt az ott lakók szeretnek ott lakni, és nem költöznének be a városba - nem kirekesztettségként élik meg helyzetüket, hanem önkéntes kívülállásként, amelynek számos előnyét látják: nyugalom, szabadság, nem szólnak bele az életükbe, nem kell zsúfoltan élni *„itt nem rossz élni. Igaz kicsit messzi van, de senki nem piszkál minket, szabadon élhetünk. [...] Néha előveszem a szintit és akkor énekelünk, mulatunk. Semmi pénzért nem költöznék a Kazinczyba innen”*. (ott lakó

férfi). Ehhez társul az is, hogy olyan család(ok) is élnek itt, akik rendszeresen dolgoznak, az egyikük - a közösség mindenki által elfogadott vezető személyisége, aki egyben CKÖ tag is – piaci cégnél dolgozik, igaz távol Komlótól, hetelni jár egy külföldi tulajdonú húsipari multihoz Kiskunhalasra. De a többiek is eljárnak dolgozni közmunkásként. Az itt élők között van egyfajta szolidaritás és az alkoholizmus is kevésbé van jelen (míg Sportvölgyben és a Kazinczy utcában ez nagyon általános).

Romák nagyobb számban a fentiekén kívül Anna aknán és Engel Adolf utca egyetlen épületében élnek. Az Anna aknai részen néhány igen rossz állapotú ház, valamint két nagyobb társasház áll. A régi épületek a század elején épülhettek, bányász-kolóniaként, az akkori feltételeknek megfelelően. Mára nagyon rossz állapotba kerültek, az eredetileg sem magas színvonalú építmények mára szegény-telepként működnek: sötét, nedves és penészes szűk lakások, WC a folyosón, fűtés sparherttel). Az önkormányzat lakáspolitikája is hozzájárult, hogy ez a néhány épület szegény-negyedként működjön: díjhátralékos és 'problémás' embereket, családokat és legfőképp romákat költöztettek az alacsony komfortfokozatú épületekbe. A modernebb – 60-as 70-es években épült - két társasházban lényegesen jobb a lakhatási körülmények: ezekben vegyesen élnek romák és nem romák, dolgozók és segélyezettek, idősek és fiatal családok. Az Engel Adolf utca, mely a városból kivezető út menti szűk patak völgyben húzódik hosszasan falusias jellegű, csupán egyetlen sor kertes ház található itt. A házak között van egy nagyobb – szintén barakk – épület, melyben csak romák laknak. A ház nemrégiben lett felújítva, ugyanazon pályázat keretében, amely a Sportvölgyet és Szállásfalut is érintette, itt azonban meglátszik a felújítás. A ház, mely 6-8 lakásnak ad helyet, színes, a lakások ajtaja kintől nyílik (szemben a többi barakkal, ahol egyetlen folyosó húzódik az épület közepén, amelyből a lakások nyílnak). Az itt élők viszont nagyon bizalmatlanok, nagyon nehezen állt velünk szóba itt bárki.

A fentiekén túl, más szegény családokhoz hasonlóan sok roma is kiszorult a város környéki dombok hétvégi házaiba. Ezek nem etnikai szegregátumok, hanem etnikai hovatartozástól függetlenül, a város magas rezsijű lakásaiból elmenekült szegények élnek ezeken a területeken. Ők előnyösnek gondolják helyzetüket, főként a városban található szegregált lakóterületeken lakó tartós munkanélküliekhez viszonyítva. Igaz, hogy messze van, hogy hiányzik a közművesítés, de olcsó, nagy a szabadság, jó a levegő, közel az erdő, nincs kontrol.

Fontos, és nehezen kideríthető kérdés, hogy mi történt azokkal a cigányokkal, akik szintén a bányában kínált munkalehetőségek miatt jöttek Komlóra. A fentiek alapján azt a következtetést vonhatnánk le, hogy nem élnek romák a városban integrált módon. Mindennek ellentmondanak a város-fejlődés alaptényei: a város – a bányafejlesztések szakaszaihoz köthetően - több fejlődési fázison ment keresztül, minden alkalommal sok alacsonyan képzett ember és családja költözött a bánya adta magas kereseti lehetőségek, a relatív jó ellátás, lakhatási lehetőségek miatt. Közöttük – az interjúk tanúsága alapján is - sok volt a roma, méghozzá az ország különböző területeiről érkezett és különböző csoportokhoz tartozó cigány. Tudjuk, hogy sokan jöttek Baranya megye távolabbi részeiből, Somogyból, de a Nyírségből is. Munkaerő-toborzók járták az országot mikor az 1960-as évekre megszűnt a munkaerő utánpótlása az addig működő csatornák elzáródásával (politikai foglyok, földjükéről elűzött parasztok). Ekkor sok cigány került Komlóra, akiknek reális lehetősége nyílt arra, hogy a sok más származású bevándorlóval együtt betagozódjanak az új város társadalmába. Úgy tűnik ez nem történt meg, mégpedig azért, mert az újonnan érkezettek a cigány-telepek valamelyikére költöztek. Mindezt Havas Gábor munkájából ismerhetjük meg: a városon kívülről a bányához érkező cigányok ”[akik] *nem a tömeges munkásszállások átmeneti állomásairól igyekeztek a leendő város lakóinak sorába, hanem az erdei cigányközösségekhez csatlakoztak*” (Havas 1982 pp. 109). „*A fater egyedül jött dolgozni Komlóra.. Es hazajárt minden héten .. Itt egy cigány haverjánál, munkatársánál aludt [...] Szóval ott szállásolt, nem ment szállóra. [...] Aztán egy év után szólt az apám, hogy el kell gyünni nekünk Komlóra laki. [...] Hát akkor idegyüttünk Kőkönyösbe. Itt az újtelep fölött az erdőbe [...] Ott csinált apám újból egy sárgunyhót, amilyen Bakócán volt.*” (Cigány férfi, 1971)

A Kossuth aknai telep lakossága ettől (is) nőtt hatalmasra: „*A Komló más részeiről és közvetlen*

környékéről idetelepült cigányok később kiegészültek az ipari munkalehetőséget kereső, távolabbról érkező családokkal, Számukra végképp a Kossuth aknai telep kínálta az egyetlen lehetőséget. Csak itt oldhatták meg lakásgondjaikat az egy-kettőre felhúzott sárkunyhóban.” (Havas 1982) Ez egyszerű, és valószínűleg az embertelen munkásszállókhöz képest vonzóbb megoldásnak is tűnt, ugyanakkor elzárta a későbbi felemelkedés útjait. A cigány-telep lakóiként a többségi döntéshozók rájuk is elsősorban cigányként, nem pedig bányásztként tekintettek. A város a 80-as évek végéig pedig gondosan ügyelt arra, hogy a cigányok a várostól távol, szeparáltan és jól ellenőrizhetően éljenek. Amíg a munkásszállásokon élő bányászok a város fejlődésével folyamatosan lakáshoz jutottak, a cigányok (akár a bánya alkalmazásában álltak, akár nem) a telepfelszámolást követően juthattak csak városi lakásokhoz, nagyon szigorúan kialakított keretek között, amely garantálta, hogy a cigányok – egy-két kiemelt esettől eltekintve - továbbra is egy tömbben, a legalacsonyabb presztízsű területen élhessenek. Havas Gábor – a későbbi fejlemények ismerete nélkül így írt erről 1982-ben: *„Ezzel [a telepre költözéssel] fel is adták minden esélyüket [az integrációra], mert a közösségeket és hordozóikat, a kisebb erdei telepeket, ellenőrzés alatt lehetett tartani és a későbbiek során megfelelő eszközökkel sikerült kirekesztettségüket konzerválni”.* (1982 p. 109)

Cigányok később is költöztek Komlóra, elsősorban a 80-as években, mikor a város- és bányafejlesztés utolsó lendületét vette az ú.n. 'Liász-program' keretében. A program keretében sokan, közöttük cigányok is, költöztek a városba, de az ekkor érkező romák már a többségiekhez hasonlóan, az épülő lakótelepek lakásaiba költöztek. A munkájukat veszített bányászok közül azonban sokan arra kényszerültek, hogy elköltözzenek Komlóról a 90-es években. Körtvélyesen is csupán néhány roma származású család maradt, többségük visszaköltözött oda, ahonnan a 80-es években érkezett.

A komlói cigányok belső rétegződése

A fenti leírás rámutat arra, hogy a cigányok mindig is a helyi társadalom peremén helyezkedtek el. A peremhelyzet több értelemben is pontos kifejezés: földrajzilag és társadalmilag is kívül álltak a helyi többségi társadalmon, ugyanakkor amíg hagyományos közösségben éltek a funkcionális kapcsolatok biztosították helyüket és szerepüket a helyi társadalomban, később pedig a bányában végeztek termelő munkát.

A nagy összeomlás a rendszerváltás után, a 90-es években következett be, mikor a munka és önálló megélhetés tartós elvesztésével párhuzamosan a közösség(ek) illetve annak maradványi is megszűntek. Paradox helyzet, hogy ez a hatalom azon felismerése és intézkedése nyomán történt meg, amely éppenséggel a romák kirekesztését szerette volna megszüntetni. A paternalista 'jóindulat' diktálta intézkedések azonban drámai következményekkel jártak a komlói cigányságra nézve: identitásának és megélhetésének alapjait elveszítve, belvárosi zárványba zsúfolva vergődnek és örökítik tovább a kilátástalanságot.

Csak néhány olyan roma él a városban, aki romaságát vállalva, elégedetten él. Bárkit kérdeztünk – ezt a kérdést pedig minden interjúalanyunknak feltettük - csupán két olyan roma családot tudott mondani, akik kimondottan jómódban élnek és romák: az egyik a helyi CKÖ elnöke, vállalkozó, a másik pedig a Mohácsról idetelepedett régiség-kereskedő, akit nem kötnek Komlóhoz erős szálak. E két családon kívül további néhány olyan család él a városban, akik magukat romának tartják és középosztályos 'jómódban' élnek: ők olyan szakmunkások, akik a bánya mellett másodállásban is dolgoztak, és a bánya bezárását követően kisvállalkozóvá váltak, vagy ilyen például a tanodát igazgató értelmiségi házaspár is.

A pusztá logika alapján azonban kell, hogy legyenek a városban olyan romák, akik a bányászatra jöttek Komlóra és integrálódtak, hiszen számos forrásból tudjuk, hogy sok a vegyes házasság. A kivételt inkább az jelenti, ha valaki nem akarja eltitkolni származását. Az egyik védőnőtől származó idézet is ezt tükrözi: Hosszas faggatózás után kiderült, hogy valóban vannak ilyenek, de őket, mivel a többségi lakosságba teljesen integrálódtak, gyakran vegyes házasságban is élnek, a többség egyszerűen nem tekinti cigánynak.

„Kérdező: „Vannak boldoguló cigányok?

hosszú csend a válasz előtt

válaszó: Vannak. Mindannyiunk szomszédjában, Mecsekjánosiban is vannak cigányok. Nálunk is vannak. Én nem is szeretem romakérdésként említeni, ha problémákról van szó. Én azt gondolom, hogy ez egy bizonyos rétegnek a problémája, amiről mi beszélünk. Bórszíntől függetlenül.”
(védőnő)

III. rész Megélhetés és kapcsolatok a szegény városi háztartások körében

A jelentés harmadik részében elemezzük és foglaljuk össze a kutatási kérdéseinkre adott válaszokat, vagyis azt hogy mit tudunk meg a szegény családok megélhetési stratégiáiról / módozatairól, mi jellemzi kapcsolataikat, és milyen szerepet játszanak a gyenge és erős kötések a szegénységgel való küzdelemben, és mindez vajon áll-e bármilyen összefüggésben az etnikai identitással.

III.1. Megélhetési módok, stratégiák

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy milyen megélhetési módok, stratégiák jellemzik a szegények különböző csoportjait. A fejezet három részre tagolódik: az elsőben azt elemezzük, milyen forrásokból származnak a szegények jövedelmei és, hogy hogyan próbálják azokat növelni, a fejezet második része a szegények kiadásait, illetve azok csökkentésére alkalmazott technikákat taglalja. Végül megkísérlünk arra is választ keresni, hogy vajon fellelhetőek-e olyan megélhetési módok, jellemzők, amelyek egyik vagy másik etnikai csoportra jellemzőek.

III.1.1. Jövedelmek növelése

III.1.1.1. Munka

Piaci munka

Az általunk vizsgált népesség csak ritkán talál legális foglalkoztatást az elsődleges munkaerőpiacon, hiszen pontosan azok váltak szegénnyé, akik kiszorultak a hivatalos foglalkoztatásból. A tartós szegénységben élők – különösen a romákat – ugyanakkor nem szívesen alkalmazzák piaci munkáltatók. Ennek legfőbb oka az, hogy az alacsonyan képzettek tömeges foglalkoztatása a nehézipar munkaerő-intenzív termelési viszonyai között volt csak lehetséges. Az ipari üzemek átszervezését – modernizálását, avagy bezárását – követően ekkora munkás tömeg számára nem sok esély maradt az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedésre. Akik nem érték el a korai nyugdíjhoz szükséges kort, illetve nem tudtak más jellegű járadékra szert tenni, tartósan munkanélkülivé váltak. Mindkét városban tehát a fiatal, munkaképes korú emberek tömegei váltak szegénnyé. Még súlyosabb a helyzete azoknak, akiket a környezet cigánynak tart. A diszkrimináció létét és elterjedtségét, az érintettek túl, a problémára nagyobb rálátással rendelkező helyi cigány szervezetek képviselői is rendre kihangsúlyozzák: „*Akárhány embert próbáltunk elhelyezni, amíg ki nem derült, hogy cigány addig teljesen rendben van, fel is vesszük, amikor meglátták már nem vették föl.*” „*Volt ilyen, hogy bolti eladókat képeztünk. Elvittük őket a boltba, azt mondták, hogy nem tudjuk felvenni őket, mert a kenyeret nem veszik meg a cigányember kezéből és ezért ők nem fogják kockáztatni a üzlet kimenetelét.*” (kisebbségi önkormányzati képviselő)

A hátrányos megkülönböztetés a többségiek, sőt a munkaerőpiac kapuőrei számára is ismert tény. „*Ha mégis elvégzi az iskolát, és szakma van a kezében... itt a H.T. példája ... megszerezte a szakmát, elment a kenyérgyárba felvételre és nem veszik fel, belemondják a szemébe, hogy nem, mert cigány vagy.*” (általános iskolai tanár) „*tavaly volt egy tanítványom a tanodában, aki kereskedelmi szakközépbe járt és nem talált gyakornoki helyet, mert roma volt.*” (másik iskolai tanár). A Munkaügyi Központ munkatársa is elismerte, hogy a vállalkozások többsége nem akar roma munkaerőt alkalmazni, és amikor a központon keresztül keresnek munkásokat, ezt a kikötésüket explicit módon kifejezésre is juttatják. Az pedig már az ügyintéző személyétől függ, hogy az ilyen elvárásokat hogyan kezeli.

A strukturális tényezők és az etnikai diszkrimináció együttesen meglehetősen kilátástalan helyzetbe hozzák az alacsonyan képzetteket és főként az alacsonyan képzett romákat. Esetükben mindkét városban a piaci foglalkoztatási lehetőségek néhány cégre korlátozódnak csupán. Elsősorban azok a

multinacionális cégek jöhetnek számításba, amelyek a várostól 30-40 km-re elhelyezkedő megyei központokban telepedtek meg – Pécs az Elcoteq, Miskolcon a Bosch – és amelyek minimálbérért alkalmaznak alacsonyán képzett munkásokat összeszerelő szalagmunkára két vagy három műszakos beosztásban. Ezek a cégek azok, ahol sokan – képzettségtől és børszíntől függetlenül – el tudnak helyezkedni. „Mert valljuk be, ha van két jelentkező egy lepusztult magyar, meg egy fitt cigány menyecske, akkor talán inkább a magyart választják. Kivétel azért van: Elcoteq. Az egy finn érdekelttség. Az nem tesz különbséget. A finneknek mindegy, csak dolgozzon. Megcsinálja a tesztet akkor mindegy. És ez egy nagyon szép dolog. Ők a cigányból csinálnak főnököt a magyarból nem, ha nem jól dolgozik.” (Szociális osztály munkatársa) Ezek a munkahelyek ugyanakkor nem nagyon vonzóak a távolság, a napi ingázás, a rossz munkabeosztás és az alacsony fizetés miatt. A szalag mellett megkeresett jövedelem nagyobb ugyan, mint a segéllyel és egyéb társadalmi transferekkel elérhető bevétel, de a különbség nem elég nagy ahhoz, hogy számottevő motivációt jelentsen azoknak, akik a tartós szegénység következtében fizikailag és mentálisan is bezárult, világban élnek. A családostól segélye 10-15 ezer forinttal alacsonyabb a multinacionális cégnél elérhető jövedelemnél, viszont teret enged az alkalmi munkának, és egyéb jövedelem-szerző tevékenységeknek. „[...] az a probléma, ami korábban is szó volt róla, hogy a segély és a munkáért kapott pénz között olyan kicsi a rés, hogy kérdés, megéri-e az embernek dolgozni. Előfordult az, hogy akár minimálbérrel kiszorultak különböző ellátásainkból, akár a lakástámogatásból.” (zzociális osztály munkatársa) De még a kedvezőtlen feltételek mellett is sokan dolgoznak e két cégnél azok közül, akiknek alacsony iskolai végzettségük és børszínük okán máskülönben a munkanélküliség és segélyezett lét lenne az egyetlen alternatíva.

Mindkét városban gyakran talákoztunk **'hetelés'** munkavégzéssel. Ez a létforma elsősorban a helyben nem hasznosítható szakmával rendelkező munkanélküliek számára jelenthet súlyos kompromisszumokkal terhelt alternatívát. A hetelés olyan munka, amelyet távol, napi ingázási távolságon túl – akár több száz kilométerre – végeznek. A foglalkoztató vagy multinacionális, vagy hazai jellemzően nagy termelő vállalat. Mindkét városban talákoztunk ezt a stratégiát követő, korábban munkanélküli emberekkel, akik amiatt vállalják a heti ingázást, mert viszonylag magas végzettségük ellenére sem kapnak helyben munkát. Jól mintázza a dilemmát egy fiatal érettségizett roma lány története: „Barcikán hiába van az embernek, mint nekem is van, érettségim, vendéglátóipari végzettségem, olyan kisváros vagyunk. [...] itt az van, hogy [ha egy vállalkozás alkalmazottat keres] mindig az ismerősnek a valakiét veszi fel. És itt nincs munkalehetőség. Meg azért itt vendéglátó-helyekre roma lányokat, nagyon ritkán vesznek fel. Inkább arra, Pest környékén, meg a Balatonon. [...] Itt a szakmámban nem tudtam elhelyezkedni, meg úgy gondoltam, hogy dolgozni akarok. És ha nincs más, akkor megyek. És azért mentem oda [távoli megyébe] ... nem azért, mert fű, annyira jól fizetnek, hanem mert dolgozni akartam.” Ez az életforma azonban nagyon súlyos alkukat kíván meg: aki hetelni jár, a hét öt napjában családjától, otthonától távol él, és csak a hétvégekre (van, aki még ennél is ritkábban) jut haza. A kazincbarcikai hajléktalan szálló egy érettségizett lakója például házasságának megromlását egy korábbi, székesfehérvári szalag melletti munkával járó hosszú távollétéhez köti. „Volt úgy, hogy egy hónapig, két hónapig nem jött haza az ember, mert olyan volt, hogy három hét munka, egy hét pihenő. Na, most hogy ha az ember keresni akart, akkor az egy hét pihenőt is be kellett dolgozni. Tehát két hónapig nem jött haza az ember. És akkor jött egy olyan telefon a nagyobbik gyerekektől, hogy hát egy illető már ott is ebédel vasárnaponként meg ilyesmi. Na, erre kaptam én az első infarktust.” Érdekes módon nem csupán férfiak járnak hetelni „Dolgoztam Gödöllőn, a Sony-ban. Aztán dolgoztam Biatorbágyon az Alpine-ban. [...] Oda nem egyedül mentem. Nagynéném jött, unokatestvéreim, akik már házastársi kapcsolatban éltek, olyanokkal mentem. Többeden mentünk. Mentünk öten-hatan is akár.” (fiatal roma lány) A hetelés azért is nehéz, mert jellemzően magas a munkaterhelés, és a fizetés is csak az alternatívátlanság ismeretében magas. „Négy évvel ezelőtt fél évet dolgoztunk Sopronban, az-ben. Betanított munkások voltunk az összeszerelő üzemben [érettségivel! –], de nem voltunk bejelentve. Egy nap 14-16 órát dolgoztunk, szállón laktunk, havonta egyszer-kétszer tudtunk csak hazajönni, úgyhogy fél év után eljöttünk mind a ketten.”. „Ott tényleg aztán reggeltől estig munka, aztán örültünk ha lefeküdtünk.” Erről tanúskodik az a 55 éves,

korábban bányászként dolgozó, családos komlói cigány férfi is, aki egy éve jár 150 km-re található alföldi város húsüzemébe dolgozni. Miközben megmutatta a vágóhídi munkától bedagadt kezeit, az alábbiakat mondta:

„Így most 4 órára vagyok bejelentve, de 16 órát dolgozom. Munkásszálláson lakunk, mi négyen alszunk egy szobában. Mindannyian kevesebb órára vagyunk bejelentve és így adót, vagy mit kerülnek.

- És mennyit keres ott?

- 150 ezret, de bejelentve 50 valahány-ezerre vagyok.”

Neki nem csupán a kora és a bányában megroppan egészsége, valamint az embertelen munkaóra miatt nehéz a hetelős munka, hanem azért is, mert távol van a családjától – feleségétől, két lányától, fiától és unokájától –, akik Komló egy kieső, szegregált részén élnek az egyik barakképületben. Egyszerűen félti őket, hiszen a területen, ami legalább fél órás járásra esik a várostól, senkinek nincs autója, és szeparáltsága miatt tökéletes célpontja lehet egy rasszista támadásnak. *„Annak adok hálát, hogy még nem támadtak meg bennünket. Már gondoltunk rá.”* Különösen erőre kapott az ilyen félelem azóta, hogy a városban felvonult a Magyar Gárda.

Közfoglalkoztatás

A vizsgált népesség számára a legális munkaerőpiacon elsősorban a támogatott foglalkoztatási formák jelentenek reális alternatívát. Legtöbbször valamilyen közfoglalkoztatási program keretében dolgoznak, rövid ideig, jellemzően 6 órában⁴⁷. 2009-ben Komlón 800 és 900 között, Kazincbarcikán 1100 és 1200 között mozgott a közcélú munkában foglalkoztatottak száma. A tevékenység többnyire valamilyen közterület fenntartásra korlátozódik, bár vannak azért kivételek e tekintetben, néhányan adminisztratív, vagy szociális kiegészítő munkakörökben dolgoznak. *„Három-hat hónapig foglalkoztatjuk őket. Erdőtelepítés, erdőművelés, parkok gondozása. Csináljuk az önkormányzati lakások lépcsőházait, tatarozását, házak körüli járdák takarítása, közterületi járdák karbantartása, felújítása.”*(önkormányzat városgazdálkodási cégének munkatársa)

Ez a foglalkoztatás forma gyakorlatilag a segélyre alapozó életforma szerves elemévé vált. Nem jelent közeledést az elsődleges munkaerőpiac irányába, hiszen olyan kiszámíthatatlan és rövid időszakra vonatkozó (kényszerű) munka, amelyet a segély feltételeként, nem pedig a munkaerőpiacra törétnő belépés előszobájaként definiál minden érintett. A közcélú foglalkoztatás peremfeltételei – alacsony foglalkoztatási idő, képzés hiánya, megfelelő munkahelyek hiánya – eleve megakadályozzák, hogy a közcélú foglalkoztatás a munkaerőpiaci integrációt elősegítse. Kiszolgáltatottá válnak a közfoglalkoztatásban résztvevők, mert ugyanaz a szervezet – az önkormányzat – a munkaadójuk, a szociális támogatásra való jogosultságot elbíráló hatóság, és az egyéb ügyekben (lakhatás, oktatás, stb.) eljáró illetve esetleges panaszaikat kezelő hivatal egyben. A közcélú foglalkoztatással - konkrétan az *Út a munkához* programmal - kapcsolatos visszasságokat részletesen elemeztük a Komlói terepet leíró II.2. fejezetben. Az alábbiakban összefoglaljuk a programmal kapcsolatban felmerülő általánosabb dilemmákat, problémákat. (1) A munka szinte kizárólag közterület-fenntartásra szorítkozik, ami nem csak stigmatizál, de nem is teszi lehetővé olyan skill-ek, készségek elsajátítását, amit a munkavállaló hasznosítani tudna máshol. (2) Motiváció és megfelelő igény híján a munka nem csupán kényszerszerű, de nagyon gyakran látszattevékenység is egyben.⁴⁸ (3) A közfoglalkoztatás a gyakorlatban nem különbözik az alkalmi

⁴⁷ Komlón 18183 munkaképes korú ember van, 2306 a nyilvántartott munkanélküliek száma (munkanélküliségi ráta 13%) és 828 a *rendelkezésre állási támogatásban* (RÁT) részesülők száma 2009 novemberében. Kazincbarcikán 21579 a munkaképes korú népesség, 2861 a nyilvántartott munkanélküliek 1049 a RÁT-osok száma.

⁴⁸ *„Az egyetlen utcát nem tudom naponta háromszor felsöpörtetni, mint ahogy a temetőt sem lehet naponta tisztogatni. Ebben a faluban 3-4 embernek való munka van, segélyezett pedig 40. Vagy a kelletnél több embert állítok egy-egy munkára, de abból semmi jó nem sül ki”* egy magas munkanélküliséggel jellemezhető zsákfalu polgármestere. (Az interjút készítette Messing Vera és Kovács Éva a „Kint és bent háromszor”. OTKA 73015 kutatás keretében. Kutatásvezető: Kovács Éva)

munkák piacától a munka tartalma és időszakos jellege, illetve az ebben rejlő függés szempontjából. (4) A közfoglalkoztatás bezárja a tartósan segélyezett népeiséget a szociális segély és közfoglalkoztatás körforgásába, amelyből gyakorlatilag lehetetlen kilépni, mert a kilépést a foglalkoztatáspolitikai nem, vagy alig támogatja. (5) A közfoglalkoztatási programok, és ezen belül az *Út a munkához*, erős hierarchiát alakíthatnak ki a foglalkoztatottak között: az „érdemes” munkanélkülieket „jó” munkakörökbe (adminisztráció, munkafelügyelet) osztják be, hosszabb – 8 órás – munkaidőben és stabilan kiszámítható időszakokra foglalkoztatják őket, míg az „érdemtelen” munkanélkülieket a segélynél alig magasabb járandósággal járó 6 órás munkaidőre, „piszkos” és fizikailag nehéz köztéri munkákra osztják be, a lehető legrövidebb időszakokra (jelenleg 3 hónap). *„...nem éri meg a közcélúként dolgozni, mióta 6 órában foglalkoztatnak, mert 43 ezer a fizetés, a segély pedig 37 ezer. Ezért aztán sokan nem is mennek el közmunkára, mert úgy érzik, hogy 6 ezer forintért nem érdemes melózni.”* (közfoglalkoztatott)

Az, hogy a foglalkoztató önkormányzati cég válogat a közmunkára „érdemes” és „érdemtelenek” között az egyik terepükön egyértelműen tetten érhető volt – itt a munkanélkülieknek csak egy kisebb hányadát foglalkoztatta a város közterületeit fenntartó önkormányzati cég, őket viszont rendszeresen *„Egy évig tart a munka, utána „álláskeresőin” vagyunk, utána újra felvesznek az [önkormányzati céghez] közmunkásnak. De az önkormányzat nem engedi, hogy egy családból többen dolgozzunk közcélúként, így aztán egyik évben én, a másikban az asszony dolgozik”* (közfoglalkoztatott). A munkanélküliek másik, nagyobb része egyáltalán nem került a közfoglalkoztatásba ebben a városban 2009-ig. *„Versengés van a közmunkáért, a munkanélküliek között a kiváltságosok juthatnak közmunkához. Részben ez is baráti, ismeretségi alapon működik hasonlóan a piaci munkákhoz.”* (önkormányzati tisztviselő) A másik terepen ugyanakkor vegyes volt a kép azáltal, hogy több foglalkoztató is szerepet kapott a közcélú munkások alkalmazásban.⁴⁹

III.1.1.2. Társadalmi transferek

Azon a szegény családok számára, ahol nincs legális munkajövedelem a szociális- és gyerekekhez kapcsolódó transzfer-jövedelmek jelentik az elsődleges bevételt. Az idősebbek számára a nyugdíj, a bányászok egészségkárosodási járadéka, valamint a rokkant nyugdíj jelentik a megélhetés alapját. A fiatalabb családokban a gyerekek után járó GYES és családi pótlék mellett a rendszeres szociális segély, illetve a rendelkezésre állási támogatás jelenti a legjelentősebb forrást. Ezek az összegek azonban együttvéve sem elegendőek a rezszi és a mindennapi megélhetés, valamint a gyerekekkel kapcsolatos költségek stabil fedezésére. Elég egy váratlan betegség, amely kórházi ápolást igényel, egy haláleset a családban, vagy egy váratlanul magas összegű számla ahhoz, hogy végletesen kibillentse a szűkös forrásokkal zsonglőröködő háztartások anyagi egyensúlyát. Az alanyi jogon járó segélyek és támogatások mellett konkrétan meghatározott célokhoz rendelt támogatások is rendelkezésre állnak. Az egyik ilyen az ápolási díj, amely tartósan fogyatékos személy, vagy súlyosan beteg gyermek után vehető igénybe. Előnye, hogy munkaviszonynak számít, így belekalkulálják a nyugdíj-jogosultságba. További támogatási formák a méltányossági és rendkívüli segélyek, amelyeket az önkormányzat saját hatáskörében ítél meg rászorulóknak. E segély-típusba tartozik a temetési-, átmeneti-, és krízissegély, a lakhatási támogatás. Ez utóbbi a helyi forrású támogatások közül a legjelentősebb, és elsősorban a távfűtéses lakásban élő egyedülálló, a rezsijüket fizetni nem tudó nyugdíjasoknak ítéli meg. A legrászorultabbaknak rendkívüli szociális segélyt utalhat ki az önkormányzat. A rászorultságot a hivatal szociális osztálya állapítja meg a szociális- és családsegítő munkatársak segítségével. E segélyforma keretét 2009-ben nagyon lecsökkentették, az egyik városban pedig rendeleti úton megszüntette az önkormányzat *„Most az*

49 Következtetéseinket alátámasztják a témában kutató kollégák eredményei is. Az ÁFSZ BAZ megyei életút adatbázisát elemezve Tardos Katalin (2006) is azt a következtetést vonja le, hogy *„...jobban leírná a valóságot, ha ezeket az embereket »időszakosan foglalkoztatott munkanélküliekként« tartanánk nyilván. (...) A munkaügyi központok mintha »le is mondtak volna« arról, hogy ezeket az embereket a többi aktív foglalkoztatási eszköz segítségével az elsődleges munkaerőpiacra próbálják meg visszasegíteni.”*

idén már nincsen rendkívüli segély. Rendkívüli élethelyzet az nincs a rendelet szerint.”
(önkormányzat szociális osztályának munkatársa)

Látható, hogy a szociális segélyek és támogatások igen sokfélék, egy háztartás több jogcímen is hozzájuthat állami transzferekhez, de ezek kombinációi is csak ritkán jelentenek anyagilag stabil létet. A közhiedelmekkel ellentétben viszont a segélyeket és egyéb transzferjövödelmeket csak a legkritkább esetben lehet akkorára duzzasztani, hogy azok méltányos megélhetést biztosítsanak egy háztartás számára. Ez még a gyermekek után járó szociális támogatások (GyeS, családi pótlék, egyéb családi támogatások) esetében is így van. Ott, ahol a családot a teljesen kilátástalan nyomor, a jövőkép és a tudatos megélhetési stratégia hiánya jellemzi, a magas gyermekszámban a gyerekek után járó járandóságok is szerepet játszhatnak ugyan, de nem ez a meghatározó. Ráadásul a gyermekek számának növekedésével az egyébként is szegény családok megélhetési nehézségei rendszerint csak súlyosbodnak. Az a sztereotípa, miszerint a cigány családokban, ahogy a kazincbarcikai önkormányzat társadalmpolitikai osztályának vezető beosztású munkatársa fogalmazott „nem a szülő tartja el a gyereket, hanem a gyerek a szülőt” és „a cigányok csak a pénzért szülnék” a valóságban nem igazolható. A sztereotípa és a valóság ellentmondása azonban jól megfér a fejekben: „Sok a gyerek ezekben [a cigány] családokban. Belőlük élnek. Átlagosan két-három gyerek van ezekben a családokban. De van, ahol öt, de az nem gyakori, talán négy helyen van [a városi slumokban összesen], ahol ennyi a gyerek ... a fene tudja, hogy miből élnek.”(védőnő)

A segélyekre való jogosultság korlátozottsága keveseket motivál arra, hogy azokkal visszaéljen. Ehhez ugyanis sok információ és jó kapcsolatok kellene, a realizálható jövedelem pedig csak akkor számottevő, ha ezen jövedelmek kombinációját sikerül 'megszervezni'. Ennek ellenére erre is találtunk példát mindkét városban. Elsősorban a fogyatékosok ápolása után igényelhető ápolási díjjal és mások nyugdíjával való visszaélésről, vagy legalábbis kvázi-visszaélésről tudunk beszámolni: egyes háztartások magukhoz vesznek fogyatékos, vagy idős, magatehetetlen embereket azért, hogy nyugdíjukat elvegyék és utánuk ápolási díjra is jogosultságot szerezzenek. Mindkét városban a belvárosi slumban taláztunk ilyen, nem igazán az emberbaráti szeretettől vezérelt esettel. Komlón a K. utcában egy másfél szobás lakásban élő magyar nő vett magához egy idős férfit, akiről így beszélt „az ottani rokonai el akarták vinni szociális otthonba, én pedig megkönyörültem rajta és magamhoz vettem. Meg hát az is van, hogy jó a nyugdíja, 70 ezer forint. Hát az számít!” Ez a nő magához vett a saját 4 gyerekén kívül egy rokon gyereket, akit mostohaként nevel (a családsegítők és az iskolai tanárok szerint nem gondozza megfelelően) valószínűleg az utána járó állami támogatások miatt. Ez a nő a társadalmi transzfereket maximalizálja: háztartása a két felnőtt rendszeres szociális segélyéből, az öt gyerek után járó emelt családi pótlékból (két gyerek fogyatékos, egy pedig örökbe fogadott), és az idős férfi nyugdíjából gazdálkodik, miközben két gyerek kollégiumban lakik. Kazincbarcikán szintén taláztunk ilyen esetet. Itt a belvárosi slum másfél szobás lakásában élő négy gyerekes roma család vett magához egy idős rokkant nőt, aki a lakás félszobájában lakik. Az idős nő rokkantnyugdíja, illetve a gondozása után járó ápolási segély jelentős jövedelem. Ezt a többletforrást befektetik, kiadják 100%-os kamatra. Mindebből rövid időn belül a környezetüket magasán meghaladó életszínvonalat tudtak teremteni.

Ezek ugyan sporadikusan előforduló esetek, és nem is feltétlenül ütköznek a jogszabályokba (nem tudjuk ellenőrizni, hogy az ápolat idős korúak önszántukból kerültek-e ezekhez a családokhoz, nyugdíjuk fölött önállóan rendelkeznek-e, vagy hogy a számukra elérhető alternatívák közül a jelenleginél van-e, lehetett-e volna jobb), de nyilvánvalóan felelősség terheli az érintett hivatalokat. Az önkormányzat, a gyámhivatal, illetve a gyermekjóléti, gyermekvédelmi szolgálat ítéli meg, hogy fennállnak-e az örökbe-fogadhatóság vagy a gondozás feltételeit, és nem mellesleg az önkormányzat a tulajdonosa azoknak a másfél szobás lakásoknak, amelyekbe bekerülnek a hatodik, hetedik (gyakran nem rokon) háztartás-tagok. Jellemző, hogy mindkét említett család, pontosabban (női) háztartásfő jó viszonyban van a hivatalokkal, azok képviselőivel.

A legtöbb háztartás a transzferjövödelmeken – gyermekek után járó támogatásokon és segélyeken – túl, más forrásból is szerez jövedelmet, mert még a szűkös megélhetés is csak így biztosítható. A

leggyakoribb kiegészítő forrás az alkalmi munkavállalás, de gyakran előfordul, hogy családok gyűjtögetésből és kereskedésből (vas, fa, gomba, erdei termények, 'lomizás') jutnak kiegészítő jövedelemhez.

III.1.1.3. Alkalmi munka

Az alkalmi munkavállalás mindkét városban nagyon elterjedt. A tartós szegénységben élőkkel napi kapcsolatban lévő kazincbarcikai önkormányzati alkalmazott szerint *„A rendszeres szociális segélyezettek minimum harmada - fele biztosan eljár dolgozni. Jellemzően mezőgazdasági idénymunkára, építkezésekre, a vágóhidra, nagyon alacsony napi díjért.”* A segélyek mellett az alkalmi munkák jövedelmei azok, amelyek lehetővé teszik egyáltalán a fennmaradást. Ugyanakkor nagyon eltérő az alkalmi munkához való hozzáférés, és az abból megszerezhető jövedelem is.

A legfontosabb tényező, hogy valaki 'állandó' alkalmi munkás, avagy sem. Ez az önellentmondásnak tűnő szövegszerkezet nagyon lényeges jelentést takar, a szegény háztartások ugyanis e szempont alapján nagyon is rétegzettek. A tartós munkanélküliek legszerencsésebb, legstabilabb megélhetéssel rendelkező csoportját alkotják azok, akiknek olyan kapcsolatrendszere és szaktudása van, amely rendszeresen alkalmi munkához és biztosan számítható jövedelemhez juttatja őket, illetve családjukat. Ők általában rendelkeznek valamilyen szakmával, és rendszeresen járnak el *ugyanannak* a vállalkozónak dolgozni.

Nagyon fontos, hogy a vállalkozó tudja, hogy az illetőben megbízhat, az szabadon rendelkezésre áll, amit az alkalmi munkák piacán viszonylag magas és biztos, fix napibérral jutalmaz. Az ilyen munkák általában az építőiparban vannak: felújításokon, kisebb építkezéseken dolgoznak kisebb, állandó 'brigádok'. A vállalkozónak dolgozókat szoros személyes kapcsolat köti foglalkoztatójukhoz. Ez a kötődés rendszerint családi kapcsolatokon, vagy – az idősebbek esetében – korábbi munkakapcsolatokon alapul.

Egy az ötvenes éveiben járó interjúalanyunk, Károly, például *eljár egy hónapban 10-15 napot maszekban dolgozni. Egyetlen emberrel, egy vállalkozóval dolgozik már 15 éve, és ez az ember is csak vele dolgozik. A régi munkahelyükön, egy építőipar vállalatnál voltak kollégák, még a rendszerváltás előtt, egészen 1991-ig, a vállalat felszámolásáig. Lakásfelújításokon, építkezéseken dolgoznak, de csak szakmukát vállalnak. Károly napi 5000 forintot keres így zsebbe. Ezzel az összeszokott páros mindkét tagja, Károly is és a vállalkozó, is jól jár. Egyiküknek rendszeres jövedelme van, annak ellenére hogy nincs hivatalos munkája, másikuk a kölcsönös bizalomnak köszönhetően megspórolja a járadékfizetést. A kölcsönös bizalom és a minőségi munkavégzés elengedhetetlen feltétele az ilyen jellegű munka-kapcsolatoknak. Ehhez hasonlóan egy (roma) vállalkozó elmondta, hogy takarító vállalkozásában hat-nyolc asszonyt foglalkoztat rendszeresen. Kiválasztásuk alapja csak és kizárólag a személyes referencia és a munkavégzés minősége. Mindig ugyanazokat alkalmazza, olyanokat, akik már bizonyították, hogy megbízhatóak és jól dolgoznak. Vannak köztük családtagok és környékbeli ismerősök, cigányok és nem cigányok egyaránt.*

Az alkalmi munkák gyakran családi, rokoni szálakon keresztül szerveződnek. A rokoni kapcsolatokat azonban felülírja a megbízhatóság és a minőség: vagyis, ha valaki nem teljesít jól, akkor hiába rokon, nem hívják legközelebb, inkább keresnek helyette mást, hiszen a munkaerő kínálat bőséges, széles a kör, amelyből meríteni tud a munkásokat kereső vállalkozó. *„Jól szervezett a munka. Ismeretség alapján megy, ki-ki viszi magával a rokonát, ismerősét, de az nagyon fontos, hogy ne szégyenkezzen miatta utána. Nagyon fontosak az informális kapcsolatok, hogy valaki hogy tud ilyenbe bekerülni. [...]”* (helyi roma értelmiségi). A rendszeresen dolgozó 'alkalmi' munkások legalább részben legalísan dolgoznak, többnyire munkavállalói kiskönyvvel,⁵⁰ segélyezettként, vagy nyugdíj mellett, és persze olyan is van, hogy a kiskönyvet nem töltik ki minden nap.

A tartós szegénységben élők nagyobbik része ugyanakkor nem jut hozzá az állandó és nagyjából

50 A munkavállalói kiskönyvet épp a kutatásunkat követően szüntette meg a kormányzat

kiszámítható napi bérben fizetett alkalmi szakmunkákhoz. Ideiglenes és szezonális alkalmi munkákra viszont az általunk meginterjúvolt háztartások többségéből eljárnak. Ezek a lehetőségek jellemzően mezőgazdasági idénymunkák, vagy nagyobb építkezések kapcsán adódnak. A baranyai terepünkön ilyen nagyobb projektek, melyek jelentős munkanélküli tömegeket mozgattak meg az alábbiak voltak: autópálya építkezés, a Pécs – Európa Kulturális Fővárosa ingatlanfejlesztései, valamint kábel TV beruházások, fejlesztések. Ebben a városban nem jellemző a mezőgazdasági idénymunka, mivel a közelben nincsenek nagy mezőgazdasági termelők, ahol meg vannak, ott elegendő munkanélküli idénymunkás él helyben. *„Itt a feketemunka az építőiparban van. Járnak komlói, pécsi vállalkozók az autópálya építéshez, társasház építéshez, Dunaújvárostól Mohácsig, Komlóig. Hidat is építettek... meg a fiatalok börtönét. A metrónál is dolgoztak többen... vállalkozón keresztül.”* (roma férfi)

A másik terepünkön az alkalmi munkák az építőipar mellett a mezőgazdaságban adódnak elsősorban. *„Jellemző munkák a mezőgazdasági idénymunka, építkezések, a vágóhid”* *„Nőket inkább mezőgazdasági munkákra viszik, egyrészt mert kevesebért is elmennek, másrészt mert megbízhatóbbak.”*

Ezek a munkák – minden más munkavégzéshez képest – nagyon kedvezőtlenek, mivel rosszul fizetettek (1500-4000 forint közötti napibért említettek interjúalanyaink), a munka nem 8, hanem gyakran 10-14 órás. A munkavállaló teljesen kiszolgáltatott, gyakran előfordul, hogy nem fizetik ki az előre megállapodott munkabér egy részét vagy egészét; avagy a bér egy részét természetben fizetik; vagy nem tartják magukat az előre megállapodott egyéb feltételekhez a munkaadók (ellátás, szállás, utaztatás). A legnagyobb gond azonban az instabilitás. Nem lehet előre tudni, hogy mikor jön a vállalkozó, vagy a munkás-toborzó, és milyen időszakra, milyen munkára keres embert – nem lehet számítani az alkalmi munkákból befolyó jövedelemre sem, legfeljebb reménykedni benne. Nem csoda hát, ha az ilyen munkákra csak azok mennek el, akik nem tudnak más módon jövedelmet termelni: a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb, legképzetlenebb emberek. Terepeinken azonban sok ilyen ember él. Ők alkotják a mezőgazdaság és építőipar nagyon olcsó és semmilyen biztonságot nem élvező munkáshadait. Ők végzik azokat a fizikailag megterhelő, egészséget veszélyeztető, monotonia-tűrést igénylő tevékenységeket (szüretelés, árokásás, kubik munka, terményválogatás stb.), amelyet más nemigen csinál meg.

Nézzük meg egy kicsit közelebbről azokat a tényezőket, amely miatt azt gondoljuk, hogy az alkalmi munkáknak ez a típusa visszaél a tartósan munka nélkül, mélyszegénységben élők helyzetével. Az egyik ok a munkavállaló teljes kiszolgáltatottsága, aki mindössze azt döntheti el, hogy a mondott feltételek mellett elvállalja-e a munkát, vagy sem. Mivel azonban krónikus és akut pénzhányban szenvednek, már néhány ezer forint is sokat számít – vagyis menni kell. Ugyanakkor senki és semmi nem garantálja, hogy – az egyébként önmagukban is nagyon kedvezőtlen – feltételeket a munkaadó be is tartja. Mindkét terepen számos interjúalanyunk számolt be arról, hogy a vállalkozók hogyan élnek vissza ezzel a helyzettel. *„már nem járok el feketén melózni, mert sokszor voltam és sokszor becsaptak. Nem fizettek ki, így aztán inkább nem is csinálom.”* (munkanélküli HK, KB). *„...most voltak Romániában többen. Elmentek egy kisbusszal, naponta kaptak kb. 1000 forintnyi pénzt kajára, és a végén egy fillért sem kaptak a beigért napi 7-8000 forintos fizetésből.”* (munkanélküli, HK u., KB) De alátámasztották ezt az információt a szociális szakma munkatársai is *„Múltkor az egyik ügyfelem a legutóbb így jött haza: hogy nem kapott fizetést”. „3-4 embert így el szoktak vinni. Illetve sajnos van rossz példa is, amikor jön a vállalkozó, hogy »én biztosítok neked szállást, ellátást. Ennyi meg ennyi pénzt, még cigit is, gyere dolgozni, és el is vislek.« És volt olyan, hogy elvittek három embert. Abból kettő megszökött, a harmadikat a rendőrségnek kellett visszahozni, mert egyszerűen fogva tartották őket. Főzött kolbászon és kenyéren éltek. Mostoha körülmények között laktak. És úgy kellett megszökniük. Kimászni a kerítésen, és jöttek haza.”* (hajléktalanszállón dolgozó szociális munkás) Meg kell említeni, hogy hasonló visszaélésekre vonatkozó történetekkel sokkal gyakrabban találkoztunk észak-kelet Magyarországon, mint a baranyai terepünkön.

A nagyobb volumenű idénymunkákra szinte mindig munkaszervezők, nem pedig a tényleges

munkát adó vállalkozók toboroznak munkaerőt. Több közvetítő is kapcsolódhat egyetlen láncba: a vállalkozó megbíz egy toborzót, aki vagy maga kutatja fel az embereket, vagy továbbadja a feladatot egy általa ismert és megbízhatónak tartott személynek, akik az adott környezetben él és jól ismeri az ott élőket, tudja ki alkalmas az adott munkára, ki mikor ér rá, kire lehet számítani. A 'közösségben' élő közvetítőre inkább a kazincbarcikai slumokban találtunk példát, és az általános tapasztalatunk is az volt, hogy a borsodi terepünkön az alkalmi munkaszervezésre, és a szegények kiszolgáltatottságának más módon történő kihasználására (transzferekkel való visszaélések, hitelezés és uzsorakölcsönök) szervezettebb hálózat épült rá, mint Komlón. Ezek az emberek az adott 'közösségben' aztán befolyásos személlyé válnak, hiszen ők a munka (és a belőle származó csekély) jövedelem kapuőrei, emiatt a környezetüknél jobb módon is élnek.

A mezőgazdasági munkák egy részénél, ott, ahol az emberek brigádokban dolgoznak, és a csoportteljesítmény alapján kapnak bért másként szerveződnek a munkások. Az ilyen esetekben nagyon fontos, hogy mindenki jól dolgozzon, hiszen ha csak egy olyan ember kerül a csapatba, aki gyengébben teljesít, úgy a többi – jól dolgozó – brigádtag fizetsége is alacsonyabb lesz. *„Akit én ismernek, munkaszervezőt, az egy testes nagymamakori matróna. De ne úgy képzeld el, mint egy maffiózót. Neki megvannak az emberei, riadóláncban informálják egymást, ha van munka nagyon rövid időn belül összeáll a csapat. Jól kipróbált emberek kellene, bevált csapatokkal dolgoznak, mert másképp nem éri meg, mert a jövedelem nem egyéni teljesítmény, hanem a csoport teljesítményének függvénye.”* (családvédelmi szolgálat munkatársa, Kazincbarcika). A realizálható jövedelem ebben az esetben is nagyon alacsony, az ilyen munkákat elsősorban nők végzik, egy asszony 1500-3000 forintot keres meg egy igen hosszú munkanap alatt. A leggyakoribb mezőgazdasági munkák a kazincbarcikaiak számára az almaszedés a Nyírségben, barackszedés, gombaszedés egy Egerhez közeli gombatermesztésben, szőlőkötözés, metszés, kapálás.

Ahogy azt a fentiekben láthattuk, az alkalmi munkák piaca is hierarchizált: a részben hivatalos és majdnem rendszeres, 'jól' fizetett, bejáratott kapcsolatokon keresztül működtetett munkáktól a munkást teljes kiszolgáltatottságban tartó, nagyon rosszul fizetett munkákig terjednek. Az, hogy még a kimondottan rossz feltételeket biztosító alkalmi munkák is nagyon elterjedtek mindkét vizsgált városban azért lehetséges, mert a segélyek és egyéb állami transzferek mellett muszáj valamilyen kiegészítő jövedelmre szert tenni.

III.1.1.4. Egyéb jövedelem-források

A szociális és gyermekekkel kapcsolatos transzferjövedelmeken, valamint az alkalmi munkán túl sokan próbálnak meg pénzt csinálni bármiből, amiből bevételhez lehet jutni. Az alábbiakban a legjellemzőbb kiegészítő jövedelemforrásokat soroljuk fel. Le kell azonban szögeznünk, hogy az alábbi tevékenységek némelyike – legfőképp a kereskedés, üzletelés – nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a szegényekre jellemző, hanem olyanokra, akik azonos peremfeltételek között (hasonló iskolai végzettség, hasonló lakhely) jobb megélhetést tudtak maguknak kialakítani.

Gyűjtés és begyűjtött javak forgalmazása

Vasazás

Mindkét városban sokan gyűjtenek javakat, de mást és másképp, és abban is fontos különbséget tapasztaltunk, hogy a begyűjtött javak hogyan hasznosulnak. Kazincbarcikán fontos jövedelemforrás a vasgyűjtés, 'vasazás', ahogy helyben mondják. Vasat nem csak a városban és közvetlen környékén gyűjtenek, hanem a megye, az ország távolabbi részein is. Ez egy jól szervezett és erőteljesen hierarchizált 'ágazat': a leginkább rászorulóknak, akiknek nincs autójuk vagy szállító-eszközük, helyben illetve a környéken gyűjtik a fémeket és adják el helyi átvevőknek, akik azt a várostól távolabb, magasabb áron értékesítik, mint amit a helyi vasudvar kínál. Nagyon sokan vannak, roma és nem roma szegények egyaránt, akik az így gyűjtött forintokkal egészítik ki szűkös jövedelmeiket.

Jelentősebb bevétellel csak azok kalkulálhatnak, akik rendelkeznek valamilyen szállítóeszközzel. Ők egyrészt átveszik a vasat az egyéni gyűjtőtől, és azt olyan átvevőhelyen adják el, ahol magasabb árat realizálhatnak, másrészt messzebbre is el tudnak jutni vasat gyűjteni, felvásárolni.

-„*És most úgy van, hogy van egy kocsija, és üzletel, kereskedő. Most tényleg úgy van vele, hogy ha tanult volna is, akkor is ezt csinálná.*

- *Mivel kereskedik?*

Fával, szénnel. Vassal. Mikor mi gyön neki.” (egy oláh férfi a fiáról, KB)

„Színes fémmel és vassal foglalkoznak, de már nem a megyében, hanem eljárnak más megyékbe. Ők szépen megélnék.” (muzsikus CKÖ tag az oláh cigányokról KB)

Olyannal is találkoztunk, aki Szlovákiából beszerzett vassal üzletelt. A határon túl felvásárolt hulladékvasat akkoriban háromszoros áron lehetett eladni a magyar átvevőhelyeken.

A vas és fémkereskedés egy országos, sőt országhatáron túlnyúló 'iparág'-gá nőtte ki magát, amelynek legalján vannak azok, akik kézzel összegyűjtik, vagy, ha kell lopják a fémeket. Komolyabb hasznót a forgalmazók fölöznek le.

Az nem derült ki, hogy ezeket a nagyon fontos, de meglehetősen speciális információkat milyen forrásból merítik a helyiek: honnan tudják, hogy mennyiért adják a hulladék-vasat mondjuk Szlovákiában; vagy akár csak, honnan tudják, hogy az ország különböző pontjain mi a vas felvásárlási ára. Ehhez nyilván olyan kapcsolati háló kell, amely országhatáron is átnyúlik, és ezzel a szemmel nézve az is rögtön érthetővé válik, hogy miért annyira féltettek a kereskedéssel kapcsolatos információk. Az érintettek interpretációjában a vasazásra, mint jövedelmező tevékenységre, súlyos csapást mért az a 2009-es rendelet, mely megszigorította, és eredetigazoláshoz kötötte a fém átvételét.

Érdekes, hogy Komlón előfordul ugyan vasazás, de egyáltalán nem jellemző. Romák nemigen vasaznak itt és helyben nem is működik olyan felépített, szervezett forgalmazási hálózat, mint Borsodban. Komlón elsősorban hajléktalanok vasaznak, és maguk bérelik fel a fuvarost, aki a fémeket a legjobb árat kínáló pécsi átvevőhelyre szállítja:

Hogy gyűjtik, vagy lopják az attól függ, hogy hova tévednek be. Van olyan, hogy vannak régi bányatelepeknél, olyan útvonalak, ahol kilóg a földből egy vas vagy sín, és elmennek ásóval és csákánnyal, és kitermelik maguknak, és utána hívják a fuvarost, és beviszik Pécsre a MÉH telepre, mert Komlón nagyon olcsón veszik át, és érdemes nekik egy fuvarost fogadni, és bevisznek két mázsa vasat. A fuvarost megfizetik. Fölvívják, hogy van ennyi meg ennyi vas. Van, aki bevállalja. Olyanok, akik nem „annyira” hivatalos fuvarosok, és az bevállalja. És abból a pénzből, amit kapnak a vasért, abból ki tudják fizetni a fuvarköltiséget, 3-4 ezer forintot. Van, amikor 25- 30 ezer forintot is kapnak összesen. Ha hárman kitermelik, az is tisztán 8-10 ezer forint egy nap. De viszont ez ritka.” (szociális munkás a komlói hajléktalanokról).

Kereskedés

A kazincbarcikai terepünket leíró fejezetben részletesen kifejtettük, hogy az ott élő cigány csoportok esetében – elsősorban a tradicionális oláh, de a muzsikus és beköltözött romungro csoportok számára is valamelyest – milyen szerepet játszik a kereskedés. Az oláh cigányok számára az üzletelés identitásuk szerves része: aki nem tud üzletelni, aki nem tud 'pénzt csinálni', az maga tehet szegénységéről.

„- Hogy látja, aki nem él jól ebben az utcában, az miért nem él jól? Mert nem elég ügyes?

- Hát, csak az. Csak el kéne venni! Nincs vére! Megmeredt benne a vér!” (Idős oláh cigány a Gábor Áron utcából),,

A zárt, tradicionális közösségben élő oláhok mindig is kereskedtek, még az államszocializmus éveiben is kiügyeskedték, hogy az ipari munka mellett, majd mikortól lehetett, helyette, üzleteljenek. Hagyományosan lovakkal üzleteltek, a lovak jelentőségének csökkenésével azonban az áru mibenléte mellékessé vált, az egyetlen szempont, ami számít a haszon: bármit vesznek és

adnak, ami megfelelő nyereséget hoz, és gyorsan váltanak, ha egy áru már nem termel megfelelő hasznot. Mi az alábbi termékekkel találkoztunk leggyakrabban: ruha – 'butikussal', gyerekruha, gyümölcs, fa, vas, pehely. Nagyon fontos jellemzője ennek a megélhetésnek az, amit Havas Gábor 'szerző-mozgó' életmódnak írt le: az oláh cigányok nemcsak adnak és vesznek, hanem mindezt útközben teszik: hatalmas távolságokat járnak be egy jónak tűnő üzletért, a termékeket egymástól távol szerzik be és adják el. Nincsenek állandó boltjai, hanem a piaci réseket használják ki. Az egyik fiatal asszony például gyerekruhákat vásárol bálás kiállítások alkalmával a fővárosban, és ezeket adja el a világtól elzárt falvakban, ahonnan a szegénység és rossz és drága tömegközlekedés miatt az ott élő családok nem tudnak ruhát beszerezni. Az oláh cigányoknak számára annyira meghatározó a haszon-szerzési képesség szerint tagolják a városi cigányságot.

„Vannak ugye a cigányok között is az oláh cigányok, meg a magyar cigányok. Az oláh cigányok, ilyen kereskedelmi szelleműek. A romungrok azok inkább, mármint az ottaniak [akik a városban élnek], javarészt ők azon vannak, hogy vagy el tudnak menni dolgozni, ha van szakmájuk. Szerintem eszükbe se jutna, hogy milyen dolgokból is lehetne pénzt csinálni, vagy hogy megélni. Ők elvannak. Azér' vannak abba', amibe' vannak. Szóval meg is látszik rajtuk.” (Fiatal roma lány a Gábor Áron utcából)

A romungro cigányok, különösen a muzsikusok, lenéznek az ilyen fajta üzletelést, mégis, hagyományos megélhetési módjuk beszűkülésével néhányan maguk is elkezdtek kereskedelemmel foglalkozni: több család boltot nyitott a városban és elsősorban használt ruhát, valamint háztartási cikket forgalmaznak. Tény azonban, hogy jelentős különbség van az oláh és a muzsikus cigányok üzleti tevékenysége között: a muzsikusok nem mobilak, egyetlen üzletben forgalmaznak cikket, nem 'mennek az üzlet után' egyrészt, másrészt nekik ez 'csak' pénzkereset a muzsikálás mellett, amiből a mai körülmények között nem lehet megélni.

“Megpróbáltak zenészek maradni, de a többségük ezzel párhuzamosan üzletet nyitott. Emellett nem hagytak fel a zenéléssel sem, de ez már csak alkalmi, és egyre kevesebb az olyan alkalom, amire hívják őket” (Muzsikus férfi a barcikai muzsikusokról).

Találtunk üzletelésre, kereskedésre példát kazincbarcikai városi slumokban is. Az egyik ilyen a disznó-vágás és értékesítés, a másik a fakeskedés. Az előbbi egy új jelenség: a város széli gettóban többen tartanak disznót, vagy tartatnak állatot valamely közeli faluban élő rokonnál. Az is előfordul, hogy megveszik az élő-állatot, a lényeg azonban, hogy az élő állatot házilag feldolgozzák, és a belvárosi slum lakói számára ajánlják fel eladásra – nyilván valamivel olcsóbban, mint ahogy a boltban megvásárolható lenne. A disznóölés és feldolgozás olyan volumenben történik (2-3 disznó alkalmanként), amire még akár rá lehet fogni, hogy saját fogyasztásra történt, mégis néhány munkanélküli családnak megélhetést biztosít. Disznóölésre és húsrésztételre általában havonta kétszer kerül sor: hónap elején, amikor megérkeznek a segélyek és a családtámogatások, és hónap végén. Hitelbe csak ez utóbbi alkalomkor lehet vásárolni, hiszen ekkor már nincs pénz a háztartásokban, viszont ekkorra üres a kamra. Kereslet a húsrészre ilyenkor van leginkább, fizetőképesség viszont csak egy héttel később lesz. Vagyis az ezzel foglalkozók pontosan érzékelik, hogy mikor érdemes húst eladni, a pénzt pedig később szedik be: piaci niche-t töltenek be.

További fontos termék a városi szegények életében a fa: fagyűjtés- / vágás és forgalmazás. Fontossága miatt erről egy önálló alpontban számolunk be.

A másik terepünkön, Komlón, viszont csíráját sem találtuk a kereskedésnek: az itteni beás cigányok nem foglalkoznak üzleteléssel. Az egyetlen kereskedő cigány a városban egy Mohácsról ideköltözött régiség-kereskedő, akinek azonban semmi köze a helyi cigánysághoz: a mai napig Pécshez és Mohácshoz kötik üzletei.

Fa kitermelés, gyűjtés, eladás

A fakitermelés, gyűjtés és forgalmazás nagyon fontos tevékenység mindkét terepen, de nagyon másképp.

A komlói szegények alapvetően legálisan termelik ki, illetve gyűjtik a fát. Az erdésznek dolgoznak, vagy legalábbis az erdésztől kapnak engedélyt. Az itteni beások körében régi hagyománya van az erdő javainak hasznosítása terén, ők régen is a 'fából éltek', nagy tisztelettel és szakértelemmel vannak az erdő iránt. Másrészt az itteni erdészet hozzáállása is sokkal rugalmasabb: nem üldözik tüzes vassal azokat, akik az erdő javaiból saját célra részesülni akarnak, hanem ügyesen becsatornázzák az ilyen tevékenységeket az erdő-fenntartásába. Az is fontos, hogy az itteni erdészet tisztában van azzal, hogy az igazán nagy kárt okozó fatolvajlást nagyvállalkozóknak tulajdonítja, és nem próbálja a szegényekre hárítani:

„A fűtés az szerzett fa. [...] És azt kell elképzelni, hogy szedni kell fát legtöbb esetben a családoknak, kedvezményes területeket adnak ki az erdészek. Bárcát adnak ki⁵¹. Nem sokért. [...] Biztosan van lopás, de nem ettől rossz valami. Attól rosszabb, hogy ha értékesebb fákat, diót, öles tölgyfákat kimentenek mások, akik esetleg eladják. Azok már nagyvállalkozók. Az nagyobb kárt okoz. Tudok róla, hogy szednek ilyen ágfát, és én megmondom őszintén, hogy elég nyitottak is az erdészek.” (családgondozó, akinek erdész a férje)

Az egyik idős bácsi így mesélte el: *„Gombát szedek, meg fát gyűjtök. Jóban vagyok az erdésszel, és ő meg szokta engedni, hogy a gallyakat összegyűjtsem. Csak annyit, amennyit elbírok, magamnak, meg J.-nak szedek [egyedülálló idős szomszédasszony]”* (P. bácsi A. aknán)

A városban sokan járnak az erdészhez dolgozni, alkalmi munkában, sőt, a közcélú munka egy meghatározó része is a város tulajdonában lévő erdők gondozása, fenntartása. *„Erdőművelés Komló és környéke, hisz vannak önkormányzati erdők. 10 év alatt közel 50 hektárt telepítettünk. Nyilván nem csak közhasznúba, de közhasznúval segítettük ezt a kérdést. Most, ami 10 éves, az olyan stádiumba jutott, azt már lehet gyériteni. Erdőművelésben foglalkoztatjuk őket.”* (városgondonokság)

Nagyon fontos tényező, hogy a komlói szegények főként saját használatra gyűjtenek fát, nem pedig eladásra, haszonszerzés céljából.

Ezzel szemben a borsodi terepünkön minden, ami a fával kapcsolatos az illegalitás gyanúját foglalja magában annak ellenére, hogy sok cigánynak és nem cigánynak itt is van „bárcája” az erdésztől. A komlóiakkal ellentétben az itteniek egy része nem csak saját felhasználásra gyűjtik a fát, hanem eladásra is. Ők a begyűjtött gallyat vagy kivágott fát felaprítják és aztán a Nyírségben faluról falura járva árulják, vagy a korszerűtlen városi lakótelepekre viszik eladni. A bárcával való visszaélés könnyű (például többször is lehet vele fordulni) és sokan engedély nélkül is vágják ki a fát. A nem cigány környezet ezeket a szabálytalanságokat a cigányoknak tulajdonítja (*„a vas meg a fa jellemző, mer melyik cigány nem azzal foglalkozik? Meg hogy esetleg még mit tolvajkodnak össze-vissza?”*), miközben a tüzelőnek, vagy éppen a karácsonyfának való erdőből való beszerzése általános és igen elterjedt a környék falvaiban élő roma és nem romák körében egyaránt. *„Figyeljen ide, ott [a környék falvaiban] fát senki nem vesz! De a leggazdagabb se vásárol. Kimegy, azt vág. ...”* (egy volt rendőr).

Erdei termények gyűjtése

Komlón – és csak itt – a fán kívül az erdő terményeit is gyűjtik. Ez mindenképp hagyományos tevékenység, hiszen az itt élő beások korábban is az erdőből éltek: gyűjtögettek, illetve megmunkálták az összegyűjtött fát (teknővájó cigányok). Mára ebből annyi maradt fenn, és az is inkább csak az idősek körében, hogy kijárnak az erdőbe gombát és makkot gyűjteni részben saját használatra, részben pedig eladásra. Egy idős bácsi, aki még 'gunyhóban' született és Kossuth- és Béta aknán, vagyis az erdő közelében élte élete nagy részét elmondta, hogy a mai napig mindennap járja az erdőt, ahol gombászik. Amit nem fogyaszt el maga, azt eladja bejártatott háztartásoknak. Télen, pedig, amikor nincs gombaszezon makkot gyűjt, amit az erdész vesz át tőle. Ezzel a jövedelemmel egészíti ki nyugdíját.

⁵¹ A bárca egy bizonyos mennyiségű fa kivágására, vagy hulladék fa (gally) gyűjtésére szóló engedély, amelyet pénzért lehet megvenni.

Hitel

Mindkét város szegényeinek körében nagyon jelentős az eladósodottság, melynek egyik összetevője a széleskörű és tartós munkanélküliség, a másik pedig a város lakásait terhelő magas rezsiköltség: „*A távfűtés ára a városban nagyon magas. Pl. egy kétszobás lakás távfűtési díja 52, egy háromszobásé 70 ezer forint körül mozog télen. Évek óta ez van. Emiatt sokan eladósodnak. Egyszerűen nem bírják fizetni a számlákat.*” (szociális osztály vezetője). Az állandósult anyagi krízishelyzet miatt nagyon sokan vesznek igénybe magas kamatra nyújtott fogyasztási hiteleket. Ezeknek két forrása van: intézményi (bank, vagy más hitelintézet) és személyes kapcsolatokon keresztül működtetett nem hivatalos hitel. Az előbbi mindkét városban masszívan jelen van, az utóbbi viszont csak a borsodi terepünkön elterjedt jelenség. Szemben Kazincbarcikával Komlón bár előfordul uzsora-hitelezés, de nem jellemző.

A vizsgált népesség jellemzően nem jut banki hitelekhez, mert nincs olyan állandó munkajövedelme, amit a hitelek feltételül szabnak a bankok. Viszont kutatásunk időpontjában mindkét városban elterjedt volt olyan pénzügyi szervezetek (mindenek előtt a Provident Zrt) szolgáltatásainak igénybe vétele, amelyek magas kockázat mellett magas kamatra nyújtanak kisebb összegű hiteleket ügyfeleiknek. A Provident és hozzá hasonló hitelezők (például Credit Capital) a kockázat minimalizálása érdekében nagyon magas kamatot (300-450 %-os THM), és heti törlesztőrészlet fizetést írnak elő. Vannak azonban olyan családok, amelyek ezekhez a hitelekhez sem juthatnak hozzá, mert nincs igazolható munka- vagy nyugdíj-jövedelmük, nincsenek fedezetet jelentő vagyontárgyaik, vagy éppenséggel fizetési képességük okán KHR-listára⁵² kerültek. Az ő köreikben terjedt el a „kamatos pénz”, avagy az uzsorahitel. Ezzel a jelenséggel nagyon gyakran találkoztunk Kazincbarcikán mind a családokkal, mind pedig az önkormányzat alkalmazottaival történt beszélgetéseink során, miközben Komlón csak elvétve került szóba a kamatos pénz.

Provident

A Provident azért lehet nagyon népszerű, mert ez az egyetlen hitelintézet, mely hitelkihelyezései fedezetül figyelembe vesz minden jövedelmet: szociális segélyeket és nem bejelentett munkából származó bevételt is. Ez nyilván nagyon komoly kockázatot jelent a cégnek, amelyet több, más intézményeknél nem szokásos biztonsági 'fékkel' ellensúlyoz⁵³.

A Provident képviselőivel történt beszélgetés alapján elmondható, hogy még a legszegényebb, leggettósodottabb környékeken is 70% a „jó hitelek”, vagyis a törlesztett hitelek aránya. Ennek feltétele, hogy a képviselő a segélyosztás napján meggy pénzt begyűjteni, mert „*másnap már nincs*”. Az egyik képviselő azt is elmondta, hogy 'beépített téglá' van a segítségére: a postás mindig jelzi neki, hogy mikor visz ki pénzt az adott területre.

52 KHR, vagyis a Központi Hitelinformációs Rendszer, a korábbi BÁR (Bankközi Adós- és Hitelinformációs Rendszer) utódja.

53 - Heti törlesztő-részletet ír elő, melynek fizetését az ügyfél a szerződésben vállalja. Ezért a városban sokan csak „heti pénz”-ként ismerik ezt a hitelt;

- A törlesztő részletet a cég munkatársai személyesen gyűjtik be, hetente, előre megállapodott helyen és időpontban, általában az ügyfél lakásán. A Providentnek nincsenek fiókjai, irodái, kizárólag személyes kapcsolaton keresztül működik. Minden területnek van egy képviselője, aki egyben a heti törlesztő-részletek begyűjtését is személyesen végzi. Ez a „privat banking házhoz megy” szolgáltatás nyilvánvalóan jelentősen megdrágítja a hitelt. A személyes és az ügyfél otthonában történő ügyfélszolgálat lehetőséget biztosít arra, hogy a képviselő megítélhesse, milyen anyagi és vagyoni körülmények között él a leendő ügyfél, és a bevallott jövedelmei és kiadásai mellett vajon tudja-e majd törleszteni a hitelt;

- További biztosítékot jelent, hogy – különösen az első alkalommal – csak nagyon alacsony összegű, néhány tízezer forint nagyságú hitelt helyez ki. A cég meghatározza a maximális heti törlesztő-részletet (8000 Ft) és az egy háztartásba kihelyezett összes hitel összegének maximumát (790000 Ft);

- További biztosítékot jelent, hogy rövid futamidejű kölcsönöket lehet felvenni: 26, 40 és 54 hetes hitelek vannak a portfólióban, és egyszerre egy ügyfélnek legfeljebb két párhuzamos hitele lehet;

- Banki szinten a legfontosabb biztosíték a kiemelkedően magas THM, amely futamidőtől és összegtől függően 240-440% között ingadozik. Ez a kiugróan magas hitelköltség jelent fedezetet nem csak a költséges szolgáltatásokra, de a „bebukott” hitelekre is.

A nagyságrendet illetően csak becsléssel tudunk élni: a borsodi városban, ahol mélyebben vizsgáltuk ezt a kérdést 1500-2000 közöttire tehető a Provident ügyfeleinek száma, vagyis a lakosság 5-7%-a lehet érintett. Az ügyfelek többsége alsó-középosztálybeli, állandó munkajövedelemmel, de megélhetési nehézségekkel küzdő középkorú, akik minimálbér körüli bért keresnek, de vannak szép számmal olyanok is, akik hivatalos munkajövedelemmel nem, csak szociális, illetve alkalmi munkajövedelemből élnek. Az ügyfelek körülbelül fele krízishelyzet (betegség, munkanélküliség, egy nagyobb gép cseréje, tartozások miatt lekapcsolt villany visszakapcsoltatása, temetés stb.) kapcsán igényli a pénzt, a másik fele pedig állandósult ügyfele a Provident-nek.

Az egyik legszegényebb, gettósodó környéken dolgozó képviselő elmondta *„Hogy mire kell a hitel? Nagyon egyszerű: ősszel fára, Karácsonykor ajándéokra, januárban villanyra, májusban a ballagásra és szeptemberben az iskola kezdésre. [...] Van, akinek a sefteléshez kell a tőke [...] Januárra általában elfogy a háztartások pénze, és nem tudják befizetni a számlákat. Ez leggyakrabban a nagycsaládosaknál fordul elő..”*

Azt, hogy vajon miért is vesznek fel emberek rendszeresen aránytalanul nagy költséget jelentő hiteleket az egyik képviselő így magyarázza: *„Azoknak a többsége, akik felveszik a hitelt, csak az adott pillanatot látják, hogy mennyi pénzt fognak most kézhez kapni, de nem néznek előre. A legtöbb, amit meg tudnak ítélni, hogy mennyit kell hetente törleszteni, de hogy mennyibe kerül a hitel, hogy mekkora a THM, kamat... ilyesmivel nem foglalkoznak. Ez egyáltalán nem érdekli őket..”*

Azt gyanítottuk, hogy a Provident hitel elsősorban a nem roma lakosság körében terjedt el, mivel roma interjúalanyaink nemigen említették, a nem roma szegények viszont annál gyakrabban. A képviselőkkel történt beszélgetés erre rácsáfol: a gettósodó városrészt felelős képviselő ügyfeleinek – saját becslése szerint – 80%-a roma. A cég nem tesz különbséget etnikai hovatartozás szerint, még akkor sem, ha a képviselő nagyon komoly ellenérzéssel bír a romákkal szemben.

A kamatos pénz, vagyis az uzsora

A hitelek másik forrása az intézményektől független, személyes hitel. Ennek jelenléte nagyon eltér a két terepünkön: míg Komlón elhanyagolható a jelenléte, Kazincbarcikán nagyon elterjedt. Arra sajnos nem tudunk választ adni, hogy e területi különbségnek mi lehet az oka. Az alábbiakban tehát csak a borsodi terepen gyűjtött anyagokra támaszkodunk, mivel ott éreztük szükségét annak, hogy ebbe a kérdésbe elmélyedjünk. Kvalitatív kutatás lévén nem tudunk számszerű adatokkal szolgálni az ilyen hitelezés elterjedtségéről, de bizonyos, hogy a város egyes – elsősorban a gettósodó – részein nagyon jelentős. Először is érdemes definiálni mit értünk uzsora hitel, avagy, ahogy a helyiek nevezik, kamatos pénz fogalmán: olyan hitelekről beszélünk, melyet az irreálisan magas kamat (Kazincbarcikán jellemzően havi 100%, Komlón 50%)⁵⁴, valamint az jellemez, hogy a hitelező nem rendelkezik az e tevékenységhez szükséges engedélyekkel (és képzettséggel). Az uzsora jellemzője, hogy az igénybe vevők általában anyagi krízis helyzetben vannak, hiszen ha nem így lenne más, kedvezőbb kondíciójú hitelhez is folyamodhatnának.

A kamatos pénz „előnye” a hivatalos hitellel szemben az, hogy nagyon könnyű hozzájutni: azonnal, minden bírálat és papírmunka megkapja, aki kéri. A legkézenfekvőbb közönsége tehát az elszegényedett, állandósult anyagi krízisben élő, és/vagy a funkcionális analfabéta népesség. A városi önkormányzat családvédelmi szolgálatának munkatársa szerint klienseik nagy része érintett az uzsora-ügyletekben: *„...durván 1800 család, aki rendszeres szociális segélyben részesül, vagy egyéb okból a családvédelmi szolgálat kliensi körébe tartozik. Ennek körülbelül a fele-harmada az, akik az uzsorában érintett”*. (önkormányzat adósságkezelő szolgálatának munkatársa) A valós szám ennél nyilván jóval nagyobb, hiszen az adósságspirálba került családoknak csak egy része fordul a családvédelmi szolgálatához. *„Nagyon sok uzsora ügy rejtve marad. Ami nálunk megjelenik az*

54 10000 forint hitel terhe 12 hónap múlva 20480000 forintra növekszik havi 100%-os kamat esetén, illetve 86490 forintra duzzad havi 50%-os kamatterher esetén.

csupán a jéghegy csúcsa.” (családvédelmi szolg.)

Az uzsora ténye közismert, létéről minden önkormányzati intézménynél beszámoltak a munkatársak. A családvédelmi szolgálat, a szociális szolgáltató központ, a szociális osztály, hajléktalan szálló, közcélú munkát szervező önkormányzati cég, a védőnők és az iskolai tanárok is tudnak a 'kamatos pénz' létéről, többekről tudják, hogy érintettek, különösen, ha ezen klienseik miatta kerültek kilátástalan helyzetbe. Tenni, mint mondják, mégsem tudnak semmit, bár a rendőrséghez is fordultak már segítségért: *„Nekünk azt mondta a rendőrség, hogy ha valaki szóban megállapodik, akkor a szóbeli megállapodás is megállapodásnak minősül. Ha elfogadja a másik feltételét, hogy egy hónap múlva 100%-os kamattal adja vissza a kölcsönpénzt, akkor nincs mit tenni.”* A rendőrség akkor sem lép közbe, mikor bizonyítható a hitelezés: *„Olyan is volt, hogy a hitelező írásba adta, hogy mennyit kell neki visszaadni. Szépen vezette papíron. És azt is hiába vitte el az ügyfelünk a rendőrségnek, nem történt semmilyen előremozdulás.”* (családvédelmi szolg.). Volt interjúalanyunk, aki arról számolt be, hogy hiába próbálták a rendőrséget bevonni, tehetetlenek voltak, mert nem volt elég tanú, aki az uzsorás ellen mert volna vallani, hiszen biztosak lehetnek benne, hogy vagy rajtuk, vagy családjukon megtorolja a hitelező a feljelentést. *„A rendőrség is próbált már közbelépni, csak hogy ahhoz, hogy az uzsorásra rá lehessen bizonyítani azt, hogy ezt a businesszt csinálja, 4 embernek kellene ellene vallania. Nyilván nem lesz 4 ilyen ember, mert nagyon megverik őket, vagy ha börtönbe is kerül az uzsorás, ott a családja, aki majd bosszút áll.”* (kamatos pénzt felvett hölgy, Kazinbarcika)

A rendszeresen kamatos pénzt felvevők egyik jellemző csoportját alkotják azok a slumokban élő – többnyire, de nem kizárólag cigány – családok, ahol a felnőttek iskolázatlanok és köztük nincs egyetlen kereső sem. Itt a bevételek egyszerűen nem fedezik még a napi megélhetést sem, nemhogy a váratlanul felmerülő költségeket. Ebben a csoportban sokszor valamilyen hirtelen krízishelyzetben (betegség, halálozás) kellett először a kamatos pénzt felvenni. De egy-egy magasabb számla, vagy az áram kikapcsolását, kilakoltatást kilátásba helyező felszólítás is afelé tereli az érintetteket, hogy kamatos pénzt kérjenek. Nekik ugyanis nincs más választásuk. Ha vannak is a közelben közvetlen rokonok, egyikük sincs abban a helyzetben, hogy kisebb-nagyobb pénzüsszeget átmenetileg nélkülözni tudna. A slumokban egész nagycsaládok élnek szegénységben, így a meglévő erős kötések ellenére a családon belüli háztartások csak a legkritikább esetben képesek pénzzel kisegíteni egymást. A legelesettebb családok persze azok, amelyekre a kapcsolati háló teljes hiánya jellemző. Rokonaikkal vagy névlegessé vált, vagy teljesen megszakadt a kapcsolatuk, baráti kapcsolataik egyáltalán nincsenek. Ők teljes izolációban élnek abban az értelemben, hogy nincs senki, akire támaszkodni tudnának krízishelyzetben. És itt nem csak az anyagi támogatásra gondoljunk, hanem olyan természetbeni segítségre, amely nagyobb mozgásteret biztosítana a szülőknek például azzal, hogy lehetne kire bízni a gyereket, míg ők az ügyeiket intézik, vagy alkalmi munkán dolgoznak. *„Ők a gettóban is kirekesztettek, mert nincsenek barátaik és a családi kapcsolataik sem működnek.”* (védőnő). Nem tudni azonban, hogy a kirekesztettség ok vagy okozat: egy szegény sorsú család azért kerül a kamatos pénz csapdájába, mert nincsenek támogató kapcsolatai, avagy éppenséggel a kamatos pénz és kilátástalan szegénység miatt veszítik el még a legközelebbi kapcsolataikat is.

Egy interjúalanyunk például, aki elmondása szerint már öt éve nem tud kikeveredni a kamatos pénz miatti eladósodottságból, gyerekként a nagyanyjánál nevelkedett egy kis faluban, szüleit nem ismeri, testvéreivel nem tartja a kapcsolatot. A férjének, aki kazinbarcikai, élnek ugyan itt rokonai, de velük nincsenek jóban. Ők még a négy kiskorú gyermekének felügyeletében sem támaszkodhatnak senkire. Jelenleg már annyi a tartozásuk, hogy csak a kamatokat tudják fizetni, persze a szociális transzferjövendelmekből. A kamat minden hónapba fizetve van, ugyanis bankkártyájukat már rég hitelezőjüknek adták.

Az uzsorakölcsönökkel rendszeresen élők másik csoportja a szenvedélybetegek, többnyire alkoholisták, vagy játékszenvedélyben élnek. Sokukat a hajléktalanok között találhatjuk meg, jellemzően *sem ők, sem a számukra hitelt nyújtók nem cigányok.*

Bár az, hogy a „kamatos pénzt” adó, és azt felvevő közül ki van a másíknak kiszolgáltatott

helyzetben nem kérdéses, ahogy az sem, hogy az ügylet milyen büntetőjogi megítélés alá esik, a kapcsolat mégsem egysszerűsíthető le a gonosz, mások baján élőködő és a szerencsétlen, döntéseinek következményeit előre nem látó kapcsolataként. A pénzt kérők ugyanis ott és akkor, amikor a kölcsönt kérik nem látnak más lehetőséget (és valóban, gyakran tényleg nincs is más lehetőség), és a kedvezőtlen feltételek ellenére, hálásak – ha nem is a hitelezőnek, de a sorsnak – amiért akut problémájuk ideig-óráig megoldódott. És az sem igaz, hogy ne ismernék tettük következményét: tudják, hogy a pénz felvétele mivel jár a jövőben. A kamatos pénzre rászorulóknak egy része mindig ugyanattól kér kölcsönt. Számukra is fontos, hogy bízhatnak abban, a pénzt kölcsönző ad, amikor ők megszorulnak. Erre számítnak, ezzel számolnak. Nekik egyáltalán nem érdekük feljelenteni hitelezőjüket. A kamatos pénzt felvevők egy része képes visszafizetni a kölcsönt. Ők rendszerint a téli hónapokban kezdenek el nagyobb adósságot felhalmozni, amit aztán a tavaszi, nyári idény- és alkalmi munkákból befolyó plusz jövedelmeikből tudnak visszafizetni. Nyár végére, ha volt elég munka, már ki jönnek az adósságból, hogy aztán az ősz elteltével az egész újra kezdődjön. Ha viszont megbomlik ez a rendkívül labilis egyensúlyi helyzet, és a hitelt nem képes a megszorult kuncsaft visszafizetni, akkor előbb-utóbb megindul egy olyan lejtőn, amiről már nehéz a visszaút. Egy újabb, másik uzsorástól való kölcsönkérés csak tovább rontja a helyzetet, amit további uzsorások felé történő eladósodás követ. Ekkor rendszerint eljön az a pont is, amikor már a hitelező fenyegetéssel, fizikai erőszakkal ad hangsúlyt követelésének. Az még a jobbik eset, ha a fizetni nemtudó lakásból elviszik az értékesíthető holmikat. Van akit viszont arra köteleznek, hogy ledolgozza adósságát.

Az uzsorások nagy része ugyanabból a környezetből származik, mint „ügyfeleik”. Ugyanúgy a leszakadó és gettósodó szegénység által jellemezhető városrészekben élnek, ugyanolyan silány minőségű, zsúfolt lakásokban, házakban laknak, a különbség csupán annyi, hogy lakásuk látványosan és jól felszerelt, modern technikai eszközök találhatóak benne, és maguk, valamint családjuk a környezetükhöz képest feltűnően gazdagon öltözködnek, sok ékszert viselnek. Több, a környezet által uzsorásként számon tartott emberrel is beszélgettünk, bár erről a foglalatosságukról ők maguk persze nem számoltak be nekünk. Ezen interjúalanyaink mindegyike alacsony iskolázott, munkanélküli, ugyanúgy, mint a hitelt igénybe vevők. Vannak köztük nők és férfiak egyaránt. Uzsorás és kiuzsorázott nem egy esetben egymás közvetlen szomszédai, és azt gondoljuk, hogy ez egy nagyon fontos kulcs: ez a tevékenység csak egy nagyon szigorúan és állandóan ellenőrzött környezetben végezhető, ahol az egyik pontosan tudja a másiktól, hogy mit csinál, mikor és milyen jövedelme érkezik.

Az uzsorásoknak van egy másik 'kasztja': a kiemelkedettek, a közösségen kívül élők. Ők inkább csak a pénzüket adják, a 'hitel-kihelyezést' és behajtást közvetítőkre bízják. Ők nem is laknak a gettóban.

Több egymástól független forrásunk is megerősítette, hogy az uzsorások nem kizárólag romák, és az ügyfelek között is találhatóak magyarok. Az uzsora véleményünk szerint a kilátástalan nyomor és kirekesztettség, a támogató kapcsolati háló hiányának, valamint az állandósult pénzhiány együttesének következménye, és azokra jellemző, akik ilyen körülmények között élnek. A pénzkölcsönzést ugyanezek a viszonyok mozgatják: ez olyan kíméletlen hitelezés, amelyben akár a legkisebb nélkülözhető pénzzel rendelkező is kölcsönt ad, és ezáltal emelkedik ki a nyomorból az ugyanolyan helyzetben élő szomszédai kárára. Ez egy kíméletlen harc, ahol az tud felszínen maradni, aki hitelez. Mivel ilyen körülmények között sokkal inkább romák élnek, mint magyarok, az uzsorázás roma—specifikus jelenségnek tűnhet, pedig nem az. Ugyanúgy megtalálható a hasonló körülmények között élő nem romák körében is.

III.1.2. Kiadások csökkentése

A szegény háztartások megélhetésük biztosításának érdekében nem csak munka, illetve transzfer jövedelmeiket igyekeznek növelni, de törekednek kiadásaik csökkentésére is. A fogyasztás visszafogása, a fogyasztói szokások megváltoztatása, rezsiköltségek csökkentése, és a lakhatási költségek mérséklése céljából történő költözés jelenti a leggyakoribb kiadáscsökkentő stratégiákat.

Fogyasztás visszafogása, fogyasztási szokások megváltoztatása

A fogyasztásnak a legszükségesebb dolgokra való korlátozása, az olcsó élelmiszerek vásárlása, a használt ruházat, vagy használt fogyasztási cikkek vásárlása új helyett, a szórakozásról és más, a társadalomban elfogadott minimumként számon tartott javokról, tevékenységekről (például gyógyszer, meleg kabát, televíziózás, családi ünnepek megtartása) való lemondás, általánosan jellemzőek. „Nálunk az soha nem volt szokás, hogy névnap, születésnapot megtartsunk. Nem. Én a virágért sajnálom pénzt adni, mer az két nap múlva kihajtódik, komolyan, oszt nálunk ez le is amortizálódott. Főlöleges. Anyagilag nem állunk úgy, hogy ilyen ajándékot vegyek, olyan ajándékot vegyek meg amolyant.” (egy hétvégi házban élő férfi, Kazincbarcika) Az így kialakított életmód alkalmazkodás a szűkös bevételek szabta feltételekhez. Igaz, azok a kirekesztett, mélyszegénységben élők, akik maguk családjukban már a sokadik szegény generáció, gyakran irracionális, vagy irracionálisnak tűnő fogyasztási szokásokat követnek, amit a középosztályi környezet rendre a szemükre is vet:

„Ha azoknak az embereknek a bevásárlószatyráját megnézném, akik segélyekből élnek, akkor sokkal inkább tükrözné azt, hogy meggondolatlanul, ad hoc módon vásárolnak. Semmi tervszerűség nincs. Semmi olyan dolog nincs bennük, hogy gondolok a holnapra, hanem mit tudom én, szerintem otthonról azt hozzák, hogy lemegyünk a legkisebb boltba, ahol felírják nekünk a dolgokat és megveszünk egy hatszáz grammos mosószert négyszer olyan áron, minthogyha elmennék havonta egyszer és megvennék egy nagyobbat [egy nagy bevásárlóban]. ... Ha belegondoltok, az aki tartozott nekem az albérleti díjjal, annak a szatyorjában ilyen volt, hogy két üdítő, egy üveg pezsgő, négy doboz Multifilter meg chips-ek. És akkor úgy ágaskodott bennem, hogy a francba! Én meg mint a hülye napi 20 órát dolgozok.” (idegenforgalmi vállalkozó, Kazincbarcika)

Itt nem térünk ki a „szegénység kultúrája” elmélet és az a körül kibontakozó társadalomtudományi vita ismertetésére (erre utaltunk már a kutatás elméleti háttérét bemutató fejezetben), csak annyit jegyzünk meg, hogy a slumokban tapasztalt irracionálisnak tűnő stratégiák, köztük a fogyasztási szokások, rokoníthatók, sőt, nem ritkán azonosak az Oscar Lewis és követői által megfigyeltekkel. A chipsen és a pezsgőn, vagy az üdítőn egy középosztálybeli tényleg tudna spórolni. Ahogy az eredendően középosztálybeli, de idős korára elszegényedett nyugdíjas spórol is rajta, és eszébe nem jutna mindezt megvenni. De nehéz számon kérni ezt attól, akinek nem csak, hogy nem volt kitől megtanulni a beosztást, de nincs is rendszeres jövedelme, amit be lehetne osztani. Ráadásul a legkisebb boltban ugyan tényleg drágább minden, de ott legalább lehet hitelbe vásárolni. És ha a boltos „olyan rendes”, mint például egyik terepünkön a szegények lakóhelyén működő egyetlen bolt tulajdonosa, hogy felárat a hitelben történő vásárlásért már külön nem számít (mert persze az már benne van a magasabb árban), akkor a hitelbe vásárlás nagyon is jó megoldás. Még mindig olcsóbb, mintha kamatos pénzt kellene felvenni.

A lakásfenntartási költségek csökkentése

A lakásfenntartási költségek (itt most a közüzemi díjak és a lakbér) a szegény háztartások kiadásainak egy igen jelentős részét teszik ki. Ezek csökkentése, még ha jelentős életminőségbeli romlással jár is, nagyon gyakori. Ez történik akkor, amikor családok, vagy egyedülállók alig fűtenek, vagy amikor áramot csak a hűtőszekrényükhöz és tévéjükhez használnak, lámpát nem kapcsolnak. A fűtésszámla, különösen a távfűtéses lakásokban, gyakran jelent megoldhatatlan problémát. Ritkán akad erre olyan jó „megoldás” mint a következő idézetben szereplő: „Volt olyan a tevékenységem során, hogy a központi fűtéses lakásba fölvittek kályhát, kidugták a füstcsövet az ablakon, és azzal fűtöttek, hogy ne kelljen fizetni a központi fűtést.” (városgondnokság munkatársa). Ez a példa extrémnek számít, a valóság az, hogy a távfűtéses lakásban lakóknak alig van lehetőségük arra, hogy teherbíró képességüknek megfelelő szintre tudják leszorítani számlájukat.

Bár ez nem költségcsökkentés, csak átmeneti kiadáscsökkentés, idesoroljuk a közüzemi számlák, és a lakbér kifizetésének elmulasztását, illetve a késve történő fizetést. Az ilyen mulasztás vagy

hirtelen krízishelyzettel, vagy állandósult megélhetési nehézségekkel van összefüggésben. De sok háztartás szezonálisan, a téli, kora tavaszi hónapokban, „csúszik meg” a fizetéssel, akkor, amikor a fűtés miatt a rezszi költségek magasak, viszont nincsenek idénymunkák. A városi slumokban gyakori, hogy a felgyülemlett hátralékok miatt a lakásokból a szolgáltatók kikapcsolják az áramot, gázt. Az elektromos vezetékek jogellenes házilag (és feltehetően életveszélyes) visszakötése ugyanakkor általában nem okoz gondot az ott élőknek. De ha ők maguk nem is tudják ezt megcsinálni, a környéken biztos találnak valakit, aki némi pénz ellenében újra áramot varázsol a vezetékbe. A gáz esetében ez nincs így. Ha valahol kikapcsolták a gázt, akkor ott gyakran visszatérnek a lakók a hagyományos tüzelési módokhoz. Például újra a kályhába gyújtanak be a viszonylag olcsón beszerezett szénrel, vagy az erdőről hozott fával, és főzéshez villanyrezszt használnak. Ha valaki hosszan elmulasztja a lakbér fizetését, akkor azzal kiteszi magát annak, hogy előbb-utóbb kirakják a lakásából. Ezt elkerülendő a lakbér-hátralékosoknak mindkét településen lehetőségük van adósságkezelési programban⁵⁵ részt venni, melynek keretében lakbérhátralék illetve meghatározott közületi díjhátralék rendezéséhez kapnak támogatást. Csakhogy ezzel, a program önkormányzati ügyintézőinek elmondása szerint, pont a legelesettebbek (iskolázatlanok, mentális betegségekkel küszködők) nem tudnak élni „*Úgy érezzük, hogy kifogytak azok az emberek, akiknek még esélye van, hogy segítséggel rendbe jönnek.... Az ügyfelek nagy része tisztában van az adósságállományával, tudja, hogy az tovább fog nőni, hogy ha munkahelyet nem talál [...] mert képtelenek azt megtenni, hogy a törvény szerinti rendszerben az első három hónap együttműködés alatt ne növeljék tovább azt az adósságállományt*” (családsegítő, Komló). Eközben – állítják az ügyintézők – , vannak olyan, a program feltételeit jól ismerő, a hivatal „nyelvét” értő és beszélő bérlők – nem éppen a leginkább rászorulók –, akik tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy ha sok adósságot felhalmoznak, akkor egy idő után automatikusan felajánlják nekik az adósságkezelést, amivel már csak egy töredékét (25 százalékát) kell kifizetniük a felhalmozott lakbérhátraléknak⁵⁶, és ezt ők ki is használják. A mi szempontunkból ez is lehet megélhetési stratégia.

Költözés

A lakásfenntartási költségek tartós rendezetlensége előbb-utóbb a lakás önkéntes vagy kényszerű elhagyásához, kisebbre, alacsonyabb rezsijűre történő elcseréléséhez vezet. Akinek még áll ez a lehetőség, az alacsonyabb státusú lakóterületekre költözik, ahol olcsóbbak a lakások, alacsonyabbak a lakbérek, és az alacsonyabb komfort szint miatt általában kevesebbet kell költeni a rezsire (például ha nincs távfűtés, vagy ha a vizet az utcai kútról hozzák). A lakóhelyi mobilitásnak ezen formája mindkét terepünkön jól nyomon követhető, és a társadalmi helyzet és a lakóhely közötti nagyon szoros összefüggés is minden nehézség nélkül kimutatható.

Vannak, akik lakásuk elvesztését követően náluk nem sokkal jobb helyzetű rokonaikhoz költöznek. A slumokban ez igen gyakori, ami növeli a zsúfoltságot és az ezzel automatikusan együtt járó aszociális viselkedési formák előfordulását. A lakáson való osztozás ugyanakkor nem korlátozódik a családokra. Egyedülállóak (elsősorban férfiak) gyakran bérelnek közösen szobát, lakást, ezzel csökkentve lakhatási költségeiket. Az elmúlt két évtizedben új funkciót nyert egykori munkásszállók az albérletek nem túl jó minőségű, de viszonylagos biztonságot jelentő alternatívái azok számára, akiket máshol nem fogadnának albérlőnek, vagy akik nem tudnak saját lakást venni.

Mindkét városban közismert stratégia az elszegényedett, belvárosi (gyakran távfűtéses, panel) lakásaikat fenntartani nem tudó emberek kiskertekbe történő kiköltözése. Egyedülállóak, párok és családok is laknak tulajdonosként, bérlőként, vagy szívességi alapon a korábban hétvégi házként funkcionált, és ennek megfelelően gyakran alapvető követelményeknek sem megfelelő (villany,

55 Kazincbarcikán ottjártunkkor 52 bérlemény volt bevonva a programba, ami az önkormányzati bérlakásállomány 8%-a. Komlón 2005 óta van adósságkezelési szolgálat, eredetileg 17, 2007-ben 50 bérlemény vett részt a programban, azóta drasztikusan csökken ez a szám, mert az eladósodott háztartások többsége nem tud megfelelni a minimális kritériumoknak, többek között annak, hogy a program első három hónapjában ne növelje a kintlevőségeit.

56 Kazincbarcikán a program részeként az adósság 75 százalékát az önkormányzat kifizeti, (ennek az összegnek a 90 százalékát megkapják a központi költségvetésből), és a bérlő kötelezettséget vállal arra, hogy fizeti a havi lakbért és megadott ütem szerint törleszti a hátralék fennmaradt részét.

csatorna, esetenként víz nélküli) házakban. Egy ötvenes éveiben járó, párjával már nyolc éve egy 3,5x4 méteres víkendházban lakó rokkantnyugdíjas így beszél a kiköltözésről: „Kiköltöztem. A lakást le kellett adni. ... az adósságok miatt. ... hát kevés volt a fizetés, nagy volt a rezsi, oszt mindig csúszott-csúszott. Amikor az ember először elindul a lejtőn, akkor nem tudja utolérni magát segítség nélkül. Fizetésből meg három gyereket nevelni! A V-nél [vállalatnál] még akkor túrót kerestünk, magyarul. Én amikor a V-nél leszámoltam 13 éve, akkor kerestem maximum 15 ezer forintot... Ezt a házat én valamikor harminc évvel ezelőtt vettem. Amikor leadtam a lakást, idejöttünk.” Itt a házak egy része, mint az előbb idézett férfié, egészen kicsi (10-12 négyzetméter alapterületű), más része viszonylag nagy, több helyiségből áll. Mégis közös bennük, hogy lakóik nem csak térben, de társadalmi értelemben is a városon kívül helyezkednek el.

Vannak, akik elhagyják a várost és a környékbeli falvakban telepednek meg, általában ott, ahonnan maguk is származnak, vagy ahol rokonaik élnek. A két városból azonban kevesen költöznek falura, aminek részben az az oka, hogy a városok még mindig jobb feltételeket nyújtanak a boldoguláshoz, mint a falvak, ahol végképp nincs munka és ahol az önkormányzatok szűkebb lehetőségeik miatt, jóval kevésbé bőkezűek a szociális szolgáltatások terén.

III.1.3. Etnikusak-e a megélhetési módok

Bizonyos különbségek megfigyelhetőek a cigány és nem cigány szegények között a tekintetben, hogy jellemzően hogyan próbálják meg megélhetésüket biztosítani. Mint láttuk, a különböző cigány csoportok tipikus megélhetési stratégiái is eltérőek lehetnek. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a boldogulás módjának bármiféle inherens etnikai tartalma lenne, az nem a cigányságból vezethető le, hanem a történetileg kialakult többség-kisebbség kapcsolatnak, legtöbbször a többségi kirekesztésnek a produktuma. Ez akkor is így van, ha a megélhetési mód viszonylagos jólétet jelent (üzletelés) és akkor is, ha az éppen a mindennapi boldogulásra elegendő (alkalmi munkák). Persze a többségi magyarok és maguk a romák is számos tevékenységet tartanak etnikusnak függetlenül attól, hogy azokat ténylegesen milyen gyakorisággal végzik cigányok, illetve nem cigányok. Mi etnikusnak a továbbiakban azokat a megélhetési módokat nevezzük, amelyeknek identitásképző szerepük van. Mivel azonban az etnikai identitás a külső kijelölés és az önmeghatározás egymásra ható, folyton változó eredménye, nehéz precízen szétválasztani egymástól az etnikus és nem etnikus stratégiákat. Azt mindenesetre meg tudjuk mondani, hogy ebben a dinamikus folyamatban résztvevő csoportok (a nem roma többség, és a cigányok egymástól elkülönülő csoportjai), nagyjából mit értenek az alatt hogy *cigány* megélhetési mód.

A közvélekedés etnikusnak tartja azokat a megélhetési módokat, amelyeket többnyire cigányok végeznek, de azokat is, amelyeket nem fogadnak el. Viszont, ha egy roma nem segélyen él, nem jár el feketén a kőműves vállalkozóval dolgozni, vagy nem megy el metszeni a szőlőbe alkalmi munkavállalói kiskönyvével (ahova aztán nem írják be a foglalkoztatást), vagy nem jár bontásokra azért, hogy ott fémhulladékot szedjen össze, nem megy el fáért az erdőszethez, hogy azt továbbadja, és nem piacozik ruhával, gyümölcssel, vagy azzal ami éppen akad, hanem bejelentett rendszeres jövedelmet biztosító munkája van, olyan munka, amire hosszútávon is lehet egy család jövőjét építeni, akkor az az ember már nem *olyan* cigány. Az már a többség szemében, nem tipikus. A dél-baranyai terepünkön például összesen két olyan családot tudtak megnevezni interjúalanyaink, akik bár cigányok, de nem *cigány módon* élnek. Azt tehát, aki nem *cigány módon* él már nem is tekinti a környezete teljesen cigánynak. Nem tekinti a környezet cigánynak például Kazincbarcikán azt a 21 éves két szakmával rendelkező családja körében magát romaként identifikáló lányt, aki ugyan a város szélén nőtt fel nyolc testvérével, de most a belvárosban lakik, férje a BorsodChemben műszerész és minden hónapban gondosan előre bevásárol egy olcsó élelmiszeráruházban. És nem tekintik cigánynak azt az önkormányzati ügyintézőként dolgozó 30 éves nőt sem, aki most egy lakótelepi lakásban él rendszeresen külföldön dolgozó bányász férjével. Ők már nem *olyan* cigányok, mert a közvélekedésben a cigány „segélyen él”, „másokat becsapva üzletel”, „vasat és fát

lop” és „nem tervez előre”. A cigánynak tekintett megélhetési módokat a többség vagy valamilyen sajátos cigány kultúrára vagy rosszabb esetben a génekre vezeti vissza.

„*Őbennük a lazaság, a szabadabb életfelfogás, magában ebben az etnikumban benne van, az eredetük is az, hogy ők szabadon éltek, vándoroltak, mentek mindenhova. Nyilván ez a lazaság abban is megnyilvánult, hogy jó hát adnak pénzt is, hát akkor mi a francnak törjem én magam.*” (Szociális Szolgáltató munkatársa)

„*A népcsoportok génjeiből eredően megvannak azok a sajátos tevékenységek, amiket azok végeznek; a cigányoknak is megvannak*”. (egykori rendőrtiszt)

„*A K. utcában nagyon sok a roma. Őnekik - neked nem kell mondanom - nekik egész más a normális. .. ott senkinek nincs munkája rendszeresen. A lakás is rendetlen. Állandóan tetvesek a gyerekek. Nekik erre igényük sincs. Nagyon alacsony az igény szintjük [...] köztük divat ez a hasba szúrás.*” (Védőnő)

Ezzel szemben a többségi környezet cigánynak tekinti, de legalábbis a cigányokhoz sorolja, azokat az egyébként sem származásuk, sem önmeghatározásuk alapján nem cigányokat, akiknek a város gettósodó területein van a lakóhelyük és a kirekesztettségben élőkre jellemző életformát élnek. Így romának tartják a Komlói slumban élő 55 éves nem roma nőt, aki állami transferekből él, üzletel, iszik és nagy hangon, káromkodva irányítja az utcában zajló eseményeket.

Eközben a cigányok saját maguk követte megélhetési stratégiáikról különbözőképpen beszélnek, attól függően, hogy mely cigány csoportba tartoznak és hogy alkalmazott stratégiáik mennyire általánosak a nem cigányok körében. (Lásd. A kazincbarcikai cigányok identitásáról szóló II.1. fejezet.) A róluk kialakított többségi vélemények persze erőteljesen befolyásolják saját magukról alkotott képüket, így azt is, hogy ők maguk milyen tevékenységeket tartanak cigánynak. Például úgy, hogy azokat a negatív attribútumokat, amelyek alapvetően a szegénység és kirekesztettség jellemzői maguk is etnikusnak, a kultúrájukban gyökerezőnek tüntetik fel, ezzel felvállalhatóvá téve a kirekesztettség állapotát, vagy azokat a *más* cigány csoportokhoz kötik, határt húzva ezzel maguk és a többi cigány csoport között. A hagyományos cigány megélhetési módnak tekintett és e tanulmányban általunk is így emlegetett „faluzás” eredetileg azoknak a gazdasági nicheknek a kiaknázását jelentette, amelyekre nem érte volna meg behatolni a cigányokénál messze jobb társadalmi helyzetű kereskedőknek. Nem úgy a kirekesztett cigány csoportoknak, akiknek földjük, vagy más termelőeszközük nem volt, akik az ellenséges környezet miatt gyakran kényszerültek lakóhelyet változtatni, és akik közösségük fennmaradását ezzel a viszonylagos függetlenséggel tudták biztosítani. A faluzás mai megfelelője az, amikor valaki olcsón vesz nagy tételben kivit és aztán azt a környék falvaiban drágábban eladja, vagy ha a Németországból potom áron beszerzett divatárut („butikussuccokat”) a városba hozza és innen piacozó rokonaival szétteríti a régió településein. A faluzást vagy annak modern változatát, amit talán leginkább üzletelésnek neveznek, a cigányok mindkét „tősgyökeres” kazincbarcikai csoportja az oláh cigányok jellegzetes gazdasági tevékenységének tartja. De míg a romungrók elítélően beszélnek róla, addig az oláh cigányok büszkék rá. Ezzel a két csoportot elválasztó etnikai határ mindkét oldalról meg van erősítve. Pedig valójában a városban közismert, hogy a leggazdagabb, rózsadombi cigányok zenész családból származnak és vagyonukat piacozással alapozták meg. Ez mégsem változtatja meg a cigány etnikai csoportok egymásról és magukról kialakított képét. A komlói beások számára hasonló jelentőséggel, és identitás-meghatározó erővel bír az erdő, illetve az erdőhöz kapcsolódó tevékenységek köre. Az itt élő közösség számára hagyományosnak tekinthető teknővájás, fa-eszközök készítése mára kihalt, fennmaradt azonban az erdei termények és a fa gyűjtése, mint identitás-erősítő „cigány” tevékenység. A gombászásból, makkolásból, gallyazásból ugyan nem lehet megélni, de – különösen az idősebb beások – ma is végzik ezeket a tevékenységeket.

A bevezetőben feltett kérdésre tehát az a válasz, hogy *cigány megélhetési stratégia nincs*, de vannak olyan megélhetési módozatok, amelyekkel cigányok, vagy azon belül egyik vagy másik meghatározott cigány csoport gyakrabban él. Bár a külső megítélés több olyan tevékenységet is „cigányosnak” vél, amit valójában romák és nem romák egyaránt végeznek, identitás képző szerepe

az üzletelésnek (az oláh cigányok esetében) és a zenélésnek (zenész cigányok esetében) és az erdei tevékenységeknek (beások) van. Így a korábban megfogalmazott definíciónk alapján csak ezeket a tevékenységet tekintjük etnikusnak. Nem etnikusak azok a megélhetési formák, amelyeket ugyan a többségi környezet annak tart – segélyből élés, egyik napról a másikra való, tervezést mellőző élet, féllegális illetve illegális tevékenységek, fekete munka és alkalmi munkavállalás –, de amelyek valójában elsősorban a kirekesztettség és a gettólét termékei. Ezeket megtaláljuk a kirekesztettségben élő nem cigányok körében is. Magyarországon éppúgy, mint az észak-amerikai nagyvárosok gettóiban.

III.2. Kapcsolatok szerepe a megélhetés biztosításában a kazincbarcikai szegények körében

A szegénységhez vezető tényezők (a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás, alacsony jövedelem, illetve nyugdíj, tartós betegség, sok eltartott, krízishelyzet miatti eladósodottság) mindegyike érinti mind a cigányokat, mind a nem cigányokat. Ezek egy része egyéni, vagy demográfiai okokra vezethető vissza (pl. tartós betegek, egyedül élő alacsony nyugdíjjal rendelkező öregek esetében), más része a strukturális változáshoz, a rendszerváltást követő gazdasági krízishez köthető (a munkalehetőségek hiánya, a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalának foglalkozásszerkezeti eltérése). Ma már tudományos közhely (és *csak* tudományos közhely), hogy a demográfiai különbségek (a roma családokban átlagosan több a gyermek, de kevés az időskorú, míg a nem romák körében magas az idősek aránya), valamint az iskolázottságban mutatkozó különbségekre és az etnikai diszkriminációra visszavezethető eltérő munkaerő-piaci esélyek miatt a szegénység nem egyforma mértékben sújtja a romákat és a nem romákat. A tartós szegénységben élők korlátozott lehetőségeikhez igazodva alakítják ki megélhetési módozataikat. A legelesettebbek esetében fordul elő, hogy ilyen tudatos alakításról szó sincs, ők helyzetüket a reményvesztettek passzivitásával fogadják el. Az előzőekben bemutatott leggyakoribb megélhetési stratégiák (a fogyasztás és más kiadások radikális visszaszorítása, lakóhelyváltás, hitelfelvétel, családi, rokoni támogatásra vagy segélyekre való támaszkodás, legális vagy illegális munkavállalás, fémhulladék- és fagyűjtés, stb.), illetve azok kombinációi a szegények különböző csoportjaihoz köthetők. Hogy e szegénycsoportok miért alkalmazzák egyik vagy másik stratégiát, az függ jelenlegi és korábbi élethelyzetüktől, a környezetükben általános mintáktól, értékrendtől, a szociális ellátórendszer sajátosságaitól és nem utolsósorban a háztartások kapcsolati hálójának jellemzőitől, illetve a társadalomba való integráltságuk fokától, vagy másképp fogalmazva attól, hogy a társadalmi hierarchia alján, peremén, a perem belső vagy külső oldalán vannak-e. Az alacsony nyugdíjjal rendelkező idős egyedülálló, aki egész életében megélhetését a rendszeres kiszámítható jövedelem és havi beosztás köré szervezte, és aki nem mellékesen érzi a kisközösség szolidaritását, nyilvánvalóan más stratégiát választ, mint a városi gettóban élő, már pusztán lakóhelye miatt is megbélyegzett sokgyermekes fiatal pár, akiknek rokonai ugyanitt élnek, akik maguk úgy nőttek fel, hogy nem látták sem szüleiket, sem más felnőttet rendszeresen munkába jár, és akik számára az egyszer hopp, másszor kopp a természetes.

A megélhetést, vagy e fogalmat kitágítva, a társadalmi érvényesülést nagymértékben befolyásolja a háztartások és közösségeik kapcsolati hálójának jellege, a gyenge és erős kötések sűrűsége, a kapcsolatok kiterjedtsége, és multi-etnikus közösségekben az inter- és intraetnikus kapcsolatok megléte, illetve hiánya. Ebben a fejezetben a szegények megélhetési stratégiái és társadalmi kapcsolataik közötti összefüggéseket foglaljuk össze a két terepen megfigyelték alapján, méghozzá az etnikai hovatartozás metszetében.

Erős kötések

Terepmunkánk során részben igazolva láttuk azt, hogy a családi kapcsolatoknak (az erős kötéseknek) védő, megtartó erejük van. A valamilyen okból kifolyólag tartósan vagy átmenetileg krízishelyzetbe jutott családtag, vagy kiscsalád számíthat a többiek, a nagycsalád támogatására. Feltéve, hogy helyben van a család. Az időskorú szegények esetében a valaha volt szocialista nagyvárosban a család többnyire csak a már felnőtté vált gyerekeket és az ő családjaikat jelenti, akik gyakran maguk is nehéz helyzetben vannak. A fiatalabb korosztálynak a jobb munkalehetőségek reményében történő elvándorlásával azonban néha még ez sincs. Számos hajléktalan interjúalanyunk élettörténetéből kitűnt, hogy a tartósan munkanélkülivé lett és ezzel összefüggésben – bármilyen irányú legyen is ez az összefüggés – valamilyen

szenvedélybetegséggel, pszichés problémákkal küszködő férfiak esetében, pont a családi védőháló elszakadása az, ami a biztos lecsúszáshoz vezet. Az erős kötések érzelmi támogatást, anyagi (kölcson, pénzbeli támogatás), illetve természetbeni segítségnyújtást (betegápolás, gyermekek felügyelete, háztartási és ház körüli munka, tartós fogyasztási cikkek kölcsönadása, közös használata), és nem utolsó sorban információkat és további kapcsolatokat jelenthetnek.

Az erős kötéseknek azonban nem minden esetben van megtartó erejük. Ott ugyanis, ahol a nagycsaládban a nukleáris családok többségének már nincs miből megélnie, ahol hiába a rokonok fizikai közelsége, a családban megtermelt összjövedelem olyan kevés, hogy ha az egyenletesen oszlana el, akkor senkinek nem lenne elég a legalapvetőbb dolgokra se, ott a nagycsalád már nem tudja megvédeni tagjait a lecsúszástól. Azok a kis családok, amelyek valamivel jobban élnek, igyekeznek lazítani kötődésüket, hogy a felszínen tudják tartani magukat vagy hogy további gyarapodásukat a többiek ne akadályozzák. Itt az egymással rokoni kapcsolatban lévő nukleáris családok egymás versenytársai lesznek az erőforrásokért (munkalehetőség, segély, adomány stb.) folytatott küzdelemben. A Hámán Kató utcában lakó egyik asszony például arra a kérdésre, hogy milyen gyakran látogatja meg Gábor Áron utcai rokonait, azt felelte „dehogy megyek én oda, azok irigy kutyák”. Azaz, azok jobban élnek, de ebből nem juttatnak szegényebb rokonaiknak. Elgondolkodtató, hogy egész nagycsaládoknak ilyen jellegű tartós lecsúszását csak cigány családoknál tapasztaltuk.

Úgy találtuk, hogy a legelesettebbekre szinte kivétel nélkül igaz, hogy nincsenek erős megtartó kötések. Sőt, mint azt később látni fogjuk, ők azok, akik nem rendelkeznek gyenge kötésekkel sem.

Gyenge kötések, inter-etnikus kapcsolatok

Bár az egyértelmű, hogy a személyes és háztartásközi kapcsolatok elemi szerepet játszanak abban, hogy egy-egy szegénységben, vagy annak kockázatában élő ember, illetve család hogyan képes boldogulni, arra már kevésbé tudunk egyértelmű választ adni, hogy az elmúlt két évtizedben hogyan változtak meg a mikro-társadalmat jellemző kapcsolatok, valamint az, hogy a megélhetés biztosításához elengedhetetlen kapcsolati hálónak vannak-e etnikus jellemzői.

Az első kérdésre nehéz válaszolni, hiszen kutatásunk nem longitudinális jellegű, mégis sok fontos elemét meg tudtuk fogni a kapcsolatok – jellegük és 'használhatóságuk' - változásainak. Az információkat egyrészt magukból az interjúkból merítettük, melyek egy része kitér a 'régi idők' történeteire, másrészt segítségünkre van Havas Gábornak (1982) a baranyai terepen 35-40 évvel ezelőtt készült kutatása. Biztonsággal állíthatjuk, hogy Komlón a kapcsolatok nagyon jelentősen megváltoztak. Ahogy azt a II.2. fejezetben megírtuk az itt élő beás cigányok erős földrajzi és társadalmi kirekesztettségben éltek egészen a rendszerváltást követő évtizedig. E kirekesztettség ugyanakkor sokáig (körülbelül a 70-es évek végéig) egy olyan kliens-patrónusi rendszerrel egészült ki, mely a cigányoknak és a magyaroknak kölcsönösen fontos volt. A cigányok egyrészt az erdő javainak összegyűjtésével, megmunkálásával és házaknál történő eladásával, másrészt a többségiek házaiban végzett alkalmi, de rendszeres munkavégzéssel biztosították szegényes megélhetésük forrását. A magyaroknak pedig szükségük volt az olcsó munkaerőre a ház körül és a cigányok termékeire:

„A fater az erdőből élt, az erdésznek dolgozott, anyám pedig házaknál dolgozott és koldult. ... Parasztokhoz járt háztartási munkát csinált: mosott, takarított, a kertben dolgozott. Voltak családok, akikhez járt, mind magyarok voltak.” (idős beás bácsi, Anna akna, Komló)

Ebben a viszonyban a cigányok egyértelműen alárendelt, de nem totálisan kiszolgáltatott helyzetben voltak, hiszen munkájuk jövedelméből éltek. Ehhez nagyon hasonló viszonyokat ír le Virág Tünde egy elcigányosodott baranyai faluról, amelyben a régi kliens-patrónusi viszonyokon alapuló inter-etnikus kapcsolatrendszer a városinál sokkal kiterjedtebb és stabilabb (Virág, 2008).⁵⁷

57 „A hetvenes években a cigány családok legtöbbször volt olyan támogató, kliens-patrónus jellegű kapcsolata is a

Ezek a kapcsolatok ebben a városban valamikor a hetvenes-nyolcvanas években épültek le, akkor, amikor cigányok is fizetett állandó munkát kaptak a bányákban, és nem voltak többé kiszolgáltatva a magyarok számára végzett ház körüli munkák során megkereshető jövedelemnek. Néhány, de csak nagyon kevés idős beás cigány a munka, illetve ma már a nyugdíj mellett, kijárt, kijár az erdőbe gombászni, makkot-bogyót gyűjteni részben saját fogyasztás céljából, de részben azért is, hogy a felesleget eladja ismerős családoknak. Mára mindez nem több mint alkalmi bevételi forrás. A hetvenes-nyolcvanas évekre a megélhetés alapját a többségiekhez hasonlóan a bánya képezte. Ebben a tekintetben másik terepünkön is azonos a helyzet: az ott élő romák túlnyomó többsége számára a megélhetés alapjait a 70-es 80-as évekre az ipari foglalkoztatás biztosította. Mindkét településen a rendszerváltást követő gazdasági szerkezet-váltás és az ezzel járó leépítések követően lehetetlenültek el a helyi romák. A kirekesztődést a tartós és kiterjedt munkanélküliség hozta létre. Az új helyzethez való alkalmazkodási képességben ugyanakkor nagyon fontos szerepet játszott az, hogy a korábban létező, a cigányokat a többségi társadalomhoz kapcsoló 'gyenge kötések', a többségiek és cigányok közötti, kölcsönös – bár nem egyforma mértékű – előnyökre építő kapcsolatok a szocializmus idejében felszámolódtak-e, avagy mobilizálható csírái megmaradtak.

Ezt támasztja alá, ha megvizsgáljuk, hogy rendszerváltás után kik tudtak talpon maradni, kik azok akik nem süllyedtek el a kilátástalan munkanélküliség bugyraiban. Azon kevesek, akik nagyon különböző módon és stratégiával, talpon tudtak maradni egyetlen közös vonással jellemezhetőek: egyaránt rendelkeznek a többségi társadalomhoz kötő 'gyenge', de nagyon is funkcionális kapcsolatokkal, valamint a biztonsági hálót jelentő, erős támogató rokoni kötésekkel.

Nézzük néhány példát arra, hogy kik ezek a talpon maradtak és, hogy mi jellemzi kapcsolataik változását a rendszerváltást követően!

Komlón ilyenek tekinthető az a néhány cigány iparos – lakatos, asztalos – akik fiatalon a bányavállalatnál dolgoztak, de műszak után a második gazdaságban is munkát vállaltak („maszekoltak”), ahol a későbbiekben jól használható tág és funkcionális kapcsolati hálóra tettek szert.

„Központi gépüzemben [bánya] kezdtem dolgozni, mint lakatos. Aztán eljött a maszek világ átalakult. [...] Aztán 95-től egy svájci lakatos céghez szegődtem, de az 2000-ben megszűnt. De kis dolgaim akkor is meg voltak, a maszek akkor is állt. Az én munkahelyem most a V. Kft ahol, mint segédmunkás dolgozom. Mellette tudok dolgozni, van hivatalosan saját vállalkozásom. Amit tudok, maszekolok. G.J. [Városgondnokság] az egyik munkaadóm. De most sincs annyi munka, hogy abból magában meg lehetne élni. Két állásom van.” (lakatos kisvállalkozó, cigány)

A gyenge kötések túl elemi fontosságúak a családon belüli stabil és támogató kapcsolatok is: „A családban az idősebbeknek komoly nyugdíjuk van a bányából. Nincs az, hogy lehúznának, inkább jönnek, segítenek. Az a jó nálunk, hogy összetartunk.” (lakatos kisvállalkozó, cigány)

A szakképzettség, de még a támogató rokonság, ugyanis önmagában nem elég: az előítéletek és elterjedt munkaerőpiaci diszkrimináció miatt a többséghez kötő gyenge kapcsolatok – vagyis személyes referencia nélkül cigány ember nem tud a munkaerőpiacon boldogulni. „Megvan a számítógépes végeztségem, a boltvezetői is, tehát szakmunkás vagyok. Olyan embereket lát a Tesco-ban is, vagy bármelyik boltban, akiknek semmi köze a kereskedelemhez, aki nem tudta megkülönböztetni a kétfajta kenőmájast. Telefonon azt mondták, hogy van munka, amikor bementem, akkor már nem volt. [...] Én Orsós vagyok. Amikor a Tesco-ba jelentkeztem, azt mondták, hogy persze igen, van munka, amikor ott volt a nevem, akkor már nem. Egyre inkább hiszek abban, hogy ha van ismerős, akkor esetleg, de ha nincs ismerős, akkor tovább kell lépni.” (kétgyerekes beás asszony)

Egészen más módon, de hasonlóan elemi jelentőséggel bír a Kazincbarcikán boldoguló cigányok különböző csoportjai számára a gyenge és erős kötésekkel egyaránt jellemezhető kapcsolati háló,

többségi társadalom tagjaival („minden parasztnak megvolt a maga cigánya”), amelyek a rendszeres munkavégzés idején visszaszorultak, és megritkultak, de egy-egy nehezebb időszak idején aktiválhatóak voltak a továbbélés érdekében.” (Virág, 2008)

melynek alapjai még a rendszerváltást megelőzően alakultak ki.

Ebben a városban valamivel több a boldoguló cigány. Elsősorban a városban szétszórta élő zenész családokból származók, és a G.Á. utcában zárt közösségben élő oláh cigányok kerültek ki az elszegényedést és társadalmi lecsúszást, de akad néhány jobb módban élő cigány ember a belvárosi slumokban is. A II.1 és III.1 fejezetekben megírtuk, hogy mennyire eltérő stratégia jellemzi ezt a három csoportot, és ennek megfelelően kapcsolati hálói is alapvetően különböznek. A boldoguló cigányok kapcsolatainak egyetlen közös vonása, hogy mind a családi-rokoni 'erős' kapcsolatokban, mind a többségi társadalomhoz kapcsoló 'gyenge' kötésekben gazdagok.

A belvárosi slum peremén élő 'jól-menő'-k egyik reprezentánsa egy fiatal roma nő és családja, akik meggyőző példáját képviselik annak, mennyire szükséges feltétele a boldogulásnak a széles és etnikailag és szociálisan egyaránt heterogén kapcsolati háló. Az asszony GYES-en van, férje rendőr, mostohaapja pedig vállalkozó. A családi vállalkozás, melynek teljes adminisztrációját a fiatalasszony végzi, igen szerteágazó: járnak külföldre lomizni, az így beszerzett arut itthon adják el piacokon, illetve kereskedőknek; szintén külföldön van egy üzleti partnerük (egy „török”), akitől „butikos cuccokat” vesznek nagyban, amit itthon értékesítenek; van számítástechnikai üzletük és egy szoláriumuk, valamint egy takarító vállalkozásuk, amely a városi ingatlankezelővel kötött szerződés keretében a város bérházait takarítja. Üzleti tevékenységük továbbá kiterjed a legális (Credit Capital ügyintéző) és a személyi hitelezésre is. Jelentős számú – többnyire, de nem kizárólag cigány - munkaerőt - takarítókat, piaci árusokat, beszerzőket, stb. foglalkoztatnak és mozgatnak, miközben vállalkozásaik kapcsán nagyon jó kapcsolatot tartanak fenn a helyi hatalom képviselőivel (önkormányzati ingatlan-kezelő), magyar és külföldi üzletemberekkel. Könnyen belátható, hogy számukra a boldogulás záloga a sokféle és kiterjedt 'gyenge' kötések hálózata. A slum-ban élő néhány jobbmódú romát is hasonló, bár nem ennyire kiterjedt, kapcsolati háló jellemzi. Boldogulásuk a helyi mikro-társadalomban elfoglalt központi szerepüknek, és a kívülállókkal fenntartott funkcionális kapcsolataiknak egyszerre köszönhető. Neki szólnak az alkalmi munkásokat kereső vállalkozók, ők intézkednek az önkormányzatnál, gyakran ők azok, akik kölcsönt adnak és ők veszik át a gyűjtögetett vasat, mert ők tudják, hogy lehet jó áron eladni.

A munkaszervezőknek, a toborzóknak különleges státuszuk van, elsősorban két-oldalú kapcsolataiknak köszönhetően: „*Vannak cigány vállalkozók. Meg vannak magyar vállalkozók. Mert összefog a cigány a magyarral vállalkozni. És, hát most már úgy ezek a vállalkozók tudják mind, hogy hol van munkanélküliség, honnan lehet embereket szerezni és legyönnék toborozni.*” – mondta az egyik alkalmi munkát szervező, a belvárosi slumban élő roma ember.

Az alábbi részlet egy szintén a belvárosi slumban élő, ma is meghatározó személlyel, korábbi kisebbségi önkormányzati elnökkel készült interjúból való és azt mintázza, hogyan konvertálható a politikai tőke gazdasági erőforrássá:

„Azelőtt az elmúlt ciklusban, míg én voltam [az elnök], nekem fel volt írva egy szakmunkás csoport, és fel volt írva egy segédmunkás csoport. Ugye tudta mindenki, hogy ha engem megkeres, akkor én tudok nekik embert biztosítani a munkára.

- És hány ember szerepelt a listáján?

- Sok.

- Nagyságrendileg, 20, 100?

- 100, 150, 200.

- Jöttek, nincs valami munka? Felírtam, mi a szakmája. És mikor jött a telefon, kérdeztem, hány emberre van szükség. Ennyi. Felmentem, na srácok erről van szó, ki akar menni dolgozni.

Már ugye rögtön volt jelentkező. Telefon, gyertek megvan az ember.

- És akkor Ön vállalta, hogy összeszedi ezeknek a vállalkozóknak az embereket?

- Igen.

- Ezek a vállalkozók, akik telefonáltak, honnan ismerték magát? Honnan tudták, hogy magát kell felhívni ahhoz, hogy emberük legyen?

- A kisebbségi önkormányzatokon keresztül. Mer olyan kapcsolataink voltak. Annyira

kiépítettük. Például Nyíregyháza-Kazincbarcika, napi kapcsolatban állt a kisebbségi önkormányzat, mert akkor ez a kubik munka volt, internet fektetés, meg telefonhálózatának a kiépítése ugye, oszt, akkor az embereket így szedtük össze.

- És akkor ezek cigány vállalkozók voltak?

- Igen.

- Egy-egy vállalkozó hány embert vitt el egy ilyen munkára?

- Attól függ, milyen beruházás. Volt, amikor húsz embert. Vagy mikor egy nagy busszal jött és úgy vitte el. Például, amikor gazdaságba, szőlőmetszésre, vagy egy betakarításra. Szóval, volt, hogy tele busszal.

- Barcikaiak voltak, vagy nyíregyháziak?

- Is-is. Budapestiek, az Alföld.”

Az interjúrészből nem derül ki, de ez az ember, aki ma már nyugdíjas, korábban a bányauzemenél dolgozott, ma pedig mint kisebbségi önkormányzati képviselő, a többségi önkormányzat, a „hivatal” felé képviseli az itten cigányok érdekeit. Ő megy be a hivatalba, őt ismerik és vele állnak könnyebben szóba a hivatalnokok. Ezt a sokrétű tevékenységet a korábban a többségiakkal kialakított szálak mellett azért tudja végezni, mert nagyon stabil és erős kötésekkel jellemezhető támogató családi kapcsolati hálóban él: négy gyermeke közül kettőnek családi vállalkozása van az építőiparban és kereskedelemben, egy másik gyereke pedig külföldön él, és onnan támogatja apját. „Nekem csodálatos családom van.” – mondja. De mindezekon túl, bár maga oláh cigány, rokoni kapcsolatban áll a város legmagasabb presztízsű zenész cigányaival is.

A G.Á. utcai oláh cigányok boldogulása szempontjából is hasonlóan fontos, hogy kapcsolataik – bár egészen más jellegűek – de kiterjedtek és inter-etnikusak: a cigány és nem cigány kereskedőkkel országszerte fenntartott kapcsolatok hűsbavágóan fontosak, lényegesebbek, mint bármilyen formális végzettség. Ezt mintázza az a fiatal kisgyerekes asszony, aki érettségizett, a városban mégsem vették fel sehova dolgozni. A lány, mielőtt összeállt volna jelenlegi társával, aki ma építkezési vállalkozóként a Borsodban rekrutált csapatával Ausztriában dolgozik, és megszületett gyermekük, kénytelen volt hetelni egy Nyugat-Magyarországi multinacionális cégnél. Két évnyi hetelést követően döntött úgy, hogy hazajön és kereskedni fog: édesanyjával közösen vitték az üzletet. Nagyban vásároltak ruhát és a szegény falvakat autóval járva némi felárral eladták az árut. Ehhez a tevékenységhez olyan kapcsolatokra – volt szüksége, amelyeken keresztül információkhoz juthat: hol lehet olcsón ruhát vásárolni, a falvakban pedig összekötőkre volt szüksége, akik jelzik hol milyen árura van kereslet. Ezek az információk a rokoni alapon szerveződő oláh cigány közösségtől származnak, amelyben nagyon sokan kereskednek, üzletelnek, és amely csak a zárt közösség tagjaival osztja meg értesüléseit.

A G.Á. utcában lakók egymásra támaszkodnak szükség esetén (gyerekek gondozása az üzleti utazások alatt, kórházi ápolás, egyéb betegség, rendőrségi ügyek). Az erős, megtartó kötések tehát ugyanolyan fontosak a hallatlan mobilitást és rugalmasságot igénylő életmód fenntartásához, mint a széles, városon és országhatáron átívelő ’gyenge kötések’ az üzleteléshez. Egyetlen kapcsolattípussal – az ’átívelő’, vagyis bridging típusú kapcsolatokkal - nem rendelkeztek ebben a közösségben. Nem volt semmilyen kapcsolatuk a városi hatalom és hivatalok képviselőihez: olyannyira, hogy minket kértek meg egy hivatalos levél megfogalmazására.

Kérdés, hogy hogyan alakult ki a kereskedelemhez elengedhetetlenül szükséges kapcsolati háló. Az utcában élő idősebbekkel készült interjúk arra világítanak rá, hogy ez nem kialakult, hanem fennmaradt. Az itt élők szülei a szocializmus éveiben, az ipari foglalkoztatás mellett is fenntartották a hagyományos kereskedelmi tevékenységet, kiváltották a kereskedelmi engedélyt és járták az országot, üzleteltek.

A Kazincbarcikán boldoguló cigányok harmadik csoportja a muzsikus romungro cigányok. E nagyon megfogyatkozott közösség tagjai egészen más stratégiával boldogulnak, de az ő kapcsolataikra is jellemző a „gyenge” és „erős” kötések egyidejű jelenléte. A muzsikus cigányok kapcsolatai zártak a többi roma csoport felé: intra-etnikus kapcsolataik erősek és szinte kizárólag a

többi muzsikust ölelik fel. A többi cigányhoz távolságtartással, nem ritkán lenézéssel viszonyulnak „...olyan elmaradtak, hogy nem tudtak viselkedni. Kötelkedtek, garázdálkodtak. Mi mindig tartózkodtunk tőlük” – mondja egy muzsikus az oláh cigányokról. Élő, funkcionális kapcsolatokat más cigányokkal nem ápolnak. Saját szűk csoportjuk viszont megtartó, támogató hálóként működik: mivel a rendszerváltás megroppantotta a muzsikusok hagyományos megélhetési forrásait, többen vállalkozásba fogtak, üzletet nyitottak. Ezekben a vállalkozásokban rokon, vagy nem rokon muzsikusokat foglalkoztatnak, ezzel biztosítva a szűk közösség tagjainak a megélhetést. „Ők alkalmazzák a saját rokonaikat, a többi muzsikust vállalkozásaikban, leginkább az építőiparban, vagy az üzletben.” Ettől képes a zenélés, mint identitás- és közösségképző tevékenység, fennmaradni akkor is, amikor az önmagában nem teremt megélhetést. A muzsikus cigányok hagyományosan jó viszonyt ápolnak a többségekkel, hiszen megélhetésük záloga a vendéglátosokkal való bizalmas viszony „Azelőtt jártunk mindenfelé (Balatonra, hajókra, Budapestre). N.O. elment Hajdúszoboszlóra az unokaöccsével. Szezonban elmegyünk a régi bejárattott helyekre is, de nem rózsásak a lehetőségek. [...] Ha itt nem boldogulok, lehet, hogy elmegyek külföldre.”.

A muzsikusok tehát egyrészt korábbi „gyenge” kötéseiket használják arra, hogy a zenélést tovább folytassák, másrészt arra is, hogy új vállalkozásokba fogjanak. Nem véletlen, hogy Barcikán mára elhanyagolható jelenlétük ellenére őket találjuk a kisebbségi önkormányzatban is; ez is annak a jele, hogy ők alkalmazkodnak leginkább a többségi normákhoz és velük ’áll szóba’ a többségi hivatal. „A polgármester inkább szóba áll velem, mint az a CKÖ-vel.” Ezt a viszonyt fel is használják, többek között arra, hogy fenntartsák a cigányságon belüli kiemelt helyzetüket, például azzal, hogy a közcélú munkát szervező önkormányzati cégnek tanácsot ad azzal kapcsolatban, hogy kiket foglalkoztassanak: „A mi fajtánk nem megy ki az utcára takarítani, közmunkát csinálni. De tudja a Munkaügyi Központ, hogy kit lehet kitenni az utcára”.

Tanulmányozva a boldoguló, a valamilyen elfogadható életszínvonalat biztosító tevékenységet végző cigányok történeteit láthatjuk, hogy etnikai hovatartozásuktól, régiótól és településtől függetlenül a „gyenge”, általában inter-etnikus, kapcsolatban és a megtartó, „erős”, általában szűk és intra-etnikus kötésekben egyaránt gazdag kapcsolati háló jellemzi őket.

Mit tapasztaltunk azoknál a romáknál, akik nem voltak képesek megküzdeni a rendszerváltás sokkjával. Vannak közöttük olyanok, akik valahogy, igaz szegényesen, de meg tudnak élni, és vannak, akik teljesen a társadalom peremére szorultak, és kirekesztődtek az emberi méltóságot biztosító lét lehetőségéből. A megélhetési módokról írt fejezetben kifejtettük, hogy a legfontosabb különbséget az jelenti, hogy a háztartás bármely tagja az állami transzferjövedelmek (a ’bambapénzt’- ahogy a segélyezettek hivatkoztak rá Barcikán) mellett képes-e más – elsősorban alkalmi munkákból származó – jövedelmet realizálni. Az alkalmi munkához ezen kívül még személyes ismeretség alapján lehet hozzájutni. Elsősorban az építőiparban, házfelújításokon dolgoznak összeállt ’bandák’. Ezek a brigádok néhány – általában rokon – férfiből állnak és elvállalnak mindenféle felújítási munkát. Ez a fajta alkalmi munka sokkal jobb, mivel kiszámítható, kevésbé idényszerű és az alkalmi munkás is kevésbé van kiszolgáltatva – például nem nagyon fordul elő, hogy a munkaközvetítő elfelejt fizetni, és az sem, hogy az ígértnél kevesebbet fizet. „A férjem el szokott menni alkalmi munkára a barátaival: lakásoknak csinálják meg az ablakot”. (barcikai roma családanya)

Az alkalmi munkák piacához való hozzáféréshez, ha nincsenek mobilizálható rokonok, más kapcsolatok kellene: ismerni kell a vállalkozókat, vagy az alkalmi munkák ’kapuőreit’ – a toborzókat - akik a vállalkozók és a munkavállalók között közvetítenek. Az alkalmi munkák közül van, amelyik szervezett és tömeges – ezek általában mezőgazdasági munkák, vagy nagyobb építkezések: A toborzók a településen, sőt, leggyakrabban a szűk közegben (telepen, slumban stb.) laknak és jól ismernek mindenkit.

Ennek a képnek a másik oldala az, hogy azok a kis családok, amelyek valamivel jobban – de még mindig nagyon labilis pillérekre támaszkodva – élnek, igyekeznek lazítani kötődésüket a

szegényebb rokonokkal, hogy a felszínen tudják tartani magukat, vagy hogy további gyarapodásukat a többiek ne akadályozzák.

Megfigyeltük ugyanakkor azt is, hogy a rokonsági kapcsolatok percepciója relatív és változékony: ezek a kapcsolatok a kölcsönös gyakorlati érdekek függvényében töltődnek fel valós tartalommal és realizálódnak kapcsolattartásban és kölcsönös támogatásban. Különösen igaz ez az elszegényedett és a szegénység peremén táncoló, de még a felszínen küzdő rokonság viszonyát tekintve: vérségi kapcsolat és fizikai lakóhely távolságától szinte függetlenül azt tekintik rokonnak, aki részt tud venni a jövedelmet termelő tevékenységben vagy a kölcsönösségen alapuló gyakorlati támogatásban. Az a rokon, még ha sokadági unokatestvérrel van is szó, akit be lehet szervezni az alkalmi munkára, aki eljön sofőrködni vasgyűjtéskor, vagy aki információt ad arról, hogy hol lehet olcsón árut beszerezni.⁵⁸ Azt viszont nem tartják *igazi* rokonnak – mégoly közel legyen a vérségi kapcsolat alapján –, aki csak segítséget kér, de nem megbízható partner a fenti tevékenységekben. A vérségi alapon szerveződő rokonság feltétel nélküli fenntartása és működtetése csak a stabil jómódban élők privilégiuma, a szegények a vérségi rokonságot csak kölcsönös előnyök esetén tartják fenn, egyéb esetben a szimbolikus alkalmakra – esküvő, virrasztás – korlátozódik a kapcsolat.

58 „majdnem egész Herbolya a rokonunk. De nem szoktam arra járni, nem tartom a kapcsolatot az ottaniakkal, csak nagyobb eseményekkor (pl. virrasztás) találkozunk.” ; „van egy unokatesóm is. Ők ott laknak, a Kertvárosban. Ott nem is lakik cigány rajtuk kívül. Nagyon úri módon nevelik az unokákat, ott egy csúnya szó sem hangzik el”

T., ugyan a városban lakó rokonával végeztette el a házban adódó csempézést, de egyrészt gondosan kifizette, másrészt igen lenézően beszélt vele és róla – nem tartotta 'olyan' rokonnak.

Konklúzió

Kutatásunk zárótanulmánya bemutatja, hogy a két vizsgált városban, melyek hasonló gazdasági szerkezetűek és történetűek, hogyan alakult ki és vált széles körűvé a szegénység. A munkaerőpiacról az alacsony iskolai végzettség, a diszkrimináció és a munkaerő piac strukturális jellemzői miatt történő tartós kiszorulás, az eltartottak (elsősorban a gyermekek) magas száma a háztartásban, valamint az időskorúak körében az alacsony (rokkant vagy özvegyi) nyugdíj azok a főbb tényezők, amelyek az egyéneket, családokat az elszegényedés felé nyomják mindkét városban. A családok szegények, és ezen belül a romák, többnyire területileg elkülönült, jól behatárolható városrészekben élnek. A városi zárványok, melyekben a hátrányos helyzetű, tartós munkanélküli és roma családok területileg koncentráltan élnek részben spontán folyamatok, részben pedig tudatos várospolitikai intézkedések következtében jöttek létre. A települések irányító testületeinek szegényeket célzó döntéseit mindkét városban a gondoskodó paternalizmus jellemzi. De a kirekesztett, mélyszegénységben élők tényleges integrálására nincs érzékelhető szándék a helyi döntéshozók részéről.

Kutatásunk során, mely a szegény családok megélhetési módjait vizsgálta azt tapasztaltuk, hogy csak elvétve létezik a sztereotípiáknak megfeleltethető 'dologtalan segélyezett, aki csak a segély megérkezését várja'. Ezzel szemben a szegények, és közöttük a romák meghatározó része dolgozik, méghozzá nem is keveset, igaz sokuk rendszertelenül és kiszolgáltatottan, a biztonságot, tervezhetőséget nélkülözve. Egyrészt a legális gazdaság legalsó szegmensében állnak alkalmazásban, többnyire multinacionális termelővállalatokban végeznek szalag melletti monoton és rosszul fizetett munkát, vállalva a napi vagy heti ingázást. Másrészt, közcélú munkásként a másodlagos munkaerőpiacon minimálbérért foglalkoztatják őket. Azok többsége sem él munka nélkül, akik bármilyen okból nem tudnak a legális foglalkoztatási formákhoz hozzáférni, és nem kerülnek be a közcélú munkaprogramokba sem. Meghatározó hányaduk – aki csak teheti – szociális transzfer-jövedelmeit az alkalmi munkák piacán szerzett jövedelmével egészíti ki.

Bemutattuk, hogy az alkalmi munkák piaca nagyon differenciált: a skála a majdnem hivatalos foglalkoztatásnak tekinthető munkavállalói kiskönyvvel végzett rendszeres jövedelmet biztosító szakmunkáktól a teljességgel rendszertelen, totális kiszolgáltatottságot jelentő és csak minimális jövedelmet termelő napszámos munkákig terjed. A munka világához egyáltalán nem kapcsolódó segélyezett sokkal kevesebben vannak, mint azok, akik – akár legálisan, akár feketén – dolgoznak. Ők jellemzően valamilyen korlátozottság miatt (sok gyermekét egyedül nevelő anya, súlyos addikcióban szenvedő egyedülálló, egészségileg sérült) nem végeznek jövedelem-termelő tevékenységet. Sokkal inkább jellemző a szegényekre, hogy bármilyen jövedelemforrást megragadnak, ha kell, kemény fizikai munkával dolgoznak, alacsony fizetségért, mint az, hogy tétlenül várják a segélyt. A szegény háztartások tartós munkanélküliként regisztrált tagjai képezik a munkaadónak teljességgel kiszolgáltatott, nagyon alacsony béréért dolgozó, legális munkavállalásból kiszorult munkások seregét, akik elvégzik azokat a tevékenységeket, amelyeket mások nem: kubikolnak az építkezéseken, lapátolnak az autópálya- és útépitéseken, robotolnak a földeken a mezőgazdasági csúc szezonban. Ők képezik azt a munkaerőtömeget, amelyet a szezonális és alkalmilag előálló, nagy munkaerő-igényű munkák során rugalmasan és szinte bármely feltétel mellett mozgósítani tudnak a nagyvállalkozók, vagy azok alvállalkozói.

A helyi munkaerőpiacokon meghatározó az etnikai diszkrimináció: még a képzetek között is kevesen vannak azok, akik helyben legálisan el tudnak helyezkedni cigányként. Különösen igaz ez azokra, akiknek etnikai hovatartozása *látható*, vagy akiknek neve „egyértelműen” köthető a cigánysághoz. Számukra legális munkavállalási lehetőségként csak az ingázás, a hetelés, vagy az önálló vállalkozás marad. Egy másik reális opció a közfoglalkoztatás és segély jó esetben ritmikus változtatása.

A szegények többsége, a társadalomban elterjedt közkeletű elképzeléssel ellentétben tudatosan optimalizálja a jövedelmeit és zsonglőrködik a különböző forrásból nyerhető bevételekkel. Amennyiben a legális munkavégzés nem éri meg (hetelés, ingázás), mert nem elég nagy a jövedelem-különbség a legális foglalkoztatás és az alkalmi munkával kiegészített transzferjövedelmek között, akkor felmondanak munkahelyükön. Interjúalanyaink közül nagyon sokan tettek kísérletet legális munkavállalásra, de mikor azt tapasztalták, hogy az nem éri meg – vagyis nem racionális –, akkor felmondtak. Márpedig a magas adó- és járulékkerhek mellett az alacsony képzettségű munkások foglalkoztatása általában csak minimál-bér mellett lehet nyereséges, ekkora jövedelemre viszont – igaz kiszámíthatatlanul – más, kényelmesebb módon is szert lehet tenni. Egyéni szinten az is racionális döntés, hogy valaki lemond a segélyről, mert a közcélú munka mellett nem tud elég rugalmasan alkalmi munkát vállalni, vagy saját üzleteit bonyolítani. Az is racionális döntés, hogy ha valaki növeli lakhelyén a zsúfoltságot, mert magához fogad egy idős embert / gyereket, hogy ezzel járó jövedelemmel növelje a háztartás bevételeit. Az is racionális döntés eredménye, amikor egy család feladja a városi lakását és kiköltözik a komfort nélküli, nehezen megközelíthető hétvégi házakba: hiába nehéz innen iskolába járni, vagy dolgozni menni, itt olyanok a lakhatási költségek, amelyet az alacsony jövedelem megenged. Racionális döntés következmény gyakran az is, amikor egy háztartás magas kamatra vesz fel hitelt, mert abban a pillanatban egy sokkal rosszabb helyzetet előz meg, miközben más forrásból származó készpénzhez nincs hozzáférése: a hitelből meg tudja venni a gyógyszert, és elejét veszi egy hosszadalmas, kórházi kezelést igénylő betegségnek, vagy ki tudja fizetni a lakbér, vagy rezsihátralékát és így elkerülheti az áram lekapcsolását, avagy a kilakoltatást; meg tudja venni használatlan a szomszéd kocsiját, amivel jövedelmező tevékenységet folytathat stb. Racionális döntések – vagyis többé-kevésbé tudatos megélhetési stratégia – csak a legelesettebbeknél hiányzik, ahol valamilyen komoly korlátozottság (alkoholizmus, fogyatékoság, funkcionális analfabétizmus) van a háttérben.

Azt is láthattuk, hogy a szegény háztartások csak a különböző forrásokból származó jövedelmek együttes optimalizálásával tudják biztosítani a felszínen maradást: azok, akik csak transzferjövedelemre számíthatnak nagyon hamar a szegények között is kirekesztettekké válnak. Ennek oka, hogy mind a segély, mind pedig az alkalmi munka jövedelme olyan alacsony, hogy önmagában nem elégséges egy háztartás legalacsonyabb szintű fenntartásához sem. Szinte minden háztartásban több, egymást kiegészítő jövedelem-forrás van: a segélyt vagy családi támogatásokat kiegészítik az időszakos közcélú munka jövedelmei, amikor ez nincs, akkor pedig az alkalmi munka. Ezek mellett pedig minden egyéb bevételi lehetőséget is megragadnak a szegények: legyen az használt cikkekkel történő kereskedés, mások házaik körül végzett munka, fagyűjtés, vasazás, vagy akár prostitúció.

Úgy tapasztaltuk, hogy a manapság nagyon népszerű, és a tartós munkanélküliség kezelésének adekvát eszközeként tekintett közfoglalkoztatás egyéni szinten csak alkalmi és időleges megoldás. Azt senki – sem a foglalkoztató, sem a foglalkoztatott, sem pedig a politika-alkotó – nem tekinti az elsődleges munkaerőpiac előszobájának, ezzel szemben minden érintett a segély feltételeként definiálja. Az ügyesebbek, a hivatali kapcsolatokkal rendelkezők, megpróbálják megbeszélni, hogy olyan munkabeosztást kapjanak, ami nem akadályozza az alkalmi munkavállalást. A másodlagos (támogatott) munkaerőpiacon belül is masszív hierarchia és kizorítósi jön létre: a kevésbé jó pozícióban lévők végzik általában 6 órában, a segélynél csak hajszállal magasabb fizetségért a stigmatizáló és gyakran értelmetlen köztéri munkát, míg a közmunkások „elitje” nyolc órában, fehér galléros munkát végezhet hosszú ideig - akár egy évig is - a foglalkoztatóval egyeztetett időszakban. Az elsődleges munkapiacra történő bekerülés előszobájának nem a közfoglalkoztatás látszik alkalmas eszköznek, hanem egyértelműen az alkalmi munka. Ez a piac is erősen differenciált: a rendszeresen ugyanannak a vállalkozónak végzett szaktudást igénylő, kiszámítható gyakoriságú és jövedelmű, munkavállalói kiskönyvvel végzett munka már nagyon közel áll a 'hivatalos' foglalkoztatáshoz, miközben a napszámosok helyzetét gyakran a teljes kiszolgáltatottság jellemzi. Ebben a tekintetben megfontolandó, hogy a munkavállalói kiskönyv megszüntetése nem

jelent-e visszalépés-e a korábbi gyakorlathoz képest.

A tanulmányban bemutatott megélhetési stratégiák (a fogyasztás és más kiadások radikális visszaszorítása, lakóhelyváltás, hitelfelvétel, legális vagy illegális munkavállalás, fémhulladék- és fagyűjtés, üzletelés stb.), pontosabban azok kombinációi a szegények különböző csoportjaihoz köthetők. Hogy e szegénycsoportok miért alkalmazzák egyik vagy másik stratégiát, illetve azok bizonyos kombinációját, az függ jelenlegi és korábbi élethelyzetüktől, a környezetükben általános mintáktól, a háztartások kapcsolati hálójának jellemzőitől és nem utolsósorban a helyi társadalomban betöltött pozíciójuktól, vagy másképp fogalmazva attól, hogy a társadalmi hierarchia alján, peremén, a perem belső vagy külső oldalán vannak-e. Láttuk, hogy a szegények megélhetési módjai a két vizsgált terepen alapvetően hasonlítanak. A területi különbségek abból származnak, hogy a településeken, illetve közösségekben más tevékenységnek vannak hagyományai. Talán ez lehet az oka annak, hogy a komlói cigányok nem kereskednek, nem vasaznak, miközben a kazincbarcikaiak egyik csoportjának ez az egyik legfontosabb bevételi forrása.

Tanulmányunkban a mellett érveltünk, hogy a megélhetési stratégiák jellemzően nem etnikusak: a cigányosnak tételezett tevékenységeket (üzletelés, vasazás, fagyűjtés) egyáltalán nem csak a cigányok végzik. Miközben a nem cigányos alkalmazkodási minták egyaránt jellemzik a cigány és nem cigány szegényeket. Cigány és nem cigány szegények egyaránt rákényszerülnek lakhelyüknek az alacsonyabb lakhatási költségek reményében történő elhagyására. Cigány és nem cigány szegények egyaránt végeznek rosszul fizetett alkalmi munkát, és próbálnak a legális munkát találni. A különbség „csak” annyi, hogy az előbbieket a diszkrimináció miatt még nehezebben boldogulnak. A széles körben cigánynak vélt uzsorahitelezés sem köthető egyértelműen romákhoz, a hitelt igénybe vevők és a hitelt adók között egyaránt vannak romák és nem romák. A kamatos pénz sokkal inkább a kilátástalan nyomornak és kirekesztettségnek, a támogató kapcsolati háló hiányának, valamint az állandósult pénzhíánynak az együttes következménye, és azokra jellemző, akik ilyen körülmények között élnek.

„A cigánysághoz inherensen köthető *cigány megélhetési stratégia nincs*, de vannak olyan megélhetési módozatok, amelyekkel egyik vagy másik meghatározott cigány csoport gyakrabban él. Bár a külső megítélés több olyan tevékenységet is „cigányosnak” vél, amit valójában romák és nem romák egyaránt végeznek, identitás képző szerepe az üzletelésnek (az oláh cigányok esetében) a zenélésnek (zenész cigányok esetében) és az erdei tevékenységeknek (beások) van. Az utóbbi két tevékenység identitás-képző, illetve fenntartó erővel bír ugyan, de nem a megélhetés biztosításában nincs meghatározó szerepük. Nem köthetőek egyértelműen etnikai csoportokhoz ugyanakkor azok a megélhetési formák, amelyeket ugyan a többségi környezet annak tart – segélyből élés, egyik napról a másikra való, tervezést mellőző élet, féllegális illetve illegális tevékenységek, fekete munka és alkalmi munkavállalás, kamatos pénz –, de amelyek valójában elsősorban a kirekesztettség és a gettótól termékei és az ilyen körülmények között élők végzik függetlenül attól, hogy cigányok-e vagy sem. Ezeket a többség által cigányosnak tételezett megélhetési módokat tehát megtaláljuk a kirekesztettségben élő nem cigányok körében is.

A szegények, vagy legalábbis a szegénység peremén élők megélhetésének és kapcsolati jellemzőinek összefüggéseit vizsgálva arra a nem túl meglepő következtetésre jutottunk, hogy a személyes, illetve a háztartások közötti kapcsolati hálónak a jellege és a mérete meghatározó fontossággal bír abból a szempontból, hogy sikerül-e a kilátástalan mélyszegénységet elkerülni. Nem meglepő, mert láthattuk, hogy azok tudnak valamilyen módon a felszínen maradni, akik a szociális transzfer-jövedelmek mellett más forrásból is képesek akár csekély bevételt előteremteni, Háztartási szinten pedig a különböző forrásból származó jövedelmek minél szélesebb ’portfólió’-ja jelenti a legjobb alkalmazkodási stratégiát. Ehhez pedig kapcsolatokra, még hozzá a kapcsolatok sokféleségére van szükség. Különösen igaz ez a cigányok esetében, akik szinte kizárólag személyes referenciák segítségével juthatnak munkához.

Tanulmányozva a boldoguló, a valamilyen elfogadható életszínvonalat biztosító tevékenységet végző cigányok történeteit láthatjuk, hogy etnikai hovatartozásuktól, régiótól és településtől

függetlenül, a „gyenge”, általában inter-etnikus, kapcsolatban és a megtartó, „erős”, általában szűk és intra-etnikus kötésekben egyaránt gazdag kapcsolati háló jellemzi őket. Írásunkban számos példáját mutattuk be annak, hogy azok a szegény háztartások teremtenek elő viszonylag stabil megélhetést, amelyekben egyaránt léteznek *szoros rokon támogató kapcsolatok*, amelyek akár krízis-helyzetben, vagy akár a nagyfokú mobilitás érdekében mozgósíthatóak (van kire bízni a gyereket, az állatokat, a házat, van kitől segítséget kérni), és vannak *lazább, de még mindig fontos*, a legális, vagy fekete munka piacához kötő valamint a hivatalhoz, intézményekhez bejárást és megértést biztosító *kapcsolatok, ismeretségek*. Ilyen háztartásokból viszonylag kevés van és ezek általában el is kerülnek a mélyszegénység.

Azt is bemutattuk, hogy az alkalmi munkák milyensége és jövedelmezősége is nagyban a kapcsolatokon múlik: azoknak van esélye az alkalmi munkák legjobban jövedelmező és kiszámítható típusaihoz hozzáférni (rendszeres felújítási szakmunkák, építkezések, sofőri munka), akiknek az adott közösségből kinyúló, inter-etnikus kapcsolataik vannak. Ilyenekkel leginkább az idősebb szakmunkások rendelkeznek, akik tizenöt-húsz éve még dolgoztak a szocialista iparban. Ez egybecseng az első fejezetben ismertetett roma survey eredményeivel is, amelyben azt találtuk, hogy a kapcsolatok etnikai összetételének egyik meghatározó ismérve a kérdezett kora: a fiatalok etnikailag zártabb kapcsolati hálóban élnek, mint a középkorúak és az idősebbek.

A kedvezőtlenebb alkalmi munkákhoz (nagy beruházásban készülő építkezések, idény-jellegű mezőgazdasági munkák) is kellenek kapcsolatok, de azok nem ennyire bejáratott és bizalmi alapon működnek. Itt elég ismerni a toborzókat, azokat akik a vállalkozók és a munkavállalók között közvetítenek. Ahhoz, hogy valakinek ilyen munkához hozzáférése legyen nem kell a városi vagy város-széli slumból kilépni, de megfelelni, jól dolgozni itt is kell, mert aki nem így tesz, azt nem viszik legközelebb.

Jó kapcsolatok – méghozzá a hivatalokhoz vezető jó viszony – a közfoglalkoztatási munkák esetén hasznosak: a III. fejezetben bemutattuk, hogy milyen hierarchizált még a másodlagos munkaerőpiac is. Az, hogy egy tartósan munkanélküli segélyezett milyen peremfeltételek – munkaidő, fizetés és munkavégzés hossza, valamint típusa, beosztása – mellett kerül közfoglalkoztatásba, alapvetően a munkaszervezővel, illetve az önkormányzati hivatalokkal fennálló viszonyának a kérdése. Akinek van személyes kapcsolata a közcélú munkát szervező tisztviselővel, el tudja érni, hogy a közfoglalkoztatásban való részvétele (és ennek következtében a segélyre való jogosultsága) előnyös legyen és azt is, hogy az ne akadályozza a jövedelmezőbb, ám nagyfokú mobilitást igénylő alkalmi munkavállalást.

A kapcsolati hálók etnikai dimenzió mentén történő elemzése kapcsán láttuk, hogy elsősorban a zárt közösségekben élő oláh cigányok és néhány zenész kerülte el az elszegényedést, a deprivációt. E két közösség tagjait nagyon eltérő megélhetési módzatok, jövedelemszerzési stratégiák jellemzik, a közös bennük mégis az, hogy mindkét csoport tagjai nagyon erős rokon-családi szálakkal kötődnek egymáshoz, támogatják egymást, miközben a többségi társadalom tagjaihoz vezető 'gyenge' kötésekkel is rendelkeznek.

Romák és nem romák egyaránt, elsősorban a saját rokonaikat keresik meg, ha támogatásra van szükségük. Ezek a kötődések ugyanakkor nagyon változékonyak annak függvényében, hogy mennyire megbízhatóak a partnerek: a rokonságot felülírja a jó munkavégzés és megbízhatóság. Amennyiben egy családtag nem bizonyul biztos partnernek az alkalmi munkák piacán, avagy az üzletelésben, a rokon szolidaritás elvész. Az erős kötéseknek ott nincs megtartó erejük, ahol a nagycsaládban a nukleáris családok többségének már nincs miből megélnie, ahol a családban megtermelt összjövedelem olyan kevés, hogy ha az egyenletesen oszlana el, akkor senkinek nem lenne elég a legalapvetőbb dolgokra se. Itt a nagycsalád már nem tudja megvédeni tagjait a lecsúszástól. Ők válnak a szegények között is kirekesztetté.

Hivatkozott irodalom

Bibliográfia

- Anderson, E. (1976): *A Place on the Corner*. University of Chicago Press, Chicago
- Bíró József (2004): Szénbányászat. In Iván – Fazekas (szerk.): *Komlói monográfia 2. Komlói Honismereti és Városszépítő Egyesület*. Komló
- Bocz J.–Harcza I. (2001): *The Characteristics of the Interhousehold Transactions in Hungary in the Mid-Eighties and the Late Nineties*. Budapest: Sunbelt XXI – International Sunbelt Social Network Conference.
- Bodgál Ferenc 1960. Cigányok, cigánykovácsok. *Kézirat Ethnológiai Adattár*, 6935.
- Bourdieu, P. (1997) *The Forms of Capital*, in: A. Halsey, H. Lauder, P. Brown & A. Stuart Wells (Eds.) *Education: Culture, Economy and Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* (7-8):60-66.
- Coleman, James (1994): Társadalmi tőke. In Lengyel György, Szánó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 99-128.
- Cox, D.–Eser, Z.–Jimenez, E.: (1997): Family Safety Nets during Economic Transition. In Klugman ?. ed.: *Poverty in Russia: Public Policy and Private Responses*. Washington D.C.: World Bank.
- Csurák Zsuzsanna 2004. Kazincbarcika története. *Barcikai Közélet Kft.*
- Dudwick, N.–Kuehnast, E.(2002): *Better a Hundred Friends than a Hundred Rubles? Social Networks in Transition*. World Bank Economists' Forum, II.: 51–88.
- Dudwick, N.–Gomart, E.–Marc, A (2003): *When Things Fall Apart: The Study of Poverty in the Former Soviet Union 1993–1999*. Washington D.C.: World Bank. www.worldbank.org
- Durst Judit (2001): „Nekem ez az élet, a gyerek” Gyerekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. *Századvég* 6 évf. 12 szám
- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” - Megélhetési stratégiák egy kistalusi cigány közösségben. *Esély* 2002/4
- Vekerdi József (szerk.) (1989): Erdős Kamill cigánytanulmányai. Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága.
- Fleck Gábor, Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle* 8(1):97-91.
- Fleck Gábor, Orsós János, Virág Tünde (1999): Élet a Bodza utcában... In.: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság* (szerk.): Kemény István, Osiris-MTA KI
- Fleck Gábor, Messing Vera (2009): A roma foglalkoztatáspolitikai alakváltozásai. Fazekas, Lovász, Telegdy (szerk.): *Munkaerőpiaci Szemle 2009*. MTA KTI, Budapest.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, Vol. 78. No. 6. 1360–1380. o.
- Granovetter, M. S. (1983): The strength of weak ties: a network theory revisited. *Sociological Theory*, Vol. 1. 201–233. o.
- Hajnal László Endre (1999): Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben. *Regio* (1):84-102.

- Havas Gábor (1982): Foglalkozási stratégiák különböző cigány közösségekben. In Andor Mihály (szerk.): Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181-202.
- Havas Gábor (1989): A cigány közösségek történeti típusairól. *Kultúra és Közösség* 16(4):3-17.
- Havas Gábor, Kemény István (1995): A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle* (3):3-20.
- Horváth Kata (2001): Cigány munka – gádzsó munka Kézirat
- Horváth Kata (2006): Gömbalja, barlanglakás, éhség, találkozás, szégyen: egy konfliktus kulcsfogalmainak kulturális antropológiai értelmezése. In Roma Antropológia. Szöveggyűjtemény (szerk) Szuhay Péter. Roma antropológia. Közösségi tanulmányok.
- Iván László, Fazekas Imre (2004): Komlói monográfia 2. Komlói Honismereti és Városszépítő Egyesület.
- Kalter, F. (2005): *The Second Generation in the German Labor Market. What is Wrong with Turks?* Conference paper at "Whither social capital?" London: South Bank University.
- Kemény István (1976): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. Budapest 1976.
- Kemény István (szerk.) (2000): Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 176-198.
- Kemény István - Janky Béla - Lengyel Gabriella: Magyarországi cigányság, 1971-2003. Bp., MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004. 192 p.
- Keresi Gábor (1994): Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle* (11):991-1023.
- Kertesi Gábor (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle* (1):30-65.
- Kertesi – Kézdi (1998): Cigány népesség Magyarországon. Socio-typ, Bp.
- Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás maradandó sokkja. *Szociológiai Szemle* 2005/2
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2009): Szegregáció az általános iskolákban. Számítások a 2006 évi országos kompetenciamérés adatain. In Fazekas, Lovász, Telegdy (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör 2009.
- Kézdi Gábor – Surányi Éva (2008): Az integrációs program hatása a tanulók fejlődésére, *Educatio*, 2008/4.
- Kovai Cecilia (2002): Gömbaljai történetek Kézirat.
- Kovai Cecilia (2004): Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között. In Szuhay (szerk): Roma antropológiai szöveggyűjtemény: közösségi tanulmányok
- Kun Lajos (1937): Egy baranyai falu földműves és bányász népeinek szociális higiéniája.
- Ladányi és Szelényi (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle* 2002/4
- Lewis, Oscar (1966): "The Culture of Poverty". in G. Gmelch and W. Zenner, eds. *Urban Life*. Waveland Press.
- Szelényi Iván and Ladányi János (2006): *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Columbia University Press, NY
- Mennell (1994): The formation of we-image: A process theory. In Colhoun (ed.): *Social Theory and the Politics of Identity*. Blackwell, Oxford, 175-197.
- Messing Vera, Molnár Emilia (2008): „...több odafigyelés kellett volna” A roma gyerekek iskolai

sikerességének korlátairól. *Esély* 2008/4

Moldova György (1971): *Tisztelet Komlónak*. Szépirodalmi Könyvkiadó.

Molnár Emilia – Kai A. Schafft (2003): A helyi roma/cigány kisebbségi önkormányzat tevékenysége és céljai Magyarországon 2000-2001. *Szociológiai Szemle* 2003/1

Narayan, D. (1999): *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*. Policy Research Working Paper 2167. World Bank.

Neményi Mária (2007): Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio* 2007/1

Neményi Mária (2007): ...igen, vannak cigányok. *Esély*, 2007/4.

Páll, Lajos (szerk.) (2006): *Komló 750 éves (1256-2006) és 55 éve város (195-2006)*. Komló Város Önkormányzata

Putnam (1993): *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press

Prónai Csaba (2000): A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológia megközelítései. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 176-198.

Rose, R. (1998): *Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Network in Russia*. Social Capital Initiative. Working Paper 15. World Bank. www.worldbank.org

Sik Endre (1981): *Munkacsere Tiszaigaron*. Szociológia 1981/1

Sik Endre (1988): *Az örök kaláka* Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Sik Endre (1996): Coping strategies. In Ferge-Sik (szerk) *Social Costs of Transition*. Working Paper

Sikos T. Tamás (szerk.) 1995. *Kazincbarcika. Zsákutca vagy útelágazás? MTA Regionális Kutatások Központja*. Stack, C. (1974): *All Our Kin*. New York: Basic Books.

Stack, Carol (1974): *All our kin*. Basic Books, NY

Stewart, Michael S. (1994): *Daltestvérek*. Az oláh-cigány identitás és a közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.

Stewart, Michael S. (2001): Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő* (7-8):82-94.

Szalai Júlia (2000): Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Aktív Társadalom Alapítván – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 531-571.

Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (4):34-50.

Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami újraelosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Bp.

Szalai Júlia (2008): *Széttartó jövőképek*. *Esély*, 2008/1.

Szirmai Viktória 1988. „Csinált” városok. *Magvető Kiadó*.

Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányok kultúrája – etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma Kiadó, Budapest.

Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, 139-161.

Szuhay Péter (2003): A cigány kategória jelentéstartalmának konstruálása és dekonstruálása avagy a cigánytól a nem cigányig, az antropológiai és szociológiai kutatások tükrében. *Kézirat*.

Szuhay P. szerk. (2006): Roma antropológia. Közösségi tanulmányok. Szöveggyűjtemény. In Fátyol T. et al.: *A roma kultúra virtuális háza*. DVD-Rom. Phare-ICSSZEM: Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért.

Tomics Annamária (2004): Komlói kisebbségek. Komló monográfia

Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányoklakta faluban. Szociológiai Szemle 2008/1